

T.C.
ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI

ASIA MINOR'DA ROMA İMPARATORLUK DÖNEMİ
MEZARLARINDA APOTROPAİK BETİMLER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

SEÇKİN AKÇİÇEK

Tez Danışmanı
DR. ÖĞR. ÜYESİ HÜSEYİN YAMAN

ÇANAKKALE – 2022

T.C.

ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI

**ASIA MINOR'DA ROMA İMPARATORLUK DÖNEMİ MEZARLARINDA
APOTROPAİK BETİMLER**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

SEÇKİN AKÇİÇEK

Tez Danışmanı

DR. ÖĞR. ÜYESİ Hüseyin YAMAN

ÇANAKKALE – 2022

ETİK BEYAN

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kuralları'na uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi taahhüt ve beyan ederim.

Seçkin AKÇİÇEK

15/11/2022

TEŞEKKÜR

Tez konusunun belirlenmesi, sürecin tamamlanmasında yardımlarını esirgemeyen tez danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin Yaman'a sonsuz teşekkür ederim. Tez konusunda eksiklerimi tamamlamamda ve kaynak yardımında bulunup çalışma boyunca görüşleriyle katkıda bulunan Dr. Öğr. Üyesi Tolga Özhan'a ne kadar teşekkür etsem azdır.

Rehberliği ve sabrı ile bu tezi yazabileceğime dair güveni sağlayan ne koşulda olursa olsun yardımlarını esirgemeyen Ar. Gör. Göknur Karahan'a minnettarım.

Lisans ve yüksek lisans eğitimi süresince bilgi ve birikimlerini aktaran, 2013 yılından beri kazı ekibinde yer aldığım Assos Kazılarını sürdüren, Prof. Dr. Nurettin Arslan'a çalışma boyunca gösterdiği anlayış ve nezaketten dolayı teşekkür ederim.

Tez ile ilgili karşılaştığım sorunların çözümünde gerekli destek ve yardımları için Ar. Gör. Murat Ay' a teşekkür ederim.

Kazı ve laboratuvar çalışmalarında bir arada bulunduğum çalışma arkadaşlarım; Ayla Ömeroğlu, Gamze Yerli, Gizem Yılmaz, Nurgül Kocakahya ve Ramazan Dalip'e Tez konusundaki aktarımları ve çalışma boyunca yardımlarından dolayı teşekkür ederim.

Hayatımın her evresinde emekleri olan, Anneme, Babama ve Kardeşlerime, destekleri nedeniyle sonsuz teşekkür ederim.

Seçkin AKÇİÇEK

Assos, Kasım 2022

ÖZET

ASIA MINOR'DA ROMA İMPARATORLUK DÖNEMİ MEZARLARINDA APOTROPAİK BETİMLER

Seçkin AKÇİÇEK

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Arkeoloji Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin YAMAN

15/11/2022, 168

Apotropaik uygulamalar, kötü etkilerden korunmak için Antik Çağ yaşamında önemli bir rol oynamıştır. Tarih boyunca var olan inançların temelini oluşturan tabiat unsurları ve insan korkuları sonucunda doğüstü karakterler aracılığıyla dönüştürülen nesnelere ve kavramsal imgelere, insan hayatının her bölümünde vazgeçilmez bir unsur olmuştur.

Bu tez çalışması Asia Minor'da, Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihli mezar taşları, *lahit*, *ostotek*, buluntular üzerinde betimlenen apotropaik sembolleri derlemeyi amaçlamaktadır. Derleme çalışması, yayımlanan epigrafik veriler, antik yazarların anlatımları, arkeolojik kazı ve yüzey araştırmalarından elde edilen bulguları referans olarak oluşturulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Roma İmparatorluk Dönemi, Ölü Gömme Gelenekleri, Mezar Anıtı, Asia Minor, Apotropaik, Stel

ABSTRACT

APOTROPAIC DESCRIPTIONS ON ROMAN IMPERIAL TOMBS IN ASIA MINOR

Seçkin AKÇİÇEK

Çanakkale Onsekiz Mart University

School of Graduate Studies

Master of Science Thesis in Archaeology Science

Advisor: Asst. Prof. Hüseyin YAMAN

11/15/2022, 168

Apotropaic practises had a significant role in antiquity against evil eye. As a result of nature and human fears which constitutes the basics of the faith through the ages objects, conceptual images has become indispensable elements by means of believes to the supernatural beings or mythological characters in thread of life.

This study aims to assemble apotropaic objects depicted on gravestones, sarcophagi, cinerary urns vel sim. from the Roman Imperial period, in Asia Minor. Epigraphical materials, ancient authors, and archaeological materials are primary sources that I applied to fulfill this compelling task.

Keywords: Roman Imperial Period, Burial customs, Asia Minor, Graves stone, Apotropaic, Stele

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No
JÜRİ ONAY SAYFASI.....	i
ETİK BEYAN.....	ii
TEŞEKKÜR.....	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
SİMGELER ve KISALTMALAR.....	viii
ŞEKİLLER DİZİNİ.....	ix
HARİTALAR DİZİNİ.....	xviii

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

1

1.1. İşaret ve Sembol.....	6
1.2. Apotropaik Kavramı	7

İKİNCİ BÖLÜM

10

MEZAR TAŞLARI ÜZERİNDEKİ APOTROPAİK BETİMLER

2.1. Mitolojik Kişi ve Yaratıklar.....	10
2.1.1. Medusa	10
2.1.2. Herme.....	16
2.1.3. Hekateion ve Hekate.....	20
2.1.4. Hosios kai Dikaios.....	28
2.1.5. Sfenks.....	31
2.1.6. Grifon.....	36
2.2. Araç Gereçler.....	40
2.2.1. Kalkan.....	40
2.2.2. Ayna.....	45
2.2.3. Çift Yüzlü Balta (Labrys, Pelekys, Bipennis).....	48

2.2.4. Ascia.....	56
2.3. Hayvanlar.....	58
2.3.1. Köpek.....	58
2.3.2. Baykuş.....	63
2.3.3. Kartal.....	66
2.3.4. Aslan.....	71
2.3.5. Yılan.....	79
2.3.6. Yunus.....	89
2.3.7. Horoz.....	92
2.3.8. Boğa.....	96
2.4. Diğer Betimler.....	107
2.4.1. Kusurlu İnsan Figürleri Grotesk (Cüce, Kambur ve Mask).....	107
2.4.2. El.....	111
2.4.3. Hilal.....	116
2.4.4. Phallos.....	120
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	126
SONUÇ	
KAYNAKÇA	137
ÖZGEÇMİŞ	I

SİMGELER VE KISALTMALAR

Bkz.	Bakınız
c.	Cilt
Çiz.	Çizim
dn.	Dipnot
Env. No.	Envanter Numarası
Kat. No.	Katalog Numarası
Lev.	Levha
MÖ	Milattan Önce
MS	Milattan Sonra
No.	Numara
Res.	Resim
Tab.	Tablo
vd.	ve diğerleri

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil No	Şekil Adı	Sayfa No
Şekil 1	Menophila mezar steli, MÖ 120-110 (Sonkaya, 2019: Res. 51).	5
Şekil 2	Tanrı Bes'e ait baş, Boston Güzel Sanatlar Müzesi (Wilk, 2000: 63, Res. 4.3).	11
Şekil 3	a- Humbaba başı, MÖ 20-16. yy Louvre Müzesi (Wilk, 2000: 65, Res. 4. 5), b- Humbaba başı, Sümer pişmiş toprak figür, MÖ 20-16. yy Irak Müzesi (Wilk, 2000: 65, Res. 4. 5).	11
Şekil 4	Enkidu ve Gılgamış'ın Humbaba'yı öldürme sahnesi, MÖ 2. binyıl (Temür, 2009: Res. 2).	12
Şekil 5	Perseus-Medusa mücadelesi, Paris Louvre Müzesi (Carpenter, 2002: 106, Res. 150).	13
Şekil 6	Mezar stel alınlığında Medusa kabartması, MS 2. yy, Bursa Müzesi, (Pfuhl ve Möbius, 1976: Lev. 172, No. 1142).	14
Şekil 7	Medusa betimli lahit, Antalya Müzesi, MS 2. yy Salt Araştırma, Harika-Kemal Söylemezoğlu Arşivi, 19.11.2022 https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/74855 .	15
Şekil 8	Aizanitis, Roma İmparatorluk Dönemi Medusa tiplmeleri (Erdoğan, 2020: 138, Tab. 17).	15
Şekil 9	Herme biçimli mezar steli MS 2. yy, Miletopolis (Wiegand, 1904: 305; Mendel, 1909: 254 vd., Kat. No. 2, Res. 1, 2; Hasluck, 1905: 58; Hasluck, 1910: 268, Kat. No. 19; Schwertheim, 1983: Kat. No. 9, Res. 10).	17
Şekil 10	Girland taşıyıcısı Herakles hermesi (Işık, 2007a: Lev. 28, Kat. No. 28f).	18

Şekil 11	Hippolytos Lahdi, parçasında Herakles hermesi (Rogge, 1995: Kat. No. 48; Yıldırım, 2012: Res.10).	19
Şekil 12	Boeotia Amphorası, MÖ 680-670 (Boardman, 1998: 65. Res. 102).	21
Şekil 13	Yazıtlı mezar steli. Üzerinde Men, Hekate ve elinde balta tutan ve köpeği besleyen çocuk figürü (Drew Bear ve Yıldızturan, 1999: 255, Kat. No. 390).	24
Şekil 14	Glykonis ve ailesinin mezar steli (Lajtar ve Petzl, 2003: 46, 49, Res. 1; Akyürek Şahin, 2016: Res. 18).	24
Şekil 15	Phrygia'da ele geçmiş, Hekateion betimli mezar taşı, İstanbul Arkeoloji Müzesi, (Karagöz, 2002: 319. Res. 9).	25
Şekil 16	Kapı biçimli mezar steli, kilit ve anahtar betimi, MS 2. yy (Karagöz, 2002: Res. 3).	26
Şekil 17	Üzerinde baykuş betimli kilit aynası (Erdoğan, 2020: 195, Tab. 11; Waelkens, 1986: Res. 148).	27
Şekil 18	Aizantis Bölgesi kapı biçimli mezar stelleri üzerinde yer alan kilit ayna tipleri ¹ (Erdoğan, 2020: 154, Tab. 23).	27
Şekil 19	Elinde terazi ve asa olan Hosios kai Dikaios ve Helios betimli adak steli, (Ricl, 1991: Kat. No: 91).	28
Şekil 20	Elinde terazi ve asa olan Hosios kai Dikaios betimli stel (Akyürek Şahin, 2004: 10, Res.4).	29
Şekil 21	Büyük Sfenks (MÖ 2520-2494) (Temür, 2009: 621, Res. 621).	31
Şekil 22	Assos Athena Tapınağı friz kuşağı (MÖ 540) (Temur, 2009: 643, Res. 381).	33

¹ Kapı biçimli mezar stellerinde kilit örnekleri için bkz. MAMA 9: Lev. 14, C449, C494, C478, C476, C475, C474 C472, C479, C413, C377, C327, C321, C315, C309, C302, C196, C191; Waelkens, 1986: 143; Waelkens, 1986: 80; Waelkens, 1986: Res. 148; Lehmler ve Wörrle, 2002: 640, Res. 60; Lehmler ve Wörrle 2002: 42, Res. 40; Lehmler ve Wörrle, 2002: 35, Res. 35.

Şekil 23	Attika mezar steli üzerindeki sfenks heykeli (Temür, 2009: 169, Kat. No: 377).	34
Şekil 24	<i>Tutu</i> Sfenksi (Temür, 2009: Res. 392).	35
Şekil 25	Geç Hitit orthostat, grifon başlı tanrı kabartması, Zicirli Höyük (23.07.2022 https://www.hittitemonuments.com/zincirli/index-t.htm).	37
Şekil 26	Lykia lahdi kapak, antitetik grifon betimlemeleri, MÖ 425 (Akçay, 2019: Res. 119).	38
Şekil 27	Balık kuyruklu grifon bezeli mezar steli, Aizonai, MS 50 (Erdoğan 2020: Kat. No. 18).	39
Şekil 28	Lahit uzun kenarında antitetik grifon betimi, MS 3. yy'ın 2. çeyreği (Turak, 2011: 74, Res. 235-236).	39
Şekil 29	Saldırı pozisyonunda ağızları açık grifon betimi (Yıldırım, 2012: Res. 13).	40
Şekil 30	Kuzey Afrika kaya resmi üzerinde betimlenmiş figürlerin ellerinde kalkan, MÖ 7. bin (Özkan, 2021: Res. 2).	41
Şekil 31	Kuş başlı pelta betimi, MS 125-200 (MAMA 9: Lev. 14, C438, (Çiz. Erdoğan, 2019: Kat. No. 287).	42
Şekil 32	Kalkan-kılıç bezemeli ostotek, Burdur Arkeoloji Müzesi (Özkan, 2021:188, Res.134).	43
Şekil 33	Tapınak formlu mezar steli alınlığında kalkan betimi (Özkadif, 2019: Kat. No. 42).	44
Şekil 34	Çelenk içinde saplı ayna betimi Tirilye / Bursa, Roma İmparatorluk Dönemi (Akyürek Şahin ve Uzunoğlu, 2019: 271).	45
Şekil 35	Sol yanında bir ayna sağ yanında ise iğ ile öreke tasviri bulunan	47

	bir kadın figürü, MS 2. yy (Özkadif, 2019: Kat. No:16).	
Şekil 36	İki elinde labrys tutan Ana Tanrıça, Palaikastro (Waites, 1923: 25, 56).	49
Şekil 37	Zeus Labrandeus altar üzerinde labrys betimi, Stratonikea, Roma İmparatorluk Dönemi (Kouremenos, 2016: 55, Res. 5.22).	50
Şekil 38	Agia Triada lahittinden labryslerin bulunduğu bir sunağa sunu sahnesi (Erdan ve Gür, 2020: Res. 8 e).	51
Şekil 39	Gümüş Tetrarahmi, Tenedos sikkesi arka yüzünde labrys betimi MÖ 4. yy (Kouremenos, 2016: 46, Res. 5.4).	52
Şekil 40	Mylasa Baltalı kapı kilit taşında gözlü labrys betimi (Kızıl, 2009: Res. 14.)	53
Şekil 41	Hermes'in (ve eşi Ammias'ın) mezar steli (Akyürek Şahin, 2020: 160-161, Res.1 a-g).	53
Şekil 42	Kapı biçimli mezar steli, sol üst panelde labrys betimi, MS 140-150 (Kuşuk, 2019: 91, Res. 9).	54
Şekil 43	Taban mozaiği "Pansa Evi", Pompeii, MS 1. yy (Kouremenos, 2016: 52, Res. 5. 15).	55
Şekil 44	"Nazar Evi- Kem Göz Evi" Mozaik, Antiokheia, MS 2. yy (Levi, 1947: Lev. 107e.).	55
Şekil 45	Traian Sütununda ascia betimi (24.07.2022 http://www.trajanscolumn.org/?flagallery=trajans-column-scenes-xxi-1-21).	56
Şekil 46	Isauropolis, ascia / dolabra bezekli mezar steli (Ramsay, 1904: 271, Kat. No. 4, Res. 4).	57

Şekil 47	Hekate adak steli MS 2. yy, Kula/Manisa (Herrmann ve Polatkan, 1961: 125, 126 No. 15 Lev.4; Malay, 1994: 56, No. 84; Akyürek, 2016: 11).	60
Şekil 48	Kline sahneli mezar steli, MS 1.-2. yy (Yıldırım, 2014: K5 Lev. V, a-b-c).	61
Şekil 49	Köpek figürlü mezar steli, MS 3.-2. yy. Özkadif, 2019: 39 (Pfuhl ve Möbius, 1977: Lev. 110, 736).	62
Şekil 50	Aizanitis mezar taşları üzerinde betimlenen baykuş örnekleri, MS 50-100 (Waelkens, 1986: Res. 148; Erdiñ, 2020: 285, 286).	64
Şekil 51	Nazarlık olarak tasarlanmış <i>gemma</i> üzerinde koruyucu baykuş betimi (Elworthy, 1895: 131, Res. 19).	65
Şekil 52	Hilariana Bazilikası'nın girişindeki taban mozaiği, MS 2. yy (23.07.2022 https://exhibits.stanford.edu/nash/catalog/zg606bf3452).	66
Şekil 53	Mezar steli kaide üstünde kartal ile el betimleri, MS 2.-3. yy (Yaman, 2013: Kat. No. 61, Res. 61).	68
Şekil 54	Aslanlı dikilitaş yapısı (kuzey ve güney görünüm) (Schmidt 2007: Res. 102, 103).	71
Şekil 55	Göbeklitepe A Yapısında ele geçen aslan benzeri heykel, 63 cm (Schmidt, 2007 Res. 41).	71
Şekil 56	Tell Harmal, pişmiş topraktan kapı aslan (Strommenger ve Hirmer, 1962: Lev. 167).	72
Şekil 57	Lykia, Balboursa lahit kapağında uzanmış aslan betimi (Money, 1990: Lev. 4).	74
Şekil 58	Solon'un kaya mezarı antitetik aslan kabartması, Kümbet (Perrot ve Chipiez, 1890: 132).	75

Şekil 59	Phrygia; Karykos; Mermer kapı steli (Akyürek Şahin ve Uzunoğlu, 2021).	76
Şekil 60	Lykia; Kyaneai aslan protomlu kaldırma çıkıntıları (Hülden, 2010: Lev. 33).	77
Şekil 61	Ostotek kapağında uzanmış yüksek kabartma aslan, Sırçalıhöyük ostotek (Çimen, 2011: Lev. 14, Res, b).	78
Şekil 62	Ephessos'taki "Yamaç Evi 2" deki lararium (Akçay, 2019: 101, Res. 11).	82
Şekil 63	<i>Genius Loci</i> , Herculaneum (Boyce, 1942: Res. 5).	82
Şekil 64	Pompeii'de evin caddeye bakan duvarındaki bir noktayı kirlenmeye karşı korumayı amaçlayan fresk (Boyce, 1942: Res. 7).	84
Şekil 65	Geometrik Dönem (M.Ö. 725-700) boyunlu amphora; dövüş sahneleri ve yılan aplikeli Urne (Perez, 2021: 16. Res.7).	85
Şekil 66	Selçuk Steli, (Pfuhl ve Möbius, 1979: No. 2032).	87
Şekil 67	İstanbul Arkeoloji Müzesi ağaca sarılı yılan betimi (Yıldıran, 2021: 111, Lev. 30).	88
Şekil 68	Onyx üzerine kazınmış apotropaik betimler; yunus, serapis başı, kartal, yıldırım demeti (Elworthy, 1895: 131, Res.18).	90
Şekil 69	Mysia ve Phrygia kökenli mezar steli MS 3. yy (Lafli, 2017: 169: Res. 45).	94
Şekil 70	Horoz başı aplikli bronz <i>tintinnabulum</i> (24.07.2022 https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1814-0704-415).	95

Şekil 71	<i>Hippalectryon</i> tasviri Harvard Üniversite Müzesi'nde bulunan kylix (Temür, 2009: 4).	95
Şekil 72	Amulet üzerine betimlenmiş abraxas (Kaplan, 2016: Çiz. 5).	96
Şekil 73	Sol; A1 T sütunu, orta; A2 T sütunu, sağ; D31 T sütunu (Peters ve Schmidt, 2004: 194, 201).	97
Şekil 74	Naram-sin “zafer steli”, Paris Louvre Müzesi, (Sevin, 2010: 3, Res. 3).	98
Şekil 75	Hitit çift boğa protomlu taş tekne (24.07.2022 https://www.hittitemonuments.com/savcili/).	99
Şekil 76	Tarquinia, Boğalar Mezarı, MÖ 540-520 (Halloway, 1986: Res. 1, 2).	100
Şekil 77	Kırmızı figürlü Amphora bezemesinde, kalkan üzerinde boğa tasviri (Beazley, 1968: 530.24).	101
Şekil 78	a) British Museum'da yer alan Men kültüne ait stel (Büyükgün, 2006: Lev. 6, Res. 43; Lane, 1971: Lev. 66, 142). b) Şekil 78b. Alınlıkta yer alan bukranion betimleri MS 2.yy, Basmahane, İzmir (Pfuhl ve Möbius, 1979: Lev. 257, No. 357).	102
Şekil 79	Alacahöyük Mezarı, Çorum Müzesi canlandırma (Akçay, 2016: Res. 3.13).	103
Şekil 80	Kalekapı kaya mezarı boğa betimi, MÖ 5. yy (Dökü, 2008: Res. 11).	103
Şekil 81	Kaya mezarda boğa boynuzu betimli orta akroter, Pınara (Işık, 2010: 113, Res.23).	104
Şekil 82	Girland taşıyıcısı olarak bukranion (Turak, 2011: Lev. 26, Res. 89, 90, G.20).	105

Şekil 83	Girland, bukranon-bukaphelion Dizisi (Erdinç, 2020: 122, Tab.13).	106
Şekil 84	Anadolu’da bağ- bahçe ve konutlarda bukranon örnekleri (Kılıç ve Turgut, 2016: Res. 5, 6).	106
Şekil 85	Girland boşluklarında maskların yer aldığı lahit örneği, Perge (Turak, 2011: Lev. 30, Res. 102-105).	109
Şekil 86	Nazar Mozaiği, Antiokheia, Hatay Arkeoloji Müzesi (Cimok, 2000: 37).	110
Şekil 87	Talihli Kambur Mozaiği, Nazar Evi, Antiokheia, Hatay Arkeoloji Müzesi (Cimok, 2000: 35).	111
Şekil 88	Kapı biçimli mezar steli, (Kuşuk, 2019: 148, Çiz. 172).	112
Şekil 89	Aizonatis kapı biçimli mezar stelleri, el betimlemeleri, (Erdinç, 2020: 91, Tab. 7).	113
Şekil 90	Kalathosun sağ ve solunda yer alan dışı ya da dua eder biçimde el bezemeleri, Zeugma, (Yaman, 2013: 76, Kat. No. 85, Res. 86).	113
Şekil 91	Mezar steli, çelenk içinde el betimleri, Roma Dönemi, Konana (Çelik, 2017: Res. 6c).	114
Şekil 92	Hosios kai Dikaios, el betimi, MS 2. yy, Alexandria Troas (Ricl, 1997:101,75).	115
Şekil 93	Aslanlı ostotek mezar kapağı hilal betimi (Daylan, 2021: 116, Res. 55).	116
Şekil 94	Kerykeion üzerinde ay betimi (Fırat, 1965, Res. 46, 22).	117
Şekil 95	Phrygia’da ele geçmiş mezar steli. İstanbul Arkeoloji Müzesi, (Karagöz, 2002: 319. Res. 9).	118

Şekil 96	İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde bulunan üçlü Hekate ve Tanrı Men (Drew Bear, Thomas ve Yıldızturan, 1999: 255, Kat. No. 390).	119
Şekil 97	Polyksena lahdi uzun kenarında tümülüsün üstünde görülen phallos/cippus (Sevinç, 1996: Res. 9).	121
Şekil 98	Phallos biçimli mezar steli (Yaman, 2006: 33).	122
Şekil 99	Patara Marciana mezar anıtı (Dökü, 2002: Kat. No. 58)	124
Şekil 100	Publius Varius mezar anıtı, phallos betimi, MS 1. yy, Assos.	125

HARİTALAR DİZİNİ

Harita No	Harita Adı	Sayfa No
Harita 1	Asia Minor, Roma İmparatorluk Dönemi.	3

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

Bu tez çalışması epigrafik veriler, antik yazarların anlatımları, arkeolojik kazı ve yüzey araştırmalarından elde edilen bulguları referans alarak Asia Minor'daki mezar taşlarında görülen apotropaik-profilaktik betimleri derlemeyi ve açıklamayı amaçlamaktadır. MÖ 8. yy ile beraber karşılaşılan apotropaik (Yunanca *apotrépein* kökü, “çevirmek”) sözcüğü Yunanca kötü bir durumu “def etmek”, kovmak için kullanılmaya başlanmıştır. Erken Dönemlerde kötülükleri def etmek için tanrı-tanrıçaların sembol ve isimleri kullanılırken MS 1. yy itibari ile sembol ve nesne kullanımı artmaya başlamıştır. Antik yazarlar aktardıkları olaylar ve seyahatlerinde şahit olduğu farklı kültürleri, ölü gömme adetleri yahut buna benzer nekrolojik anekdotlar, tragedya yazarlarının eserlerinde anlattıkları mitolojik anlatılardan elde edilen bilgiler haricinde modern çağda Asia Minor'da Roma Dönemi'ne ait mezar anıtlarının farklı yönleriyle ilgili çok sayıda çalışma söz konusudur. Yapılmış olan çalışmalar mezar yazıtlarına, mezarların tarihlendirilmesi, üslup ve ikonografisi üzerine iken daha çok bölgesel olarak sınıflandırılmışlardır. Bu tez çalışmasında apotropaik ikonografeye yer veren mezar anıtlarını, ikonografik çeşitliliği, sembollerin tanrı- tanrıçalarla olan bağı, nesnelere koruyucu nitelikleri irdelenmiştir. Belirlenen amaç doğrultusunda mezar stelleri üzerinde betimlenen sembollere yönelik araştırma yapan Cumont, (1942) “Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains” ve Wujewski, (1991) “Anatolian Sepulchral Stelae in Roman Times” adlı çalışmalar kaynak kitabı olmuştur. Bu eserler ile beraber apotropaik amaçlı kullanılan sembol ve figürlerin tespiti yapılmıştır. Elworthy, (1895) “The Evil Eye: An Account of this Ancient and Widespread Superstition, Seligmann, (1910) “Der Böse Blick und Verwandtes: Ein Beitrag zur Geschichte des Aberglaubens aller Zeiten und Völker”, Elliott, (2016) “Beware the Evil Eye The Evil Eye in the Bible and the Ancient World. vol. 2. Greece and Rome” adlı çalışmalar ise insanların nazar gibi durumlardan kendilerini sakınmak için koruyuculuğuna inandıkları sembol ve nesnelere kullanımına dair bilgiler vermiştir. Keller “Antike Tierwelt” adlı eserde Antik Çağ'da hayvanların koruyucu ya da iyileştirici özelliği ile ilgili bilgiler sunmuştur. Sembol ve nesnelere derlemeleri yapıldıktan sonra “MAMA”, “LIMC”, “IGSK” bantları başta olmak üzere çeşitli çalışmalardan yararlanılarak Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihli mezar anıtları üzerinde yer alan semboller tespit edilmiştir. Lehmler ve

Wörrle, Pfuhl ve Möbius, Waelkens, Lochman gibi çoğu araştırmacıların semboller hakkında belirttiği fikir ve görüşler de aktarıldı.

Asia Eyaleti (Provincia Asia), 3. Attalos'un miras yoluyla Pergamon topraklarını MÖ 133'te Roma halkına bırakmasıyla kurulmuştur. Roma'nın *Asia Minor* ile ilişkisi bu şekilde resmi olarak başlamıştır. Asia Minor ve Anadolu terimleri çalışma boyunca yoğun şekilde kullanılmıştır. Bu sebeple iki terim arasındaki küçük farklılığın altını çizmek gerekir. Roma arkeolojisinde kullanılan Asia Minor (Küçük Asya) terimi Fırat Nehri'nin batısında kalan toprakları kapsar (Harita 1). Asia eyaleti ise kabaca İonia Bölgesi'nin sınırlarını temsil eder. Pergamon Krallığının egemenliği altındaki alan şeklinde de düşünülebilir. Ancak aynı devir içerisinde coğrafik sınırlarda küçülme ve büyüme yaşanmıştır. Roma'nın Asia Minor'da egemen bir güç olarak kendini göstermesi Asia'nın eyalet olmasıyla beraber bir dizi bölgesel işgallerle sürmüştür. Kilikia Bölgesi MÖ 101 yılında ele geçirilmiş, devamında MÖ 74 yılında artan askeri gücüyle beraber Bithynia Roma topraklarına dahil edilmiştir. Batı Pontus toprakları MÖ 63 yılında Mithridates ile yaşanan savaş neticesinde Pompeius galibiyetle ayrılarak Roma topraklarını genişletmeye devam etmiştir. Kuzaybatı Anadolu topraklarında yer alan Galatları da MÖ 25 yılında yenen Roma İmparatorluk ile sınırlarını büyütmeyle sürdürmüştür. Kappadokia Bölgesi'nin kralı olan Arkhelaos'un MS 10'de7 ölmesi ile İmparator Tiberius Kappadokia'yı eyalet olarak Roma topraklarına bağlamıştır. Son olarak Asia Minor'un güneyinde bulunan topraklar MS 74 yılında Roma'nın himayesine girmiştir (İplikçioğlu, 2007: 104; Alpaslan, 2020: 22).

İmparatorluk Dönemi boyunca doğu sınırları sürekli değişim göstermiştir. MS 1. yy'ın son çeyreğine doğru Fırat Nehri günümüz Anadolu sınırlarında yer alan bölümü için doğal bir set ve sınır görevi görmüştür. Çevre bölgelerde bulunan krallıklar işgal edilerek Roma topraklarına eklenmiştir. Geçiş noktası için müsait bölge ve alanlara yerleşimler kurularak, *lejyonlar* yerleştirilerek güvenlik tedbiri alınmıştır. Bu anlayış, Roma İmparatorluk Dönemi'nin sonuna kadar sürdürülmeye gayret edilmiştir (Yarlıgaş, 2017: 3, 4; Kaya ve Taşdöner, 2016: 495). Asia Minor, coğrafi konumu nedeniyle kıtalar arası kitlesel göçler için bir köprü işlevine sahip olmuştur. Bu göçler Asia Minor'un kentleşmesi ve kültürlenmesine doğrudan yön vermiştir. Günümüzde de bu bölgesel ayırım kültürel olarak kendini hissettirmektedir. Bu kültürlenmeye yol açan etkenler; ticaret ve göçler vasıtasıyla tanınan yeni kültürlerin kendi din ve yaşantılarına adapte edilmesidir. Antik dönemde de bu

durumu daha çok ticaret, savaşlar, göçler hızlandırmıştır. Bazen de kültürlerin yayılmasından öte, oluşturulan yapay sınırlar kültürlerin yayılmasından ziyade bariyer gibi kültürleri sınırlandırmıştır.

Harita 1. Asia Minor, Roma İmparatorluk Dönemi.

Roma İmparatorluk Dönemi boyunca değişen sınırlar ve Asia Minor tanımının farklılık göstermesi nedeniyle bu tez kapsamında Anadolu'nun batı kıyısı ile Fırat Nehri arasında kalan bölge çalışma sahası olarak tanımlanmıştır.

Caesar'ın evlatlığı, yeğeni ve mirasçısı olan Caius Octavianus, MÖ 31'de Aktium deniz zaferi sonrasında, Mısır'daki son Helenistik krallık olan Ptolemaios hanedanına son vermiştir. Agrippa ile konsül seçilerek (MÖ 28) Roma anayasasını tekrar şekillendirmiş ve yönetim şeklini değiştirmiştir. MÖ 27 yılında Octavianus, kendi yönetimindeki bölge ve eyaletleri Senatus'a devretmiş, Senatus da buna jest olarak Octavianus'a, Augustus (yüce) unvanını vererek ve yetkilerle donatmıştır (Öztürk, 2018: 63; Tekin, 2008: 220). Böylelikle tüm yönetimi eline geçiren Augustus'un yeni yönetim biçimi monarşiyi temsil edecek olan *Principatus* (birinci kişinin yönetimi) olmuştur. Araştırmamızın tarih olarak aralığı MÖ 1. yy'ın son çeyreğinde Augustus'un İmparator olması ile başlayıp Diocletianus'un tahta geçtiği MS 284 yılında sonlandırılmıştır. Dominatus olarak adlandırılan bu dönemin koşullarının Roma İmparatorluk Dönemi ile benzer özellikler göstermemesi nedeniyle tezin

kapsamı İmparatorluk Dönemi'nin ilk üçyüz yıllık süreci incelenmiştir. Tezin Asia Minor coğrafyasıyla sınırlı tutulması yine yukarıda belirtilen endişeden kaynaklanmaktadır. Bu sayede söz konusu dönem ayrıntılı olarak incelenebilmiştir.

Antik Çağ toplumları genellikle doğayı temel alan esaslar ile yaşamıştır. Doğa ile iç içe, olmaları yaşamın kaynağı, ölüm gibi çeşitli kavramları sorgulatmış ve çözümüne yönelik pratikte olmasa da zihinsel olarak hoşnut tutacak eylemler gerçekleştirmelerine neden olmuştur. İnsanlar inanç temelli olarak sürdürdükleri günlük yaşamları nedeniyle karşılaştıkları olumsuz doğa koşullarını, hayatlarında iyi ya da kötü olayları tanrı ya da tanrıçalara veyahut kötü huylu soyut kavramlara yükleyerek bu durumları anlaşılır kılmaya çalışmışlardır. İnançları doğrultusunda tanrı ve tanrıçaları ulaşılabilir kılmak adına çeşitli kişileştirmeler yapmışlardır. Doğadaki hayvanları, yeteneklerini gözlemleyerek tanrısal güçlerin yeryüzünde bu hayvanlar ve semboller aracılığıyla gerçekleştirildiği düşüncesi bu imgelere kutsallık katmıştır.

İnsanlar hayattayken onları düşünmeye sevk eden büyük kaygılarından biri ölüm olmuştur. Öldükten sonra ise bu kaygı yerini hatırlanma endişesine bırakmıştır. Ebedi istirahatgahı olan mezarına gelebilecek tehditlere yönelik de çeşitli önlemler alınmıştır. Bunlar, olası ihlalleri uyarmak için mezar sahipleri ya da yakınları tarafından mezar stellerine veya lahitlerine alenen yazılır. Benzer durumları engellemek için mezar içinde de çeşitli obje ve amuletlere rastlanılmaktadır. Ölümünden sonraki yaşamda ruhun huzur bulması için mezarın bozulmadan kalması gerekiyordu. Aksi halde, bunun sonuçları sadece o ruh için değil, ölen kişinin hala yaşayan akrabaları için de vahim olabilirdi. Mezarına gösterilen saygısızlıktan rahatsız olan bir ruh, yaşayanlara musallat olmak için geri dönebilirdi. Fiziksel ve zihinsel bozulmalar dahil maddi zorluklara ve hatta ölüme kadar her türlü kedere neden olabileceği düşünülürdü. Ruhu mutlu etmek hem kendisi hem de yaşayanlar için hakaret edenleri ve mezara gelebilecek ihlal eylemlerini engellemek adına para cezaları da kitabelerde açıkça belirtilmiştir.

En çok korkulan ihlal, mezarın yıkılması ya da soygunu değil, mezar sahibi ya da bu yetkiyi verdiği kişi veya kişiler, genellikle akrabası tarafından onaylanmayan cesetlerin çıkarılması ve defnedilmesiydi. Cenaze yazıtlarındaki bu tür hükümler, Asia Minor'da

yaygındır. Çoğu mezarın yazıtı, ruhun rahatsız edilmesi ve izinsiz gömme konusunda benzer bir endişeyi gösterirken, soygun konusunda çok kaygılanılmamıştır.

Ölen kişilerin cinsiyet ve hangi meslek grubunda yer aldığını, mezar steli üzerindeki betimlemelerden anlamak mümkündür. Mezar stelleri üzerindeki figürlerin hangi amaçla yapıldığı bilgisi gerek mezar steli gerekse antik kaynaklarda çok az ele alınmıştır. Bununla birlikte Sardis'te bir kız çocuğu için dikilmiş Menophila Steli'nin yazıtı önemlidir (Şekil 1.). Yazıt stel üzerindeki sembollerin anlamlarını açıklayan bir sözlük niteliğindedir (Smith, 2002: 192, 193, Res. 222; Sonkaya, 2019: Kat. 51).

“İnsanlar, Hermogenes kızı Menophila'yı onurlandırdı.

Bu taş onun dürüstlüğünü ve güzelliğini anlatır.

Kimdir bu kadın?

Musaların harfleri bize Menophila olduğunu söyler.

Steldeki zambak ve bir 'alpha' rakamı nedendir?

Kitap, yün sepeti ve çelenk nedendir?

Kitap akıllı olduğu içindir.

Çelenk, onun (rahibe) atribüsüdür.

'A', onun tek çocuk olduğunu gösterir.

Sepet, pek çok meziyetine işaret eder.

Çiçek, çalınan gençliğini simgeler.

Mezarımın üzerinde hafifçe yatayım.

Gözyaşları içinde pek çok insan bıraktın.

Evlenmeden, anne-babasız öldün”

Şekil 1. Menophila mezar steli, MÖ 120-110 (Sonkaya, 2019: Res. 51).

Menophila steli yazıtı, mezar stellerinde bezek olarak işlenen simge, obje ve figüratif kabartmaların ne anlatmak istediğini açıklamalarıyla vermesinden dolayı başyapıt niteliğine sahiptir. Bahse konu olan stel kabartmalarının sıradan dekor olmadığına ispatı açısından ölü gömme gelenekleri için değerli bir örnektir (Buckler ve Robinson, 1932: 109, Res. 101;

Hanfmann ve Ramage, 1978: Res. 425; Smith, 2002: 192-193, Res. 222; Pfuhl ve Möbius 1977: 141, Lev. 69, No. 418; Karagöz, 1984: 11, Res. 7).

Kültür, insanlar tarafından oluşturulmuş sembollerin zaman içerisinde farklı etkenlerle edindiği anlam çeşitliliğini farklı şematize ifadelerle anlatan sistematik bir olgudur (Geertz, 1973b: 89; Austin, 1979: 48; Temel Eğinli ve Nazlı, 2018: 71). Semboller bir kültürün bağımsızlık sistemi gibi etkileşime geçtiği diğer kültürlerle gelişir; her sembol, simge, söylem kendi kültürel kimliğini edinmiş toplumlarda ifade alt yapısı ile bir kuşaktan ötekine kuşaklar boyunca aktarmaktadır (Temel Eğinli ve Nazlı, 2018: 71; Çetinkaya, 2013: 74).

1.1. İşaret ve Sembol

İşaret, sözlük anlamı itibari ile iki kullanıma sahiptir. Sözlük anlamlarından ilki “im, anlam aktarılan şey” diğer anlamı olan “gösterge” ise daha az kullanılmaktadır (TDK, 1998: 1114). Toplumun en alt yapı taşı olan insan, doğada algılayamadığı, işleyişi hakkında çelişkilere düştüğü somut soyut dünyayı bir kalıp halini almış sembollerle, anlamaya ve aktarmaya çalışmıştır. Aktarma konusunda doğadaki çeşitli hayvan ve kendi yarattığı nesnelere veyahut şekilsel ifadeleri “gösterge” olarak tercih etmiştir.

Sembolleştirme işaretlerle başlamıştır. “Göstergeler” daima başka durumu ifade eder. İşaretlerden hareketle insanoğlu çeşitli anlamlara gelebilecek sembolik ifadeler oluşturmuştur. Sembolik ifadeler yansıttıkları ifadenin içinde yer alırken gösterge-imler ifade ettikleri gerçekliğin içinde yer almazlar. Bu sebepten dolayı istek doğrultusunda başka anlam yüklemek veya dönüştürmek pek olası değildir (Tillich, 1968: 136; Koca, 2012: 5).

Temel Eğinli ve Nazlı, sosyal bilimlerde olarak sembol terimine bakıldığında sembollerin; dinsel uygulamalarda gerçekleştirilen totemler veya ritüel sırasında kullanılan nesnelere ifade ettiği gibi karmaşık bir yapıda olduğunu aktarmaktadır (Temel Eğinli ve Nazlı, 2018: 58). Bu aşamada sembollerin, kültürel hareketlilikleri, anlam birikimlerini aktarmada ve başvuru tabakaları oluşturduğuna vurgu yapılmaktadır. Kültürün anlam ve içeriğinin zenginliği sembolik terimlerin noksanlığında ifade etmenin imkansız olacağı dile getirilmiştir (Deacon, 2011: 394). Aynı sisteme dahil, güçlü hislerle birbirine bağlı insanların aktarılmak istenen duygu ve durumları özetleyerek, sunma ihtiyacından doğan araçlar

şeklinde tanımlanabilir (Ortner, 1973). Sembolik ifadelerin yer aldığı herhangi bir şey iletişim kurma becerisini dile getirir. Aktarılmak istenen güçlü duyguyu alıcıya ulaştırmada kullanılan en basit ve gizemli olması nedeniyle semboller kullanılmaktaydı (Temel Eğinli ve Nazlı, 2018: 59; Dukor, 2010).

1.2. Apotropaik Kavramı

Apotropaik sözcüğü kem göz gideren, kötülükleri uzaklaştıran anlamında kullanılmaktadır. Antik Yunanca'da *apotrépō* – αποτρέπω sıfatından türer ki bu da bir şeyden yüzünü çevirmek, öteye dönmek anlamına gelir. *Apo-* απο "*uzaklaşmak*" *trépō* – τρέπω "dönmek" *apotróraios*-ἀποτρόπαιος- geri çeviren, kem göz gideren olarak kullanılmıştır. Talihsizliği saptırmak veya nazardan kaçınmak gibi, zararı veya kötücül güçleri geri çevirmeyi amaçlayan eylemlere yönelik kullanılır.

Tılsımlar (muskalar), kelimeler ve semboller kötücül olan güçlerden korunmak için başvuru apotropaik uygulama ve yöntemlerden bazılarıdır. Kötü güç olarak nitelenen şey nazar gibi yalnızca bakış yoluyla oluşacak zararların yanı sıra fiziksel yollarla ve sözlü olarak oluşabilecek her türlü tahribat ve hakaretin bahsedilen uygulamalarla önlenmesi söz konusu olmuştur. Bu koruyucu sembollerin birçoğunun Antik Çağ'daki inanış olan *similia similibus*, "benzer, benzer olandan etkilenir" fenomenine atfedilmiş olduğu düşünülmüştür. Bu fenomen, "ateşe ateşle karşılık verme" pratik kavramını içerir (Elliot, 2015: 43).

İnsanları ölümle ilgili meşgul eden en büyük endişe, elbette öldükten sonra hatırlanmak ve aynı zamanda ruhlarının dinlenip başka bir yerde yoluna devam edebilmesi için dini yönden eksiksiz bir şekilde gömülmektir.

Öte dünyada ruhun huzur içinde olması için mezarın bozulmadan kalması gerekiyordu. Bunun aksine mezar düzgün değilse, oluşabilecek durumun sonuçları sadece o kişi için değil, ölen kişinin hala yaşayan akrabaları için de vahim olabilir. Mezarına saygısızlık yapılan ruh, yaşayanlara musallat olmak için geri dönebilir. Fiziksel ve zihinsel sağlıktaki bozulmalardan maddi zorluklara ve hatta ölüme kadar her türlü kedere neden olabilir. Ölen kişilerin ruhunu -hem kendisi hem de yaşayanlar için- mutlu tutmak adına, birçok dini festival ve ölü yemekleri, gerçekleştirilmekteydi. Mezarın korunmasına yönelik

olarak; olası tahribatları engellemek amacıyla lanetlerin yazılması ve para cezaları gibi önlemler açıkça belirtilmiştir.

Bununla birlikte, tanrıları görmezden gelmek kolay bir iş değildi, çünkü onlar sadece lanetlerle birlikte çağrılmadılar, aynı zamanda heykelleri genellikle mezar alanında ve çevresinde bulunurdu.

Anadolu'ya yerleşen topluluklar inançlarını da beraberlerinde getirmişler ancak zamanla bunlar yerli halkın dini ile birleşmiştir. Böylelikle mezar koruma ritüellerinde kullanılan sembollerde çeşitlilik oluşmuştur. Örneğin Kybele bir doğurganlık tanrıçasıydı ama aynı zamanda insanların sağlığından ve genel esenliğinden sorumluydu, onları büyük çaplı sıkıntılar (savaş veya kıtlık gibi) ve kişisel zorluklar zamanlarında koruyordu. Kybele'nin eşi, ölen ve dirilen bitki tanrısı Attis'ti ve kültü, ölümden sonra sonsuz yaşam inancını teşvik etti ve böylece mezarları ve mezarları korumanın önemini vurguladı.

Antik Çağ'da mezar anıtlarındaki yazıtlar, mezara yönelik hırsızlıkların, çok yaygın olduğunu göstermektedir. Bu sebepten dolayı Asia Minor'da mezarların yağma girişimlerinden ve cesedin çıkartılması gibi etkenlerden korumak için caydırıcı ve korkutucu uygulamalar sık rastlanılan bir durumdu.

Fiziki ya da ruhsal yıkıntıların sebepleri zamanla gözle görülmeyen doğüstü varlıklara bağlanmış ve bunun çözümünden ziyade savuşturma ve korunma yöntemleri tercih edilmiştir. Bu doğüstü varlıklar veya kötücül güçler, günlük yaşamda zamana ve mekana göre farklı yoğunluklarda kendilerini gösterirler. İnsanlığın temel hayatta kalma içgüdüğü, onlara bu yıkıcı güçleri tanımanın ve yıkıcı eylemde bulunabilecek unsurlara karşı koruyucu eylem başlatmanın gerekli olduğunu bildirdi. Buna göre, insanlık onlara tanınabilir yüzler verme ihtiyacını hissetti ve bu kötücül güçleri somut hale getirdi. İnsan zihninde bu tür şeytani varlıklar, hayvanlar biçiminde düşünöldü. Şeytani varlıklara karşı kullanılacak savunma yöntemleri ya da hükmetme yöntemleri belirtilen hayvana uygulanan korkutma ve hükmetme yöntemiyle birebir olacağından dolayı insanoğlu bu tür bir savunma sistemi geliştirmiştir. Bu sayede yüzleşmek ve kontrol etmek daha kolay hale gelmiş böylece insanları onların etkilerine karşı koruyacağı düşünölmüştür.

Tanrısal güç ve adaletin insan yaşamındaki rollünün en net göstergelerinden biri mezar stellerinde kullanılan sembollerin çoğunluğu tanrı ve tanrıça atribüleri veya kutsal hayvanlarıdır. Hayatını zirai faaliyetlere bağlamış olan yoksul ve kültürel olarak seviyesi şehirli insanlara nazaran daha düşük kırsal alanlarda yaşayan insanların, doğadan beklentilerine, hayata dair umutlarına cevap veren tanrı-tanrıçaları kapsamaktaydı. Yunan ve Roma inanç sistemindeki tanrı-tanrıçaların insanların beklentilerine cevap vermemesinden kaynaklı olarak artık cevabın kendilerinde olduğuna inanmıştır. İlk zamanlarda rasyonalizme doğru giden bir izlenim sergileyen bu dönüşüm sonrasında çok uç noktalara varacak kadercilik anlayışıyla benzeşen çeşitli oluşumlara doğru gidecektir. Büyü ve diğer spiritüel uygulamalara olan yönelim artmış ve sonuçta Roma Dönem’inde tanrıların boyunduruğu altında olan insanların tek umut kapısı olmaya kadar varmıştı.

Roma inanç sisteminde yer alan tanrılar, Yunan panteonundaki gibi erişilemez ulaşılamaz olmaktan öteye geçmiş insanların günlük eylemlerine sosyal yaşamlarına özgürlüklerine müdahaleleri olmaya başlamıştır. Bu nedenle, hedefi insan türü olan kötü karakterli güçlere yönelik önleyici ve iyileştirici işlevlerle kutsanmış şefaatçiler yaratmaya (Hosios kai Dikaos vb.) ihtiyaç duyan doğüstü güçlerle dolu fantastik figürlerin, melezlerin ortaya çıkışı olarak anlaşılabilir.

Mezar stellerindeki figürler ve birtakım nesnelere sahnedeki işlenişleriyle birlikte anlam aktarma niteliği taşımaktadırlar. Dolayısıyla kişilere yükledikleri anlamlarla birlikte bir o kadar da ebediyete kadar sürecek ölümsüzlüğe ithaf edilmektedirler. Birçok antik bölgede olduğu gibi Asia Minor’da da mezar stelleri gelişigüzel bir şekilde ele alındığında aynı nitelikler sergilemesine rağmen detaylarda daha zengin ve derin ikonografilere sahiptirler (Şahin, 2000: 1).

İKİNCİ BÖLÜM

MEZAR TAŞLARI ÜZERİNDEKİ APOTROPAİK BETİMLER

Yaşamlarını yoğun dini duygularla ve ibadetle geçiren insanlar, tanrısal müdahalelerin kendilerine belirli sembollerle ifade edilebileceğine inanarak, belli başlı hayvanlara, objelere, olaylara ya da sembollere daha istisnai anlamlar yüklemişlerdir. Bu semboller vasıtasıyla oluşabilecek kötü, zararlı eylem ve davranışları savuşturmayı amaçlamışlardır.

Çeşitli takı ve süs objeleri üzerinde bu sembol ve nesnelere bezek olarak işleyerek gündelik yaşam sırasında oluşabilecek nazar, demon ve kötü olaylardan korunmaya çalışmıştır. Yaşam alanları olan mesken, bağ, bahçe, iş alanlarında bu nesnelere dikkat edilmiştir.

Mezar taşları (stel), ilk andan itibaren coğrafik koşullar, kültürel olarak buldukları dönemin koşulları, ya da en önemlisi ölenin ekonomik gücü nedeniyle farklılıklar gösterirler. Mezar stelleri üzerindeki figüratif bezeme ve konular çoğu zaman kendini tekrar etmiştir.

Mezar stelleri üzerindeki figürler genellikle duruşuyla veya çeşitli nesnelere bir mesaj verme kaygısı taşırlar. Konumuzla ilgili olarak mezar sahibi ve yakınları tarafından mezara gelebilecek taciz ve ihlalcileri uyarmak amacıyla yazılı yapılan uyarı ve de lanetlemelerin yanı sıra koruyucu sembollerini kullanmayı eksik etmemişlerdir.

2.1. Mitolojik Kişi ve Yaratıklar

2.1.1. Medusa

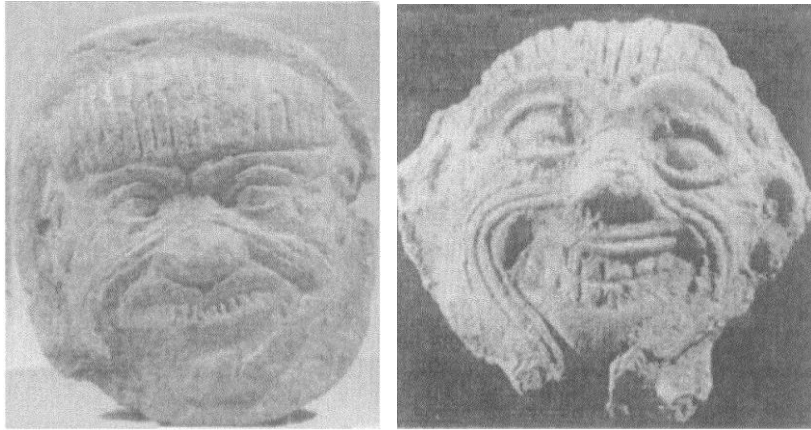
Mitolojik bir öge olarak Yunan Medusası; domuz dişli, saçlarının yılan gibi olduğu, kanatlı, gövdesi insan formunda, görenin taşa dönüştüğü ürkütücü görünüşlü yaratıktır (Durando, 2005: 282, Res. 278). Medusa'nın görünüşünün sebebine dair en uygun fikir bilinçaltı korkularının yansımasıdır (Rose, 1928: 29-30; Temür, 2016: 2). Kökeni üzerine farklı görüşler söz konusudur. Araştırmacılar arasında Yunan temelli bir betimleme olduğunu dile getirenlerin (Payne, 1931: 79), yanısıra Mısır kaynaklı Tanrı olan Bes (Şekil 2) veya Mezopotamya temelli anlatılarda yer alan Humbaba kökenli olduğunu kabul eder

(Hopkins, 1934: 344-345; Temür, 2016: 2; Suhr, 1965: 98-99).² Fakat MÖ 7. yy'dan erkene tarihli herhangi Medusa betimlemesi olmadığı için Yunan kaynaklı olması mümkün görünmüyor. Mısır sanatındaki Tanrı Bes, Medusa'nın tam anlam karşılığı olarak kabul görmemiştir.

Şekil 2. Tanrı Bes'e ait baş. Boston Güzel Sanatlar Müzesi (Wilk, 2000: 63, Res. 4.3).

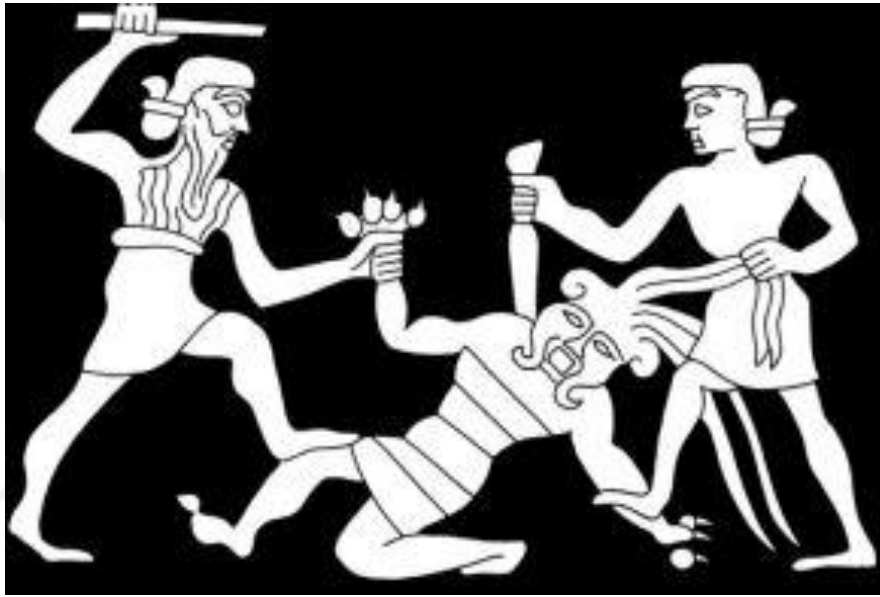
Mısır panteonundaki diğer tanrılardan çok farklı olduğu için, birçok arkeolog onu başka bir yerden ithal edilmiş yabancı bir tanrı olarak düşünmektedir. Bazı araştırmacılar Tanrı Bes'in Sahra altı Afrika'dan geldiğini öne sürerken, diğerleri kökenlerini Doğu'ya dayandırmıştır. Mezopotamya kültüründe ise MÖ 2. binde ilk izlerine rastladığımız Humbaba figürü ilk olarak Gılgamış Destan'ında geçmiştir (Şekil 3a, 3b).

Şekil 3. a- Humbaba başı, MÖ 20.-16. yy, Louvre Müzesi (Wilk, 2000: 65, Res. 4.5), b- Humbaba başı, Sümer pişmiş toprak figür, MÖ 20.-16. yy, Irak Müzesi (Wilk, 2000: 65, Res. 4. 5).

² Medusa tipolojisi için ayrıca bkz. Floren, 1964.

Sedir Ormanı'nın bekçisi olarak geçen Humbaba, Enkidu tarafından öldürülür (Temür, 2016: 2). İri bir kafaya sahip olan Humbaba iri bir burun ve önlere düşen uzun saçları ile betimlenmiştir. Gılgamış ve Enkidu'nun Humbaba'yı öldürdüğü sahne; Gılgamış bir taraftan yaratığın sağ bacağı üzerine basarak onun kalkmasını engelleyen, bir eliyle de pençesinden yakalamış olarak görülür. Diğer taraftaki Enkidu ise, Humbaba'nın boynuna elindeki silahı saplarken tasvir edilmiştir (Şekil 4). Bu tasvirin Medusa'nın kökeninde çok önemli bir yeri vardır. Bu örnek, Yunan sanatında görülen Perseus-Medusa efsanesinin de çıkış noktasını oluşturmaktadır.

Şekil 4. Enkidu ve Gılgamış'ın Humbaba'yı öldürme sahnesi, MÖ 2.binyıl (Temür, 2009: Res. 2).

MÖ 7. yy'a tarihlenen Kıbrıs'tan bir silindir mühür daha da ayrıntılı bilgi sunar (Ward, 1910: 211, Res. 643; Temür, 2009: 21 Res.3). Mücadele sahnesi ve tiplere olarak Perseus-Medusa mücadelesinin neredeyse birebir benzeridir .

Euryale, Medusa ve Stheno, Gorgonlar olarak bilinmektedir. Yunan mitolojisinde ebeveynleri Keto ve Phorkys'tur (Abay, 2018: 57). Antik yazarlar sıklıkla Medusa'dan bahsetmiştir, ayrıntılı bahseden ise, Hesiodos'tur (Hes. *Theog.* 270-280). Homeros ise Perseus'un Medusa'nın kafasını kesip Argos'a gömmesinden bahsetmektedir (Graves, 2010: 287).

Yunan vazo eserlerinin bezeme ögeleri arasında Perseus'un tanrı ve tanrıçaların yardımıyla Medusa'nın başını kestiği sahne beğenilerek kullanılmıştır. Medusa (Şekil 5) genellikle saçlarının yerine yılanların yer aldığı, büyük, dikkat çekici gözleri ve ürpertici halde betimlenmiştir (Boardman, 1989: 97; Carpenter, 1992: Res. 151). Medusa betimlemeleri nekrolojik öğelerde de karşımıza çıkmaktadır. Nekrolojik öğeler dışında Meusalara tapınak gibi kamusal yapılarda da yer bulan bir figür olmuştur. Vazo sanatında apotropaik anlamını Korinthli ressamlarla kazanmıştır (Carpenter, 2002: 107).

Şekil 5. Perseus-Medusa mücadelesi, Paris Louvre Müzesi (Carpenter, 2002: 106, Res. 150).

Doğu kültüründen uyarlanmış bir karakter olduğu yönündeki düşünceler daha çok kabul görmektedir. Medusa betimlemelerine Yunan seramik eserlerinde ilk olarak MÖ 7. yy'da karşılaşılmaktadır. MÖ 5. yy'da, başında saçlarla beraber yılanların tasvir edildiği güzel ve donuk yüzle betimlenmiştir (Abay, 2018: 57).

Phrygia Bölgesi'nde yer alan Yılanlı Taş Medusa betiminin erken örnekleri arasındadır (Cumont, 1942: 339; Doğanay, 2009: 173; Haspels, 1971: 130 vd. Res. 147, 155; Scarborough Er, 1998:81) Roma askerleri tarafından kabul gören figür Kommagene Bölgesi'ne ulaşmıştır (Şekil 6). Mezar stellerine yönelik gerçekleştirilecek hırsızlık ve

vandalizm olaylarına karşı korkutucu görünüşü nedeniyle apotropaik amaçlı kullanılmıştır (Doğanay, 2009: 173).

Kline sahneli mezar taşlarının typanonunda Medusa tiplerinden betimlemeler sıklıkla kullanılmıştır (Pfuhl ve Möbius, 1977: Lev. 195, No. 739).

Şekil 6. Mezar stel alınlığında Medusa kabartması, MS 2. yy, Bursa Müzesi, (Pfuhl ve Möbius, 1976: Lev. 172, No. 1142).

Kapı biçimli mezar stellerinde Medusa betimlerine daha çok üçgen alınlıkta yer verilmiştir (Kortanoğlu, 2008: 89). Anadolu'da (Cormack, 2004: 91-96-103; Scarborough Er, 1998: 81-82-85) ve Akdeniz ülkelerinde Roma İmparatorluk Dönemi boyunca Medusa betimlemeleri, mezar stelleri ve nekrolojik eserlerde yoğun bir şekilde kullanılmıştır (Kortanoğlu, 2008: 91). Antik Çağ'da Medusa başlarının betimlendiği en yaygın kullanım alanları mezarlardır. Mezar anıtlarında ürkütücü bakışları ve korkutucu görünüşüyle mezara yönelik rahatsız edici uygulamalarda bulunacak kişileri caydırarak mezarın korunması için

tercih edilmekteydi. (Cumont, 1942: 339; Baldiran ve Gider, 2008: 122). Roma İmparatorluk Dönemi öncesinde mezar anıtlarında Medusa başları kullanılmaktaydı. Medusa başları mezar anıtlarında, merkezi figür şeklinde tercih edilirken aynı zamanda özellikle Roma İmparatorluk Dönemi'nde girlandlı lahit örneklerinde çelenk boşluklarında ve kapağın her iki alınlığında yer almıştır (İdil, 1981: 54, Lev. 7.1, 36.1-2, 79.2)(Şekil 7).

Şekil 7. Medusa betimli lahit, Antalya Müzesi, MS 2. yy Salt Araştırma, Harika-Kemal Söylemezoğlu Arşivi, 19.11.2022

<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/74855>.

Lahitlerin kapaklarında kaldırma çıkıntılarında aslan tasvirleri gibi Medusa tasvirleri de işlenerek apotropaik unsur olarak kullanılmıştır. Roma mezar betimlemelerinde Medusa figürü dönemlerine göre farklı üslupta ele alınmıştır. Geç döneme doğru korkutucu yüz hatlarından, yumuşak yüz hatlarına ve kederden uzak Medusa tipleri görülmektedir (Şekil 8). MS 2.-3. yy'larda yoğun bir kullanıma sahip figür olan Medusa, mezar stellerinde tympanonda mezarı kötü gözlerden koruma amacıyla dikkat çeken merkezi alanlarda kullanmaya özen göstermişlerdir (Pfuhl ve Möbius, 1977: Lev. 179, No. 1193; Lev. 239, No. 1635).

Şekil 8. Aizanitis, Roma İmparatorluk Dönemi Medusa tiplerleri (Erdinç, 2020: 138, Tab. 17).

Kaya mezarlarında Medusa'ya yer verilmesi mezarı koruma kaygısından başka bir şey değildir. Mezarlarda koruyucu nitelikte kullanılmasının yanı sıra, vücut değiştirmenin simgesi ve ölümler dünyası ile yaşayanlar dünyası arasındaki geçidin bekçisi olarak mezar ögelerinde kullanılmıştır (Buschor vd., 1958: 9).

Medusa'nın öldürülmesinin ardından Medusa'nın boynundan Chrysaor ve Pegasus'un doğması ölümden sonra tekrardan doğmayı sembolize etmektedir (Cormack, 2004: 92).

2.1.2. Herme

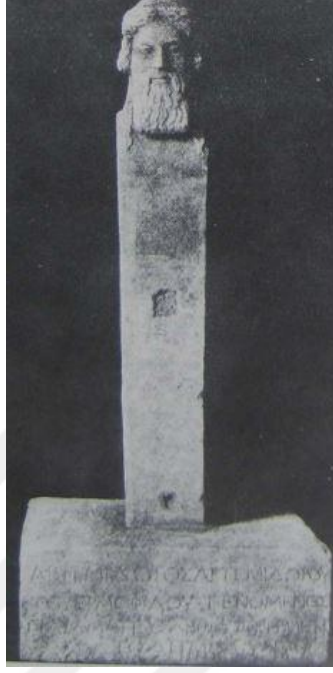
Hermeler, dikdörtgen paye bir taşın üst tarafı büst ya da baş, orta kısmına bir phallosun yerleştirildiği, Tanrı Hermes ile ilişkilendirilen ve çoğu zaman erekte phallosa sahip objelerdir (RE 8-1, 696-708). Antik Yunan kültüründe en önemli koruyuculardan biri phallosa görünümlü hermeler olmuştur. Bahçelerde ve evlerin içinde, mekanlardaki insanların koruyucusu, kırsal bölgelerde ve sınırlarda ise yolcuların koruyucusudur (Dinç ve Durugönül, 2017: 254). Kapı önlerinde bekleyen ve koruyan Hermes Propylaios, kapıların önlerinde yer alan, kapıları koruyan bir figürdür. Kamuya ve sivillere ait mimari yapılarda yer verilmişken, aynı zamanda devlet korumasındadır (Dökü, 2002: 36).

Hermeler MS 1.-2. yy'larda büyük oranda tanrıları tasvir eder. Öncelikle Hermes, Dionysos, Pan, Satyr, Silenos, Eros, Maenad ve Nympheler, herme olarak betimlenen tanrı ve mitolojik yaratıklardır (Wrede, 1972: 134, 138, 139, 148, 149, 150, 152; Wrede, 1985: 53). Doğurganlığı, bereketi ve kötülükten korunmayı simgeliyorlardı (Giumlia ve Mair, 1983: 100-174; Dinç ve Durugönül, 2017: 254).

Herakles ve Hermes gymnasionların, sporcuların koruyucu tanrısıydı. Roma *circuslarında* hermeler, Yunan gymnasionlarında olduğu gibi yaygın bir şekilde yer bulmuştur (Humphrey, 1986: 135; Arınç, 2015: 19).

Hermes'in işleri arasında yer alan ölenlerin ruhlarını öte dünyaya (Hades) taşıma işlevinden de anlaşılacağı gibi *khthonik* bir özelliğe sahiptir. Hermes, daha çok mezar stellerinde ölümlere rehberlik yaparken tasvir edilmiştir (Palagia, 1997: 69). İlk olarak Helenistik Dönem'de bu betimlemelere yer verilmiştir (Wrede, 1972: 160).

Nekrolojik eserler ile ilişkili olarak üzerinde Herakles hermesinin betimlendiği mezar steli 6 adettir (Şekil 9). Herakles hermelerinin geneli MÖ 2. yy'a tarihlidir (Yıldırım, 2012: 231). Mezar stellerinde Herakles Hermelerinin betimlendiği örnekler yalnızca Batı Anadolu'da görülmektedir.³

Şekil 9. Herme biçimli mezar steli MS 2. yy Miletopolis (Wiegand, 1904: 305; Hasluck, 1905: 58; Hasluck, 1910: 268, Kat. No. 19; Mendel, 1909: 254, Kat. No. 2, Res. 1 ve 2; Schwertheim, 1983: Kat. No. 9, Res. 10).

Hermes, hayvansal ve bitkisel verimlilik dışında, koruyucu bir tanrıdır. Antik dünyanın koruyucu sembolleri arasında yaygın bir şekilde tercih edilir. Hermeler yaygın bir biçimde mezarların koruyucusu olarak da kullanılmıştır. Mezar stellerinde genelde bir mekân içinde tasvir edilen hermeler ölen kişiyi kötülöklere karşı koruması için betimlenmiş olması gerekmektedir.

³ Serbest Herakles Hermesi plastik örnekleri için bkz. Pfuhl, 1905: 79; LIMC 4: 1, 1127-1155; Kreikenbom, 1990: Lev. 43, 44. Volster, 1988: Res. 1, 2, 14, 15, 17, 19, 20, 21, 23, 25, 31; Heykel formunda (plastik) örnekler için bkz. LIMC 4: Lev. 1, No. 1106, 1111; Volster, 1988: Res. 33-35. Lahitlerde tasvir edilen herme için bkz. Işık 2007a: 96, 97. Dayanak şeklindeki örnekler için bkz. Mendel, 1908: Kat. No. 129; Volster, 1988: Res. 16, 32; Mezar steli örnekleri için bkz. Pfuhl ve Möbius, 1977: Kat. No. 141, 143, 161, 256, 646, 730. Lahitler üzerinde betimlenen örnekleri için bkz. Koch, 1975: Kat. No. 166; Rogge, 1995: Kat. No. 48. Bronz örnekler eserler için bkz. LIMC 4: Lev. 1, No. 1161, 1163. Pişmiş toprak figürin örnekler için bkz. LIMC 4: Lev. 1, No. 1156-1160; Töpperwein, 1976: 130, Kat. No. 533; Çakıcı, 2007: 86, Res. 8; Işın, 2007: Kat. No. 56, Res. 61; Marcade, 1969: 454-456, Lev. 19, 20; takı ya da süs objelerinde betimlenen örnekler için bkz. LIMC 4: Lev. 1, No. 1120, 1124; Volster, 1988: Res. 6; Yıldırım, 2012.

Asia Minor’da hermelerin mezar hediyesi olarak mezara sunulması geleneği birçok kentte karşılaşılan bir durumdur.⁴ Bununla beraber mezarlara konulan pişmiş toprak hermeler, onun *psykhopompos* özelliğiyle bağlantılı olarak, ölen kişilerin ruhlarının öte dünyaya güvenli bir şekilde gitmesi inancıyla bağlantılı görülmüştür (Kurtz ve Boardman, 1971: 241). Koruyucu (Apotropaik) figür olarak Herakles hermelerine yer veren steller sporcular ile gymnasionlarda eğitim gören ephebler ile ilişkilendirilmiştir. Khthonik olarak mezar stellerinde betimlenmesinin yanı sıra az sayıda lahitte Herakles hermesi betimlenmiştir, genellikle lahitin köşelerinde (Arıncı, 2015: 22) ve girland taşıyıcısı (Şekil 10) olarak kullanılmıştır (Işık, 2007a: 96-97; Kat. No: 28, 52, 58, 71, 78).

Şekil 10. Girland taşıyıcısı Herakles hermesi (Işık, 2007a: Kat. No. 28f, Lev. 28-8).

Örnek olarak, Antalya Müzesi’nde bulunan bir lahit parçasının köşesinde betimlenmiş Herakles hermesinin (Şekil 11) kullanıldığı görülmektedir (Rogge, 1995: Kat. No.56-59-65; Yıldırım, 2012: 233).

⁴ Patara örnekleri için (Işın, 1998: Lev. 18 b. Kat. No. 25, Lev. 19 a. Kat. No. 26; Işın, 2007: 96; Parion örnekleri için bkz. Kasapoğlu, 2013a: 187 Res. 236; Kasapoğlu, 2013b: 134 Res. 176; Aizanoi örnekleri için bkz. Özer, 2014: 45, Res. 39).

Şekil 11. Hippolytos Lahdi, Herakles hermesi (Yıldırım, 2012: Res.10; Rogge, 1995: Kat. No. 48).

Herakles'in kahraman ve koruyucu kişiliği, Herakles hermelerinin Roma Dönemi sonlarına kadar nekrolojik alanlarda ne amaçla kullanıldığının cevabı olabilir. Çünkü Antik Çağ'da Herakles, fiziksel olarak güçlü anlatılmasının yanında aynı zamanda kötülüklerle mücadele edip onları yok eder. İnsanların yaşamında güçlük yaratan yaratıkları, hayvanları, afetleri engelleyip, sözünde durmayanları cezalandıran bir figür olmuştur (Erhat, 2000: 137-140). Herakles'in insanları kötülüklerden ve belalardan korumasından dolayı, insanlar tarafından tanrılaştırılmasını sağlamış olmalıdır. Bu apotropaik/profilaktik yönüyle Herakles, Antik Çağ'da gerek kahraman olarak gerekse tanrı şeklinde tapınım görmüştür. Roma İmparatorluk Dönemi öncesindeki yazıtlarda çeşitli epitetlerle Herakles tapınım görmüştür; savaşçıların, sporcuları koruyup gözeten Herakles Aniketos, Kallinikos ve Soter, gibi sıfatlar tapınım görmüştür (Farnell, 1921: 146-154; Yıldırım, 2012: 233). Zamanla Herakles insanların yaşadığı sıkıntıları, karşı karşıya kaldığı zor zamanları atlatmaları,

demon gibi kötücül yaratıklarla mücadele etmek için sığındıkları tanrı olmuştur. Bazı Yunan sivil yapılarının kapılarında Herakles'e *Apotropaios* ve *Aleksikakos* sıfatları ile anılarak bu mekanların Herakles'in koruyuculuğu altında olduğundan bahsedip içeriye hiçbir kötülüğün giremeyeceğinden söz etmektedir (Farnell, 1921: 148; Yıldırım, 2012: 233). Bu sıfatlar ile Herakles'in, kötülükleri yok eden, caydırıcı bir figür olduğunu belgelemektedir (Yıldırım, 2012: 233).

Bu sebeple mezar içerisine bırakılmış Herakles hermelerini, mezarda yatan ölüye ait ruhunu kötülüklerle karşı koruyan profilaktik-apotropaik sembol olarak nitelemek; aynı şekilde gymnasionlarda eğitim alan kişilere bedensel aktivitelerde başarı, güç, sağlık sağlayıp apotropaik olarak yorumlamak mümkündür (Arınç, 2015).

Kurtz ve Boardman Antik Çağ'da kullanılan herme sembollerinin mezar belirteçleri-işaretleri olup olmadığı yönünde kesin söylemlerin olmadığını söylemiştir (Kurtz ve Boardman, 1971: 241; Arınç, 2015: 19). Wrede'nin aktarımlarında, mezar anıtlarında kullanılan Herakles hermelerinin koruyucu vasıfta olduğu dile getirilmiştir (Wrede, 1972: 154). Eitrem, ise Helenistik dönem ile beraber görülen hermelerin mezarın yerini gösteren belirteç-işaret olarak belirtmektedir (Eitrem, 1912: 696-708).

2.1.3. Hekateion ve Hekate

Hesiodos'un mitolojik yaratılış efsanesinde Hekate, Titan olan Perses ve Asterie'den doğmuştur. Bakire tanrıçalar arasında anılan Hekate bazı eserlerde Skylla, Kirke'nin annesi şeklinde aktarılmaktadır (Tırpan, 1998: 10; Eyüboğlu ve Erhat, 1991: 190).

Hesiodos, Tanrıça Hekate'nin, ayrıcalıklı bir tanrıça olduğundan bahsetmektedir. Gök tanrı Zeus tanrıçaya, yer altı, denizler ve yıldızlı göklerden pay vererek, söz sahibi olduğunu söylemiştir (Friedman, 2002: 23). Hesiodos, (Hes.*Theog.*411.452) Hekate için *ποτνια θηρων* (potnia theron) ifadesiyle, Artemis'e yapılan çeşitli söylemlerle benzerlikler göstermektedir (Sarian, 1992: 985). Artemis, Hekate'nin aydınlık kısmını temsil eder.

Geçiş kapılarının, şehirlerin ve kavşakların koruyucusu olan Hekate Antik Çağ toplumlarında korkulan bir tanrıçadır (Bozkurt, 2017; Çelebi, 2017). Arkeolojik bulgular ışığında Hekate kültü, Ege ve Akdeniz çevresinde geniş bir coğrafi yayılıma sahiptir. Asia Minor’da ise Hekate kültürüne dair inanış (Şekil 12) Helenistik ve Roma Dönemlerinde özellikle Karia, Phrygia bölgeleri başta olmak üzere diğer bölgelerde de (Paphlagonia, Pisidia, Pamphylia) sıklıkla rastlamaktayız (Atalay, 1990: 284; Pfuhl ve Mobius, 1977: Lev. 109, 113, Res. 67).

Şekil 12. Boeotia Amphorası, MÖ 680-670 (Boardman, 1998: 65. Res. 102).

Soyut varlıklarla bağlantısı olan Hekate Ay ile ilişkilendirilmiş ve tapınım görmüştür. Yollarda yalnız bir şekilde karşılaşılması durumunda demona benzediği ve geceleri insanlara zarar verdiği düşünülmüştür. İnsanların düşüncelerine ya da uyurken korkutucu hayaletleri üzerlerine salabilen güçlere sahip Tanrıça khtonik özelliğindedir (Mooney, 1971: 74 vd.). Hekate, yeraltının anahtarını elinde bulundurduğundan, ölmüş insanların ruhlarına hükmetmektedir. Aynı zamanda yeryüzünde felaketler yaşatabilecek doğaüstü varlıkları-yaratıkları yeryüzüne gönderebilir.

İnsanlara hükmettiği ruhlar ya da yaratıklar vasıtasıyla acı dolu birçok şey yaşatabilirken onları bu yaratıklardan koruyabilecek güç ve kudrette yine Hekate’dedir. Roma Dönemi’nde Hekate yoğun bir şekilde fal ve sihir konularında ya da oç olaylarında ön planda tutulmuştur. Bu sebepten dolayı insanlar evlerinin önünde tanrıçanın heykellerine

sunaklarına yer verilmiştir. Doğaüstü olaylar, felaketler ya da belaları savuşturduklarına ya da önlediklerine inanmışlardır (Tırpan, 1998: 12). Evlerdeki çöpleri kaldırarak ve Hekate'nin yemeğini sunarak, ay boyunca birikmiş olabilecek zararlı etkilerden korunur.

Hesiodos'un Theogonia adlı eserinde tanrıçanın yardımında bulunduğu beş tip insan bulunmaktaydı. Bunlar Atlılar Tanrılar, atletler savaşta erkekler ve balıkçılardır (West, 1966: 45; Çelebi, 2017: 21).

Hekate, ilk olarak tek bir figür şeklinde betimlenmiştir. Tek olarak yer verilen örnekler daha çok Karia ve Phrygia Bölgesi'ne aittir. Genel olarak bir gövde üzerinde üç baş, altı kol şeklinde ya da üç gövde ve başlı tasvir edilmiştir. Pausanias'dan öğrenmiş olduğumuza göre ilk defa heykeltraş Alkamenes, üç vücutlu, üç başlı Hekate - Hekate *Triformis* heykelini yapmıştır (Paus. *Hellas'ın Tasviri*, 2.22.8; Anabolu, 1988: 128). Yapmış olduğu bu heykel Atina Akropolisi'nde yer almaktaydı. Evlerin, kavşakların ve şehirlerin koruyuculuğunu yapan eser MÖ 425 yılına kadar Atina Akropolisi'nde yer almaktaydı (Friedman, 2002: 143).

Roma Capitolinus'ta bir yazıtta “kötülükleri azaltan, felaketleri hafifleten” şeklinde *Meisoponeros* sıfatıyla tanrıçaya yakarılmıştır. Ancak bu kötülükleri sağaltma ifadesi daha çok manevi anlamdadır (Çelebi, 2017: 23, 110). İnsanların kötü düşüncelerinin önüne geçmek mahiyetindedir.

Tanrıçaya, “ölülerin kraliçesi”, “yeraltı sakini”, “ışık getiren” gibi epitetler yüklenmiştir (Berg, 1974: 128). Atribüleri ise köpek, meşale, at, anahtar-kilit, bereket boynuzu, yıldız, tazi, hançer ve orak gibi sembollerden oluşmaktaydı (Bozkurt, 2017: 35; Özbay, 2018: 69).

Kötü ruhların, yolların kesişim yeri olan kavşaklarda bulunduğu olan inaniştan dolayı kavşak noktalarında tüm kapıların ve kavşakların koruyucusu (Latura, 2014:40; Has, 2021:469) olan tanrıça Hekate'nin heykellerine (hekateion) yer verilmiştir (Şahin, 2006:56). Hesiodos, Hekate'nin üçlü biçimde betimlenmesini, yeraltı, deniz ve gökyüzü üzerinde hakimiyetin sembolü olmasına bağlamaktadır. Bir anlamda Hekate'nin, yer altını Hades, denizleri Poseidon ve gökyüzünü Zeus ile idare ettiğini belirtmekteydi (Hes. *Theo.* 421). Bazı bilim adamları ise bu tarzda betimlemeyi, Hekate'nin Demeter ve Persephone ile olan

ilişkinine bağlamış (Friedman, 2002: 144), bazıları ise Ay'dan kaynaklı olarak yeryüzündeki Artemis, gökyüzündeki Selene ve ölümler diyarındaki Hekate ile ilişkilendirmişlerdir (Farnell, 1896: 554; Roman ve Roman, 2010: 187).

Roma Dönemi'nde Hekate figürleri çeşitlilik göstermektedir. Diğer tanrı ve tanrıçalarla ilişkili (Şahin, 2006: 56; Karagöz, 2002: 303), olarak heykellerde (LIMC 6: 661, Res. 110, 116), kabartmalarda (LIMC 6: Res. 51, 65, 69), sikkelerde (LIMC 6: Res. 171, 172, 175, 176; Karagöz, 2002: 313; Şahin, 2011:237), seramiklerde (Farnell, 1896: 512), ve mezar stellerinde (LIMC 6: 672, 673, Res. 326, 328) rastlanmaktadır (Karagöz, 2002: 313; Şahin, 2016:1, Res. 2 a, g; LIMC 6 : 985, 988).

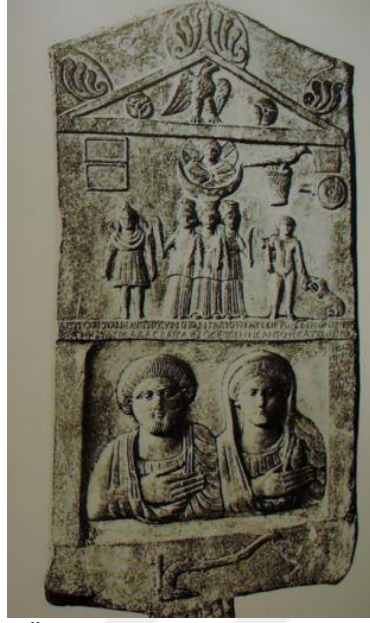
Mezar steli ve adak stellerinde Hekatenin Kurtarıcı sıfatına sıklıkla seslenilir. Gaius ve Apellas'ın mezar stelinde de Kurtarıcı Hekate'ye aynı zamanda bu steli adadığını belirtmektedir (Boyana, 2009: dn. 17).

Tanrıça Hekate'nin önemli sembollerinden biri olan tazı/köpek betimleri, stellerin tabanlarına ya da köşelerine denk gelecek şekilde işlenmektedir. Hekate eşlikçileri olan tazı ve köpekler hayaletlere karanlıkta önderlik eden kötü tiplerdir (Şahin, 2016:1-34).

Mezar stellerinde ve adak stellerinde genelde lanetlemeler yoluyla ve koruyucu özelliğine atıfta bulunan yazıtlar yer alırken tekli ya da üçlü Hekateion figürleri de sıklıkla kullanılmıştır⁵ (Drew Bear, Thomas ve Yıldızturnan, 1999: 255, Kat. No. 390) (Şekil 13). Phrygia Bölgesi'ndeki bazı yazıtlarda gerçekten de Tanrıça Hekate'nin adı lanet ifadelerinde (Şekil 14) geçmektedir. Hatta bazı yazıtlarda tanrıçanın Melaina (Kara) sıfatıyla karşımıza çıktığını görmekteyiz (Strubbe, 1997: 96, No. 129; 112, 116, No. 155; 130, 131 No. 181; Lochman, 2003: 90 dn. 188). Tanrıça Hekate'ye daha çok korku ve kötülüklerden korunmak için yakarışlarda bulunulur.⁶

⁵ Elinde meşale ile betimlenen örnekler için bkz. Şahin, 2016: 1, Res. 4, 5, 7, 9.

⁶ Koruyucu Hekate, Her yere ulaşan, Tüm sınırları aşan Tanrıça, Limanın üstünde yer alan, Kapıda bekleyen, Kavşaklarda bekleyen gibi sıfatlar ile tanrıça Hekate'ye seslenilerek insanlar için daha iyimser, nazik olmasını kötülüklerden insanları sakınması üzerine yakarışlarda bulunulmuştur.

Şekil 13. Yazıtlı mezar steli. Üzerinde Men, Hekate ve elinde baltaya tutan ve köpeği besleyen çocuk figürü (Drew Bear ve Yıldızturan, 1999: 255, Kat. No. 390).

Glykonis ve ailesine ait mezar steli üzerinde mezara yönelik bir suç işlenirse tanrıça Urania Hekate'nin gazabına uğrayacağını belirtmiştir.

Şekil 14. Glykonis ve ailesinin mezar steli (Lajtar ve Petzl, 2003: 46, 49, Res. 1; Akyürek Şahin, 2016: Res. 18).

Tanrıça Hekate'nin bu yazıtta, mezarları soymaya veya zarar vermeye yeltenenleri korkutması ve kovması gerektiği anlaşılmaktadır. Lochman'a göre, Hekate'nin de korkutucu bir yanı olduğunu gösterir; mezarını bu tanrıçanın koruması altına alan her kimse, ölümün karanlık tarafından kaçmak istemiştir. Tanrıçanın kötü karanlık güçleri olduğunu ama aynı

zamanda bir kurtarıcı karakteri olduğunu ve her iki yönün de birbiriyle bağlantılı olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre, ölen kişinin mezar taşına üç vücutlu bir Hekate betimi ekleniyor ve aynı zamanda ölü tanrıçaya adanmış oluyordu (Lochman, 1990: 463; Akyürek Şahin, 2016: 138) (Şekil 15).

Şekil 15. Phrygia’da ele geçmiş, Hekateion betimli mezar taşı , İstanbul Arkeoloji Müzesi, (Karagöz, 2002: 319. Res. 9).

Anahtar, Hekate'nin khthonik özelliğinin bir sembolü ve atribüdür. Yer altı dünyasının girişi Hekate tarafında korunduğu için açıp, kapama Tanrıça Hekate inisiyatifindedir. Kilit ve anahtar sembolü Tanrıça Hekate'nin bir sembolü olarak ölen insanların yeni yurtları olan yeraltı, insanların yeni meskenleri olduğundan evlerinin kapısını yeryüzünde olduğu gibi yeraltında da koruduğunu sembolize etmektedir (Karagöz, 2002: 306). Bu nedenle *Prokathēgetis* sıfatıyla şehirlerin ve kutsal alanların koruyucusu olarak Hekate'yi onurlandırmak için kapılar yapılmıştır (Tırpan, 1998: 12; Sarian, 1992: 987; Çelebi, 2017: 35).

Farnell, tanrıçanın kapıların koruyucusu sıfatıyla elinde anahtar ile birlikte betimlendiğini, bu betimlemenin de tanrıçanın gizemli khthonik kimliğini yansıtmaktadır (Farnell, 1896: 556). Çelebi ise Hekate onuruna “Hekatesia-Romaia” adında, genç kızlar tarafından (kleidophoros) taşınan “anahtar taşıma şenlikleri” düzenlendiğini aktarmaktadır (Çelebi, 2017: 35).

Phrygia Bölgesi'nde yaygın olan kapı biçimli mezar stelleri üzerinde dört gözlü, tek ya da çift kanatlı kapı tiplerinde (Şekil 16), ölenin kişisel eşyalarının yanı sıra kilit aksamı ve anahtar deseni de işlenmiştir. Bu bölgede Dorylaion'nda ele geçmiş mezar stelinde anahtar betimi yer almaktadır.

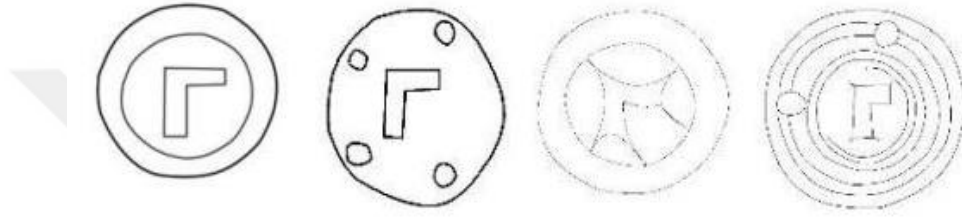
Şekil 16. Kapı biçimli mezar steli, kilit ve anahtar betimi, MS 2. yy (Karagöz, 2002: Res. 3).

Kapılarda genellikle sağ üst panel içinde kilit aynasına yer verilmiştir (Erdinç, 2019:153, 154, 396). Kapı biçimli mezar steli üzerinde sağ üst alanda kilit aynası üzerinde baykuş betimi bulunmaktadır (Şekil 17).⁷

⁷ Kapı biçimindeki mezar stelleri için bkz. Akhisar (Roosevelt 2006: 76, Res. 17), Dorylaion (Karagöz, 1984: 15, Res. 27), Pessinus (Devreker, vd., 2003: 122, Res. 46, 47), (Lafli ve Christof, 2012: Res. 37c, 37d), Selendi (Roosevelt, 2006: 72, Res. 11), Akçaavlu (Roosevelt, 2006: 69, Res. 2) Cotiaion (Pfuhl ve Möbius, 1977: 505, Lev. 303, No. 2102; Buckler, vd. 1925: 179, Lev. 23, Res. 161, 162), Güneköy (Pfuhl ve Möbius 1977: 530, Lev. 315, No. 2206), Altıntaş (Pfuhl ve Möbius 1977: 531, Lev. 313, No. 2209), Eumeneia (Pfuhl ve Möbius 1977: 531, Lev. 31, No. 2209), Akmonia (Pfuhl ve Möbius 1977: 553, Lev. 324, No. 2296), Prymnessus (Karagöz, 1984: 15, Res. 28), Amorium (Harrison, 1990: 163, Res. 1) gibi kentlerde ve günümüzde Güre sınırları içerisinde yer alan İkiiztepe Tümülüsü'nde (Roosevelt, 2006: 74, Res. 13); Paphlagonia Bölgesi; Dokia (Waelkens, 1986: 306, 801, Lev. 99), Pimolisa (Waelkens, 1986: 305, 306, 801, Lev. 99), Pompeiopolis (Waelkens, 1986: 305, 306, 801, Lev. 99).

Şekil 17. Üzerinde baykuş betimli kilit aynası (Erdoğan, 2020: 195, Tab. 11; Waelkens, 1986: Res. 148)

Şekil 18. Aizantis Bölgesi kapı biçimli mezar stelleri üzerinde yer alan kilit ayna tipleri⁸ (Erdoğan, 2020: 154, Tab. 23).

Tanrıça Hekate yeraltı, kapısının koruyucusudur. Her ne kadar tanrıça betimleri işlenmese de (Şekil 18) mezar anıtları üzerinde tanrıçayı sembolize eden kilit ve anahtar betimleri ile tanrıçanın koruyucu yönünün bir temsili niteliğindedir (Karagöz 2002: 306). Anahtar veya kilit aynası betimleri Antik Çağ'daki evlerin kapılarındaki örneklerine benzetilmeye çalışılmış olmalıdır. Mezarlara, ölen insanların hayatlarını sürdürecekleri ebedi evi/tapınağı olarak bakıldığından dolayı anahtar ve kilit aynaları Hekate'nin kapı koruyuculuğuna atfedilmiş olmalıdır. Geçiş eşiği şeklinde belirtilen yaşamın sona ermesinden sonraki hayata belli zamanlarda erdemli ruhlar gökyüzü ve yeraltı arasında dolaşabiliyordu (Anton. *Liber.* 1. 168). Yeryüzü, yeraltı ve gökyüzü geçiş kapılarının anahtarlarının hakimi olan tanrıça Hekate ruhu özgür bırakabilir ya da tutsak tutabilir bu durumdan dolayı yaşayan insanlar tanrıçadan kendilerini sakınırlar.

⁸ Kapı biçimli mezar stellerinde kilit örnekleri için bkz. MAMA 9: Lev. 14, C449, C494, C478, C476, C475, C474 C472, C479, C413, C377, C327, C321, C315, C309, C302, C196, C191; Waelkens, 1986: 143; Waelkens, 1986: 80; Waelkens, 1986: Res. 148; Lehmler ve Wörrle, 2002: 640, Res. 60; Lehmler ve Wörrle 2002: 42, Res. 40; Lehmler ve Wörrle, 2002: 35, Res. 35.

2.1.4. Hosios kai Dikaios

Asia Minor'da Roma-Yunan panteonunda yer almayan yerel tanrılar arasında olan ve Erken Roma Dönemi'nden Geç Roma Dönemi boyunca, Phrygia ve Lydia'da sık sık ismi geçen Hosios kai Dikaios'a adanan birçok adak steli ele geçmiştir. Adak stelleri dışında mezar stellerinde de bu Tanrıya yakarıldığı bilinmektedir (Akyürek Şahin, 2004). Tanrıya olan tapınım en erken MS 1. yy görülürken, MS 2.-3. yy'da zirve noktaya ulaşmıştır (Akyürek Şahin, 2004). Kuzeydoğu Lydia Bölgesi'nde Hosios kai Dikaios tek tanrı olarak tapınım görmekteyken Kuzeybatı Phrygia ise iki farklı tanrı olarak karşımıza çıkmaktadır (Akyürek Şahin, 2004). Tanrı Helios'un haberci tanrıları olarak iyi, kötü olayları Helios'a haber verdiklerine inanılıyordu (Şekil 19). Roma İmparatorluk Dönemi'nde, Lydia ve Phrygia bölgelerinin dağlık yerlerinde yaşadıkları yasadışı olaylar nedeniyle adaleti ve hakkaniyeti kişileştirme yoluna gidip genellikle çift olarak betimlenirken tek tek tasvir olunan örneklerde vardır (Ricl, 1991: 1-70; Ricl, 1992: 95-100; Akyürek Şahin, 2004: 1-18). Özellikle Phrygia ve Maeonia'da, “ Ὅσιος καὶ Δίκαιος ” yani “Aziz (Kutsal) ve Adil” Tanrılarıyla ilgili yazıtlar Ricl tarafından derlenip yorumlanmıştır (Ricl, 1991: Kat. No.31, 42, 43, 45, 83, 85, 87, 90, 93; Ricl, 1991: Kat. No. 99, 108; 1992: 74).

Şekil 19. Elinde terazi ve asa olan Hosios kai Dikaios ve Helios betimli adak steli, (Ricl, 1991: Kat. No: 91).

Hosios (kusursuz, kutsal, aziz, dindar, hakkaniyetli, arınmış) sözcüğü ile Dikaios (adil, adaletli) sözcüğü Antik Yunanca'da tercih edilen sıfatlar olmuştur (Dilek Ful, 2008: 120; Akyürek Şahin 2004: 1, 18). Daha çok yazıtlarda karşımıza çıkan bu yerel tanrılar “Kutsal ve Adil Tanrılar” şeklinde anılmıştır. Bu tanrı ya da tanrı grubu kırsal bölgelerde kabul gördüğünden antik yazarlar söz etmemişlerdir (Akyürek Şahin, 2004: 1, 18).

Hosios kai Dikaios, tapınımlarında atlı figürlerin birinin elinde terazi (Şekil 20) diğer figürde ise asa yer alır. Steller üzerinde terazi ve asa gibi betimlemeler tanrılara ait atrübütlerdir. Terazi betimleri adalet ile örtüşür (Mitchel, 1993: 26, Res. 1, 27; Ful-Dilek, 2008: 121). Daha çok manevi adaleti sembolize eder. Dikaiosyne'nin sembolü olan terazi, Nemesis inancında da karşımıza çıkar (LIMC 3: 1, 386, 388; Akyürek Şahin, 2004: 1, 18). Asa ise, adaletin ölçüsünü simgeler.

Şekil 20. Elinde terazi ve asa olan Hosios kai Dikaios betimli stel (Akyürek Şahin, 2004: 10, Res.4).

Hosios kai Dikaios kültü, Asia Minor'da Lydia ve Phrygia bölgeleri başta olmak üzere az da olsa farklı bölgelerden de bilinmektedir. Lydia Bölgesi'nde Kula ve etrafında çok yoğun görülür. Hosios kai Dikaios bazen stellerde Helios, Apollon ve Zeus ile beraber betimlenmiştir (LIMC, 1990: 542). Lochman, Asia Minor'da yoğun ilgi ve beklentiyle inanılan “atlı tanrılarını” Helios ve Tanrı Apollon ile özdeşleştirmiştir. Bunun yanı sıra Asia Minor'da farklı yerel tanrılarla da özdeşleştirilmiştir (Lochman, 2003: 206). Hosios kai

Dikaios khlamys ve kısa tunik giyimli olduğu kabartma tasvirlerinde süvari şeklinde betimlenip “Ulak” olarak vurgulanmıştır (Merkelbach, 1993: 295 vd.). Merkelbach bu durumun Persler’in tanrı tasvirlerinden dolayı olduğunu ileri sürmektedir (Merkelbach, 1993: 296). Bu durumu Persler’in Phrygia üzerindeki bilinen siyasal etkisinin yanı sıra, kültürel etkisiyle de açıklanabileceği görüşü hakimdir.

Mysia Bölgesi’nden kütle ilgili bir mezara ait ele geçen yazıtta mezarın kendisine ya da taşına gelebilecek herhangi bir tecavüzün, yeraltı tanrıları tarafından cezalandırılması için yakarıp bu durumun gözeticisi olarak Hosios ve Dikaios’un cezalandırıcı yönüne seslenmiştir (Ful-Dilek, 2008: 122; Kat. No.150). Harf karakterinden yola çıkarak MS 1. yy’a tarihlendirilmiştir (Ful-Dilek, 2008: 122).

Roma İmparatorluk Dönemi’ne tarihli atlı figürler, Yunanlıların Hero-kahraman kültü inancına dayanmaktadır. Genç ve sakalsız işlenen bu figürler bölgesel olarak farklı bir şekilde tasvir edilmiştir. Genellikle ışın tacı, labrys lobut, kargı, phiale gibi belirleyici öğeler taşımaktadırlar (Arınç ve Çekilmez, 2021: 16).

Hosios kai Dikaios insanların yardımına yetişen ve haber taşıyan kimliği ile haberci vasfıyla atlı bir şekilde iyilik ya da kötülükleri Tanrı Helios’a ilettiği düşünülmüş olmalıdır (Ricl, 1991: Lev. 1, 2, Kat. No. 2; Lev. 1, 3; Lev. 1, 4, Lev. 2, 7; 1992: 91, dn. 90, 93, 103; 2008: 564, No. 3; Delemen, 1999: 65, 67, dn. 320, 332 ve Kat. No. 359, 364; Merkelbach, 1993: 295; Erten, 2018; Lochman, 2003: 206, 207; Akyürek Şahin, 2004: 4, 8, dn. 51, 54).

Eskişehir’de kanal kazısında ele geçen adak steli (mezar steli olduğu düşünülmektedir) üzerinde Hesios kai Dikaios’un koruyuculuğuna sığındığını belirten yazıt ele geçmiştir (Akyürek Şahin ve Uzunoğlu, 2020: 202, No. 8). Fakat üst kısmı tahrip edildiğinden dolayı figüratif herhangi buluntu söz konusu değildir. Hosios kai Dikaios’a benzer adanmaları mezarlık bağlamlarından biliyoruz (Akyürek Şahin, 2010: 269-271 No. 1; Ricl, 1991: Kat. No. 88 (Phrygia), Kat. No. 103 (Mysia); Ricl, 2008: Kat. No. 43 (Lykia); Waelkens, 1983: 281-286).

2.1.5. Sfenks

Sfenks sözcüğü (Grekçe- Σφίγγα) *Sphingein*'den yani boğarak canını almaktan türetildiği düşünülmektedir (Demisch, 1977: 15). Sfenks betimleri Mezopotamya, Mısır, Hitit Suriye, Miken, Girit, ve Yunan ikonografisinde kullanılmıştır. Sfenks aslan gövdeye ve kadın ya da erkek başına sahip kimi zaman kanatsız kimi zaman kanatlı tasvir edilen mistik yaratıktır. Mitolojik yaratıklar arasında önemli yeri olan sfenksin kökeni ilk olarak MÖ 3. binyıl ortalarından itibaren hem Mezopotamya hem de Mısır olarak ileri sürülmüştür (Schafer ve Andrea, 1925: 56, Res. 274; Özgüç, 1965: 30; Dessenne, 1957:175; Dorman, vd., 1987: 42, Res. 27). Bilinen en eski sfenks, Mısır'da yer alan IV. Haneda'nın IV. Firavun'u Kefren döneminden kalma, Gize'deki "Büyük Sfenks'tir (Şekil 21).

Şekil 21. Büyük Sfenks (MÖ 2520-2494) (Temür, 2009: 621, Res. 621).

Antik Mısır'ın Eski Krallık Dönemi'nden (5. - 6. sülaleler) itibaren sfenkse, "Tanrı Aslan" iken Yeni Krallık Dönemi'nde *Atum* ile özdeşleştirilmiştir. Tanrı Aslan'nın açıkça bekçi amacıyla dikildiği belirtilmiştir (Dessenne, 1957: 175, 176; Şahin, 1992 : 108). Sfenks, Mısır inanç sisteminde ve ikonografisinde farklı anlamlarda kullanılsa da asıl işlevi koruyucudur. Bu amaçla, Gize-Büyük Sfenks'inden de anlaşılacağı üzere tapınak alanlarında ve girişlerinde sık sık yer verilmiştir.

Suriye-Fenike kültüründe, MÖ 2. binde hayat ağacının koruyucusu olarak ilk sfenks betimi görülmeye başlar. Mısır'da görülen sfenkslerden farklıdır. Mısıra özgü sfenksler, yukarı doğru kalkan kanatları olan sfenkse dönüşmüştür (Frankfort, 1939: 270, 271, Res. 316;Şahin, 1992: 109; Aruz, vd., 2009: 145, Res. 47). Bununla birlikte kadın yüzlü, yürür şekilde olanlara da rastlanmıştır. Kapı altlarına bırakılmış pişmiş topraktan köpek heykelcikleri de kapı bekçisi olan sfenkslere yardım etmek amacıyla bırakılmış olmalıdırlar. Bu objelerin üstünde muhtemelen istenmeyen kişi ya da ruhlara karşı, “iyi havlar”, “kötülük kovucu”, “düşman ısıracı” “düşman kırıcı”, gibi komut içeren isimlere rastlanılır (Sevin, 1999: 53).

Erken Bronz Çağı'na gelindiğinde Mezopotamya'da değişen sfenks tasvirleri bu özellikleriyle Geç Bronz Çağı Yunanistan'ına geçmiştir.

Asur Ticaret Kolonileri Dönemi (MÖ 1950-1750) ile birlikte erken örnekleri Anadolu'da çeşitli süs objeleri mühürlerde ve Kappadokia tabletleri üzerinde görülmeye başlamıştır (Özgüç, 1965: 30; Canby, 1975: 234; Temür, 2009: 158). Hitit sanatında dişi ve erkek sfenks çok kullanılmıştır. Alacahöyük Sfenksleri, Boğazköy Yerkapı sfenksleri şehir kapısının bekçisi ve koruyucusudur (Dessenne, 1957: 184). Kanatlar ve dişi sfenksler Suriye sfenkslerini, Mısır tarzında, hathor saç stiline özellikleri görülür. MÖ 1200'lerde Hitit başkentinin tahrip edilmesi ile Hitit Devleti yok oluşa sürüklenip, MÖ 1. Bin'de Arami kültürü etkisinde Geç Hitit Şehir Devletleri ortaya çıkar.

Geç Hitit Dönemi'nde Karkamış, Zincirli, Sakçagözü, Karatepe gibi kent devletlerinden oluşan beyliklerde çok farklı bölgelerin etkisi altında farklı tiplerde ve özelliklerde sfenkslerle karşılaşılır. Bu kent devletlerinde daha çok kapı bekçisi olarak şehir kapılarında ve orthostatlarda betimlenmiştir (Akurgal, 1995: 160). Yeni Asur kralı yapılarının kapıları, Asurluların “Lamaşşu” ve “Sedu” adını verdikleri, aslan-boğa(Sevin, 1999: 53, Res. 29-30, ek: 1) karışımı gövde, insan başlı biçimde tasvir edilen mitolojik yaratıkların gözetimi altındaydı.

Yunan anakarasında Minos ve Miken uygarlıklarında sfenks betimi ticaret yolu ile gelmiş ve Mezopotamya etkisinde eserler vermiştir (Aruz vd. 2009: 143, Res. 46; Hoods, 1971: 125, Lev. 103). Miken ile birlikte sfenks, bilindik şekline ulaşmıştır (Higgins, 1957: 134, Res. 163; Helck, 1955: 3). Arkaik döneme kadar oryantalizan özellikleri barındırmıştır.

Sfenksler ilk alındıkları ithal özelliklerinden arıtılmış ve özgün görüntüsüne erişmiştir. Artık sfenksler aslan gövdeli, kanatları ve göğüsleri olan bir dişidir (Richter, 1961: 27, 28, Res. 97). Bekçi görevinde olan bu mitolojik karışık yaratıklar, süs eşyaları, mezar anıtları, tapınak vb. alanlarda karşımıza çıkmaktadır. Savaş aletleri üzerinde tekli ya da çoklu figürler olarak tekrar ortaya çıkmıştır.

Yunan sanatında Grek mitolojisinde özellikle Thebai Efsanesi'nde karşımıza çıkan sfenksten bahseden ilk kişi Hesiodos'dur (Hesiodos, *Teog.* 325.330).

Tapınak yapılarında alınlık (Şekil 22), metop, friz kuşağında ve köşe akroterlerinde koruyucu özelliğini vurgulayan sfenks motifi antitetik olarak beğeniyle kullanılmıştır. Antitetik olarak uzanmış pozisyonda yerleştirilen sfenksler birer pençeleriyle ortadaki globus ya da hayat ağacı türü bir objeye dokunur vaziyette işlenmişlerdir. Plinius ağacın, ilk tapınaklar (tapınım alanları) olduğunu aktarır. Kutsal ağacın genellikle sağ ve solunda yer alan sfenks ise koruyucu özelliği ile (mezar bekçileri, şehir kapı bekçileri), ölümsüzlük sembolünü, onun bekçisi olarak kötülöklere karşı koruyan hamisidir (Plin. *Nat.* 12. 2; Şahin, 1992: 126).

Şekil 22. Assos Athena Tapınağı friz kuşağı (MÖ 540) (Temur, 2009: 643, Res. 381).

MÖ 6. yy ile birlikte mezar taşı olarak kullanılan en belirgin ve bilinenler dikdörtgen bir bloğun üstünde oturur vaziyette betimlenen üç boyutlu sfenks tiplmeli olan kitabelerdir (Boardman, 2001: 27) (Şekil 23).

Şekil 23. Attika mezar steli üzerindeki sfenks heykeli (Temür, 2009: 169, Kat. No: 377).

Mezar stelleri üzerinde görülen bu sfenksler, Mısır sanatından itibaren gelen sfenksin koruyucu-bekçi rolünün Antik Yunan ve Roma'da devam ettiğinin açık bir göstergesidir. Yeraltı dünyasının kuvvet simgesi, bu dünya ile olan ilişkisinden ötürü khthonik varlık olarak düşünülmüştür. Mezar koruyucusu olarak Tesalya'da bir yazıtta “Hades'in köpeği” olarak geçmektedir aynı zamanda sfenksin, mezar koruyuculuğu görevi olduğu aktarılmıştır (Lacroix, 1982: 77, 78, dn. 34; Şahin, 1992: 124). Thebai mitosunda, sfenks, canlıları kaçıran boğan, korkunç mezar cinleri ailesindedir.

Lahitler üzerinde de sfenksin mezar koruyuculuğu özelliğini yitirmeden Roma mezar kültüründe varlığını sürdürdüğünü görmekteyiz. Mezarlarda betimlenen girlandların boşluklarında, sfenks gibi mitolojik yaratıklar konulabilmektedir (Koch 2001: 152). Adana Müzesinde yer alan, Akhilleus Lahdi kısa kenarında dişi sfenks betimi, yer almaktadır. Figürler MÖ 5. yy özellikleri gösterse de Roma İmparatorluk Dönemi'ne MS 170-190 tarihlenmektedir (Turak, 2005: 93, Res. 181; Çelik, 2010: 93). Roma Dönemi'nde Tutu veya Tithoes olarak adlandırılan sfenksler kullanılmaktadır (Temür, 2009: 181) (Şekil 24). Tutu Sfenks'i kabartma ve mezar taşları üzerinde Erken İmparatorluk Dönemi'nden MS 3. yy'ın sonlarına değin kullanılmıştır (Demisch, 1977: 34; Temür, 2009: 181). Sfenks, Anadolu lahitlerinin kısa yüzlerinde ve Attika Tipi lahitlerde de tercih edilen betimlemeler arasındadır.

Şekil 24. *Tutu Sfenksi* (Temür, 2009: Res. 392).

Sfenks anlatımı ve anlayışının gerek çıkış coğrafyalarında gerekse daha farklı coğrafyalarda hangi mimari yapıda kullanılırsa kullanılsın, genellikle aynı amaç için yapıldıkları görülür. Bu amacın, “koruyuculuk” temelinde olduğu anlaşılmaktadır. Koruyuculuk, düşmanlara karşı fiziki bir mücadeleden öte, tamamı ile apotropaik özelliklidir (Karademir, 2016: 54). Bu olgu, özellikle Batı Anadolu, Yunan ve Roma ölü gömme geleneklerinde sıkça kullanılmıştır. Temel anlayış; yaşayan insanları mezar, lahit ve nekropollerde, ölüden ve mezar yapısından, tapınak, kent kapıları ve kutsal yapılardan uzak tutmanın yanı sıra, görünmeyen varlıklar, şeytanlar ve kötülüklerden korunmasını sağlamak şeklindedir.

Koruyucu yönü yanı sıra farklı yorumlarda olmuştur. Weiker ve Furtwangler'e göre sfenks, mest edici bir ölüm iblisidir (Hassan, 1949: 123). Jebb'e göre, sfenks hem fiziksel hem de zihinsel şeytani gücün simgesidir ve Yunan sanatında mezar anıtları üzerinde temsil edilen sfenkslerin genellikle insanları aşağılayan fethedilemez ve esrarengiz gücün amblemleri olduğunu belirtir (Hassan, 1949: 123).

2.1.6. Grifon

Kanatlı mitolojik bir varlık olan grifonlar, kuş başlı ve aslan gövdelidir. Latinceye *gryphi/gryphes* olarak geçen *gryps* sözcüğü Antik Yunanca'da 'kıvrık' veya 'kancalı' anlamına gelmekte ve *grypos* sözcüğü ile ilişkilendirilmiştir (Er, 2004: 121; Çakır, 2013: 32; Temur, 2009: 40). Mezopotamya ve Mısır sanatlarında MÖ 4. bine kadar inen, yaratığın Antik Yunan sanatıyla tanışması, MÖ 8. yy'a denk gelmektedir (Flagge, 1975: 122). Farklı kültürlerle geçen üç binyıl etkileşim içinde olan bu sözcük birçok anlam ve tip kazanarak gelişimini sürdürmüştür (Flagge, 1975: 9; Goldman, 1960: 319; Dierichs, 1981: 2; Muscarella, 1962: 319). Üç binyıllık süre zarfında bu mitolojik figür değişik kültürlerle gerçekleşen etkileşimle beraber zengin bir anlam bütünlüğüne kavuşmuştur. (Goldman, 1960: 319; Muscarella, 1962: 319; Flagge, 1975: 9; Dierichs, 1981: 2). Mısır sanatında koruyuculuk, çobanlık ve hız ile ilişkilendirilmiş olan grifon sözcüğü krala saldıran düşmanlarına karşı onu koruyan, ezen ve kıran anlamlarıyla da karşımıza çıkmaktadır. Zaman zaman tanrının yeryüzündeki temsilcisi ve onun egemenliğinin simgesi olarak kabul edilmiştir (Karpe, 1974: 744, Lev. 22.4; Flagge, 1975: 12, Res. 5; Dessenne, 1957: 15, Lev. 2, a). Herodot ise grifon sözcüğünü İskit dünyasındaki altın koruyuculuğu yapan bir varlık olarak tanımlamıştır (*Her. Tar.*, 3.116 ve 4.13) Aiskhylos, yaratığı "havlamayan, uzun gagalı, kanatlı köpek" olarak tanımlar (Aiskhylos, 2000: 804). Aiskhylos'a göre grifonlar Zeus'un kutsal hayvanları, Apollon'un da bekçi köpekleridir (Temür, 2009: 39, 40).

Grifon, Ur'da bulunan yazıtlarda Asur ev halkını kötü ruhlardan koruma amaçlı figürler arasında geçtiğini görürüz (Frankfort, 1936: 120; Hampe ve Simon, 1980: 188, Res. 288; Temur, 2009: 49). Grifon'un diğer bir özelliği de onun ölüm meleği olarak kabul edilmesidir. Bunu açıklayan bir buluntu Mezopotamya ile yakın ilişkiler içinde olan Minos sanatında karşımıza çıkar (Frankfort, 1936: 121, Res. 25; Alexiou, 1991: 147, Res. 58; Temür, 2009).

MÖ 1. binde Anadolu'da yer alan Urartu ve Geç Hitit kent devletlerinin mimari (Şekil 25), metal işçiliği ve süs objelerinde kabartma ya da üç boyutlu protom şeklindeki yoğun betimleri bilinmektedir. MÖ 8. yy'da Yunan kent devletlerinin ticareti vasıtasıyla kültürlerine dahil edilmiştir (Boardman, 2005: 48; Temür, 2009).

Şekil 25. Geç Hitit orthostat, grifon başlı tanrı kabartması, Zicirli Höyük (23.07.2022 <https://www.hittitemonuments.com/zincirli/index-t.htm>).

Grifon, Roma sanatında yoğun olarak karşımıza çıkar. Metal eserler, sikkeler, kalkanlar, kabartmalar, mühürler, lahitler ve duvar resimleri üzerinde görülür. Bu grifonların çoğunluğu süsleme amaçlı olarak kullanılmıştır (Temür, 2009).

Asia Minor nümizmatiklerinde MÖ 6. yy ile MS 3. yy tarih aralığında sikkeler üzerinde betimleri görülmüştür (Çakır, 2012).

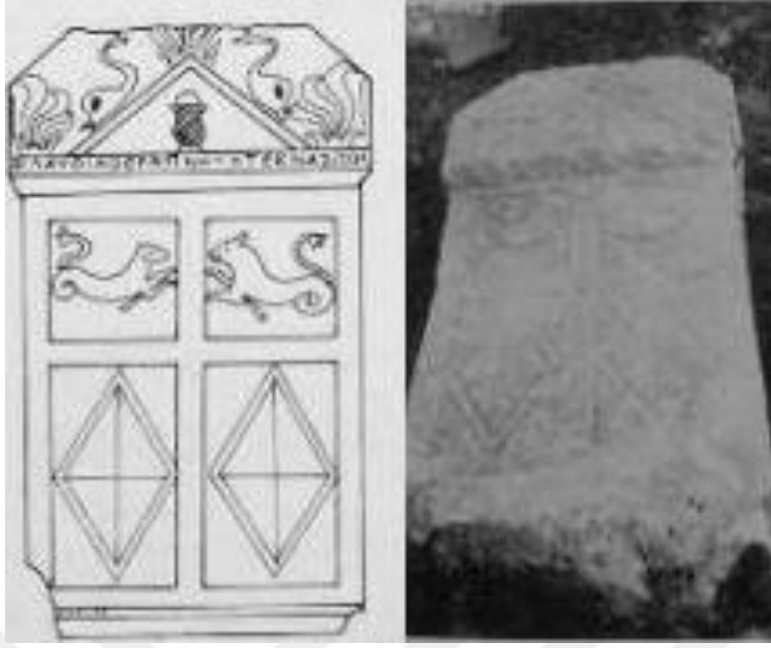
Erken dönemlerde bazı lahit kapakları üzerinde betimleri ile karşılaşılmıştır. Lykia lahit kapağının kısa yüzünde karşılıklı betimlenen ikisi de arka ayakları yardımıyla yükselen ve ön pençeleriyle ortalarında (olasılıkla meşale olarak düşünülen) bir nesneye doğru yöneldikleri görülmektedir (Şekil 26 - 28). Lahit kapağının arka yüzünde ise antitetik sfenks betimlemesine yer verilmiştir. Flagge, grifonların doğuşunu sfenkslerin karşılayamadığı ifade gücünü arttırma gereksiniminden kaynaklanmış olarak yorumlamıştır (Flagge, 1975: 12).

Şekil 26. Lykia lahdi kapak, antitetik grifon betimlemeleri, MÖ 425 (Akçay, 2019: Res. 119).

Roma döneminde mezar anıtlarında grifon, bir tekerlekle birlikte Nemesis'in yanında yer alır (Flagge, 1975: 127, Res. 136; Temür, 2009: 64). Kader tanrıçası olan Nemesis simgesi her şeyi gören bir adaletin ifadesi olan tekerlektir. Aynı şekilde tekerlek, Mısır güneş tanrısının da simgesidir. Nemesis ile grifon arasındaki ilişki, Grek tanrıçasının Mısır tanrılarıyla bütünleştiğinin ve grifon ile özdeşleştirildiğinin göstergesidir. Bu özdeşleştirilmenin sonucu olarak tanrıçanın yanında (Ekinci ve Erbay vd., 2007: 176, Res. 194.) veya tanrıçanın olmadığı yerlerde (Çelik, 2010: Lev. 67a; Turak, 2005: 93, Res. 181) grifon, onu simgeler ve yaratığa memeler eklenerek tanrıçanın dışı karakterine gönderme yapılır (Flagge, 1975: 116, Res. 139; Temür, 2009: 64).

Lahitlerde daha çok antitetik olarak betimlenen grifonlar (Şekil 28), stel örneklerinde alınlıkta tek bir figür ya da antitetik kabartma şeklindedir. Aizonai'de kapı biçimli mezar stelinde, üst kapı panellerinde üstte kanatsız balık kuyruklu grifonlara yer verilmiştir (Erdoğan, 2020: Kat. No. 18) (Şekil 27).

Şekil 27. Balık kuyruklu grifon bezeli mezar steli, Aizonai, MS 50 (Erdinç 2020: Kat. No. 18).

Lahit kapaklarının, tapınak ve anıt mezarların, tepe akroteri ve köşe akroterlerinde yer bulduğu örnekler de söz konusudur.

Şekil 28. Lahit uzun kenarında antitetik grifon betimi, MS 3. yy'ın 2. çeyreği (Turak, 2011: 74, Res. 235-236).

Lahitlerin uzun yüzlerinde grifonlar, girland boşluklarında karşılıklı bir şekilde ağızları açık ve öne hamle yapacak duruşlarda betimlenmiştir (Yıldırım, 2012: 232) (Şekil

28). Grifonlara ait sahnelere sahip lahitlerde köşe girland taşıyıcısı diğer lahitlerde olduğu gibi bukranionlar yer almaktayken Şekil 29’da olduğu gibi hermelerin kullanıldığı da olmuştur. Hermelere yer verilmekteki neden koruyuculuğu vurgulamak olabilir (Rogge, 1995:Kat. No. 1, 19).

Şekil 29. Saldırı pozisyonunda ağızları açık grifon betimi (Yıldırım, 2012: Res. 13).

Bu mitolojik yaratıklar tasvir edildiği nesnelere tanrısal bir kutsallık katar ya da betimlenme şekilleri itibari ile korkutucu yüz hatları gibi özellikleri koruyucu yönlerini niteler.

2.2. Araç Gereçler

2.2.1. Kalkan

Kalkanlar en erken Paleolitik Dönem’de mağara sanatında tasvir edilmiştir. Demir Çağı ve sonraki dönemlerde ise dini ve kamusal yapıların mimari öğelerinde kalkan betimine sık sık yer verilmiştir. Kalkan betimlerinin işlendiği Helenistik ve Roma Dönemi’ne tarihli Anadolu’da bulunan 12 tapınak alınlığında kalkan betiminin yer alması bezeme ile birlikte apotropaik olarak da kullanıldığını göstermektedir (Özkan, 2021).

Savaşla ilgili tanrı ya da tanrıçaların sembolü olarak kullanılmıştır. Şehir surlarında yer alan anıtsal kapıların alınlık kısmında tercih edilen kabartmalardandır. Kapılarda yer alan bu sembolün de apotropaik olduğu düşünülür.

Şekil 30. Kuzey Afrika kaya resmi üzerinde betimlenmiş figürlerin ellerinde kalkan, MÖ 7. bin (Özkan, 2021: Res. 2).

Her uygarlıkta farklı tip kalkan formları mevcuttur (Özkan, 2021). Betimlenen kalkan bezemeleri daha çok, dikdörtgen, yuvarlak, pelta ve çokgen gibi tipler de olup, bazen sembolik hale gelmiştir. İlk örnekleri ahşap, hasır ve deri iken metalurjik gelişimle beraber çeşitli metal formları da söz konusudur (Karatağ, 2011: 209; Özkan, 2021). Roma’da kalkanların boğa derilerinden yapıldığı aktarılmıştır (Verg. *Aen.* 10.483). Farklı uygarlıklarda farklı isimle anılan kalkanlar, işlevlerine göre de farklı isimlere sahiptir (Özkan, 2021: 4). Roma lejyonlarında hafif piyade birlikleri küçük yuvarlak şekilli *Parma* ya da *Parmula* (Polybius, 2002: 6-22), ağır piyade birlikleri ise *Scutum* (Goldsworthy, 2003: 39), diye adlandırılan dikdörtgen şeklinde dışbükey kalkanlar kullanmaktaydı (Özkan, 2021: 4).

Pelta tipteki kalkanlar; *hetairoi* (arkadaş) adı verilen ve Büyük İskender’e yakın Makedonyalı asilzadelere meydana gelen, ağır teçhizatlı süvariler tarafından kullanıldığı bilinir. Aynı zamanda Amazonların atrübütü olarak da aktarılmıştır (Pollux. *Onom.* 1, 34, 3; Lochman, 2003: 49). İlerleyen zamanlarda kalkan fiziki bir korunma aleti olmasının yanında

apotropaik anlamlara da bürünmüştür. Aizanitis'te kapı biçimli⁹ (Şekil 31) mezar kitabelerinde pelta formlu kalkanlar panellere ayrılmış kapının en alt sırasında görülür (MAMA 9: Lev. 14, C443, C449, C479, C321, C196; Waelkens 1986: Res. 148; Erdinç, 2020: 167). MS 3. yy'a tarihlenen Psidia'da yer alan lahitler üzerinde sıklıkla pelta biçimli kalkanlar dekore edilmiştir (Çelgin, 1990:250-251).

Pelta biçimli kalkanların uç kısımları kuş başları, grifon ve aslan başları şeklinde yapıldığı örneklerle karşılaşılmaktadır (Boyras, 2005:37; Erdinç, 2020). Bu tip peltaların apotropaik olarak kullanılmış olabileceğini öne sürmektedirler (Mitchell ve Waelkens, 1988: 97).

Şekil 31. Kuş başlı pelta betimi, MS 125-200 (MAMA 9: Lev. 14, C438, (Çiz. Erdinç, 2019: Kat. No. 287).

Mezarlarla ilgili öğelerde tasvir edilmiş kalkanların ikonografik anlamlar içerdiği savunulur (Koch, 2001: 225; Hürmüzlü, 2007: 8; Baldıran ve Pehlivan, 2019). Özellikle Roma İmparatorluk Dönemi lahit kapaklarında, alınlıkların ortasındaki boşluğu doldurmanın yanında mezarı kötülüklerden koruyucu bir güce sahip olduğu düşünülen apotropaik bir

⁹ Pelta tipleri için bkz. Erdinç, 2020:168.

figürdür. Pisidia Bölgesi'ndeki birçok mezarın, özellikle Termessos nekropolündeki kalkanlı lahitlerin birçoğunun savaşçılara ait mezarlar olduğu ve lahitler üzerindeki silah kabartmalarının, bu savaşçıların hayattayken kullandığı silahlar olduğu düşünülmüştür. Asia Minor'da kalkanlı lahitlerin en erken örneği Helenistik Dönem'e tarihli Alketas'ın lahit mezarında karşımıza çıkmaktadır. Büyük İskender'in ordusunda piyade askerlerin komutanı olan Alketas'ın kullandığı kalkanın kabartması olduğu düşünülmektedir (Özkan, 2021: 73). Ancak yapılan bazı detaylı çalışmalar sonucunda bu lahitlerin çoğunun asker kökenli kişiler için değil, halkın çeşitli tabakalarından; kadın, erkek, çocuk, din adamı hatta köleler için yani savaşla ve askerlikle ilgisi olmayan kişiler için yapılmış olduğu görülmüştür (Özkan, 2021:72; Uğurlu, 2000: 367).

Antik Dönem'de Isauria'da kalkan, kılıç ile beraber daha çok kaya mezarlarda görülmektedir (Doğanay, 2009: 87) (Şekil 32).

Şekil 32. Kalkan-kılıç bezemeli ostotek, Burdur Arkeoloji Müzesi (Özkan, 2021:188, Res.134).

Mezar stelleri ve lahitler üzerinde betimlenen kalkan, genellikle kenarları oval, orta kısmı dışa doğru bombeli tasvir edilmiştir. Bazı örnekleri sade iken bazı örneklerinin dış bükey olan kısmında çeşitli yaratıklar ve hayvan betimleri yer almaktadır. MS 140 yıllarına kadar Phrygia Bölgesi'nde kılıçla beraber kalkan tasvirlerine rastlanırken sonraki süreçte kılıç tasvirleri çıkartılarak yalnız bir şekilde kalkana yer verilmiştir. (Lochman, 2003: 225; Pehlivan, 2018: 61; Özkadif, 2019: Kat. No. 3, 5, 16, 18, 20, 23, 28, 32, 33, 34, 40, 42) (Şekil 33).

Şekil 33. Tapınak formulu mezar steli alınlığında kalkan betimi (Özkadif, 2019: Kat. No. 42).

Bu motifin, mezarı kötü güçlerden, kötü düşüncelerden ve mezar hırsızlarından korumak amacı ile yapıldığı bilinmektedir. Bazı mezarlarda kalkan kabartmaları ortasında kullanılan Medusa başları, yılan, horoz, boğa başı ile bu apotropaik durum güçlendirilmiş, bazı örneklerde ise mezardaki kalkanların yanlarındaki aslan kabartmaları ile koruyucu bir etki yaratılmak istenmiştir (Özkan, 2021: 78).¹⁰

¹⁰ Dağlık Kilikia'daki mezarlarda görülen, kalkan ya da madalyon içine işlenmiş büstler için bkz. Scarborough Er, 1991: 289, 294, 296, Res. 82, 84; Scarborough Er, 1998: 81, Res. 1, 5, 8. Sagalassos'ta bulunan bir örnekte ise madalyon veya kalkan içinde Medusa başı kabartması vardır (Köse, 2005: Res. 364, 365).

Mitolojik olaylardan Perseus - Medusa mitosunda, Athena'nın cilalanmış kalkanın yansıma özelliği sayesinde Medusa'nın öldürücü bakışlarından kendini sakınmıştır. Savaş ve çatışma durumunda nasıl ki fiziksel korunma amaçlı olarak kullanılmışsa, başta mezar yapıları olmak üzere motif olarak tercih edilmesinin sebeplerinin başında da ruhsal korunma ihtiyacı gelmektedir.

2.2.2. Ayna

Ayna en basit haliyle üzerine düşen görüntüyü yansıtan bir süs objesidir. Asia Minor'da ele geçen en erken ayna örneği Çatalhöyük'teki MÖ 6. bine tarihlenen obsidyen mamüllü yapılan aynadır (Sevin, 1999: 55, 57). Ayna tarih boyunca farklı coğrafyalarda, Sümerlilerden Roma'ya hatta günümüze kadar mitolojilere konu olmuştur.

Latince ismi *speculum* olan aynalar Antik Çağ'da daha çok metallerin yuvarlak ya da kare duruma getirilerek parlayıncaya kadar cilalanması ile elde edilmiştir. Roma aynaları gümüşten, bronzdan (çoğunlukla gümüşle kaplanmıştır) veya metal destekli camdan yapılmıştır (Smith, 1853: 905) (Şekil 34).

Şekil 34. Çelenk içinde saplı ayna betimi Tirilye / Bursa, Roma İmparatorluk Dönemi (Akyürek Şahin ve Uzunoğlu, 2019: 271).

Roma İmparatorluk Dönemi'nde geniş yayılım göstererek, imparatorluğun her tarafında ayna kullanılmıştır (Eurip. *Hecub.* 925). Çoğunlukla yuvarlak şekilde olan aynalar,

saplı veya sapsız olabilmektedir (Erdoğan, 2020). MS 2. yy'ın sonlarında yazan Atinalı Apollodorus, Homeros'un Eidola'sını, rüyaların ve ölümlerin uçşan gölgelerini sudaki yansımalarla karşılaştırmıştır (Taylor, 2008). Daha da önemlisi, Antik Çağ toplumları, ayna da gölge gibi hareketlerini taklit ettiği için bir bedeninin cisimsiz kopyası niteliğindedir. Bu sebeple Antik Çağ toplumları aynanın metafor için zengin potansiyeli olduğunu düşünmüş olmalıdırlar. Ancak unutulmamalıdır ki aynalar her zaman yansıtıcı olduğundan görüntünün tersini aktarmışlardır. Ruh yakalayıcı olarak ayna, ölümlere açılan bir kapı, geleceğe dair kehanetsiz bir pencere şeklindeki betimlemeler Roma kültüründe mevcuttur (Taylor, 2008). Yunan Roma edebiyatında temsil edilen ayna, başka bir dünyaya veya başka bir varoluş durumuna giriş sunan geçirgen; bir eşik şeklinde anlaşılabilir.

Kadınlara ait mezar stellerinde sıkça kadının günlük yaşantısına işaret eden ayna, tarak ve kalathos gibi farklı objelerle beraber lahit ve mezar stelleri üzerinde yer bulmuştur.

Kadınların süslenme objeleri olarak günlük yaşamlarında sık sık yer alan aynalar mezar stelleri ve lahitlet üzerinde güzellik unsurunun dışında öteki dünya ile olan bağımlı yansıtılmaktadır. Aynanın ölümler ile yaşayanların birbiri ile iletişim kurmasını sağladığı düşünölmektedir. Seramikler üzerinde betimlenen sahnelerden açıkça görölmektedir. Ayna, ölümlerinin dünyası ile yaşayanların dünyası arasındaki sınırı işaret eder. Günümüzde hala uygulanan, biri öldüğünde evdeki aynaları kapatma geleneğini bu durumla ilgilidir.¹¹

Ayna yansıtma özelliği nedeniyle kullanan kişiye daha geniş görme aralığı sağladığı için çevresinde gerçekleşen olaylara hâkim olmasını kolaylaştıran bir alettir. Bundan dolayı ayna bir refakatçidir (hetairo), bir dosttur (philos). Savaşta askerlerin kullandığı kalkan gibi ayna da kadınlar için geniş görme aralığı sunması sebebiyle savunma aleti olmuştur (Şekil 35).

Suyun yansıtma özelliği ve yerinin altından çıkması (ve dolayısıyla ölümler diyarının) nedeniyle tarih boyunca büyü araçları ve sihir fenomenleri arasında yer bulmuştur. Ruh yakalayıcısı, ölümlere açılan kapı olarak Roma kültüründe kendine yer bulmuştur.

---

¹¹ Ayna için bkz. MAMA 5: No: 40, 41, 42, 44, 67, 72, 81, 100, 143; Waelkens, 1986: No: 327, 328, 330, 331, 332, 333, 334, 336, 337, 338, 341, 347, 349; Özkadif, 2019: Kat. No. 16, 39, 40, 41.

Şekil 35. Sol yanında bir ayna sağ yanında ise iğ ile öreke tasviri bulunan bir kadın figürü, MS 2. yy (Özkadif, 2019: Kat. No:16).

Mitolojik konularda da ayna görevi gören; yansıtma özelliği olan su, metal kalkan, kan vb. öğelerin kötü güçlere yönelik bir silah olarak kullanıldığı olmuştur. Örneğin; Medusa bakışı ile herkesi taşa çevirebilirken ilginç bir şekilde, Perseus'un, Medusa'yı öldürmek için yararlandığı alet, Medusa'nın güçlü büyülü görüntüsünü gözlerine yansıtan ve böylece onu yenen ayna işlevinde kullanılmış bir kalkandı. Daha basit bir şekilde dile getirilecek olursak, ayna gibi basit bir aletle tehdidi taklit ederek (tehdit geri çevirerek) Medusa'ya karşı galip gelebilmiştir (Taylor, 2008: 169). Aynı zamanda Narcissos örneğinde olduğu gibi kendi yansımalarını durgun bir suda görmesiyle kendine olan hayranlığını seyredalıp ölümüne sebebiyet vermesine neden olmuştur (Necatigil, 2011: 103). Büyük İskender'in aynası yalan söyleyen insanların yansımalarını göstermediği için, büyük İskender kimlerin yalan

söylediğini böylece bilirdi. Yine bu ayna savaş sırasında düşmanı uzak mesafelerden görmesine imkân sağladığından dolayı düşmanı savuşturmak ve yenmek için kullanılmıştır (Sümer, 2017). Dünya mitoslarında aynanın koruyucu özelliği bilinmektedir (Sümer, 2017: 1369-1372).

Aynalara Mısır uygarlığında nekrolojik eserler arasında sık karşılaşılmaktadır. Aynanın içinde yaşadığı düşünülen Ka'nın aynanın izin vermemesinden dolayı yaşayanların dünyasına geçemediğine inanmışlardır (Pendergrast, 2003: 5).

Ayna birden fazla anlama gelebilir; güzelliğinin, zenginliğinin veya belki de eşyle birliğini öngören kehanetin bir sembolü olabilir. Daha önceden yalnızca ölü hediyesi olan vazoların üzerine betimlenen aynalar, vazoların özel görüntülerinin aksine, aynanın stel üzerine işlenmesi mesajın mezar taşı (stel) ile daha geniş bir kitleye iletilmesi amaçlar. Aynalar her zaman işlevsel olarak temsil edilmez; onlar sıklıkla muhtemelen bir duvara asılı iç mekân sahnelerinin arka planında temsil edilir.

Mezar taşları üzerine işlenen ayna, kadının ailesine sadık, onurlu bir yaşam sürdürdüğünün bir simgesi olarak yorumlanır. Seramikler üzerinde betimlenen sahnelerde ayna daha çok kadınların ellerinde yahut bir mekânın kadınlara özgü alan olduğunu tanımlamak için kullanılmıştır. Ayna hiçbir zaman yalanları maskeleyemez, her zaman doğruyu gösterir. Bu sebeple yansıtma özelliği sayesinde (*similia similibus*) bir önlem ve korunma aracıdır (Taylor, 2008).

2.2.3. Çift Yüzlü Balta (Labrys, Pelekys, Bipennis)

Labrys kelimesinin etimolojik olarak Girit Knossos sarayı altında yer alan Labyrinthos ile ilişkili olabileceği düşünülmektedir (Anadolu, 1995: 224). Fakat Plutarkhos Lydialılara ait bir kelime olduğundan bahseder (Plut. *Quaes. Gr.* 45). *Labrys*in farklı toplumlarda ortak bir anlam ifade ettiğini Plutarkhos'tan öğrenmekteyiz. Plutarkhos'un aktardığına göre *labrys* simgesi ilk olarak Amazonların bunun ardından Lydialıların, eline geçmiştir. Lydialıların ardından ise Kariyalı toplumların kullandığı bir simge haline gelmiştir (Plut. *Quaes. Gr.* 45). Antik Yunan'da *labrys* olarak bilinen çift yüzlü balta Roma Dönem'inde *bipennis* olarak isimlendirilmiştir (Wujewski, 1991: 42). Knossos sunağında

bulunan çift baltalara (Şekil 36) “yıldırım tanrıları” veya “koruyucu tanrılar” olarak tapılırdı. Ayrıca yıldırım taşı inancının hüküm sürdüğüne ve gök gürültüsü tanrılarını yüceltmek için taş baltaların takılar olarak takıldığına inanılıyor (Waites, 1923: 25, 56).

Şekil 36. İki elinde labrys tutan Ana Tanrıça, Palakastro (Waites, 1923: 25, 56).

Labrys, Antik Çağlarda ilk olarak dinsel törenlerde kullanılmış adak eşyası olarak tanrıçalara sunulmuştur (Şekil 37). Genel olarak Girit ve Asia Minor’da yoğun bir şekilde kullanılsa da Mezopotamya kültürlerinde de kullanıldığı bilinmektedir. Asia Minor’da en yoğun kullanılan yer Karia Bölgesi’dir. Bunun sebebini Plutarkhos (*Quaes. Gr. 2.302a*) değinmektedir. Herakles’in Amazonlar Kraliçesini öldürdükten sonra diğer eşyalarıyla beraber labrys baltasını da alarak Omphale’ye armağan olarak verir. Sonrasında Lydia kralları arasında el değiştirirken Gyges ile Kandaules arasında yaşanan savaşta Mylasa kralının baltayı ganimetlerle alarak Karia’ya getirir. Sonrasında Tanrı Zeus’un heykelinin eline yerleştirilmiştir. Lydialıların baltaya labrys demesinden dolayı Zeus’a Labrandeus sıfatı ile hitap edilmiştir (*Quaes. Gr. 2.302a*).

Şekil 37. Zeus Labrandeus altar üzerinde labrys betimi, Stratonikea, Roma İmparatorluk Dönemi (Kouremenos, 2016: 55, Res. 5.22).

Minos kültüründe kadın figürler tarafından kullanıldığı betimlenen iki yüzlü baltalar (Şekil 38), Antik Yunan ve Roma kültürlerinde daha çok erkek figürler tarafından kullanıldığı ya da taşındığı gözlenmektedir (Kouremenos, 2016: 43, 58). Knossos sarayında, duvar ustalarının işaretlerinde hem kentsel hem de kırsal kutsal alanlardan, tapınak buluntularında, seramikler üzerinde, mühürlerde ve zanaatkarların takı ve süs objelerinde sıklıkla kullandığı görülmektedir. İki yüzlü balta betimlemelerinin kadın figürleriyle güçlü bir bağlantısı olduğu görülmektedir. Bunlardan sadece birkaçı tanrıça olarak yorumlanmış olsa da bunların çoğu görünüşe göre rahibeler ya da Minos toplumunda belirli bir mevkiye sahip kadınlardır. Minos uygarlığında geneli itibariyle çifte baltanın dini bir sembol olarak hizmet ettiği, dini yerler ve kült faaliyetlerle ilişkilendirildiği yadsınamaz görünüyor (Kouremenos, 2016: 43, 58).

Şekil 38. Agia Triada lahitinden labryslerin bulunduğu bir sunağa sunu sahnesi (Erdan ve Gür, 2020: Res. 8 e).

Labrys, Asia Minor'da özellikle Karia, Lydia ve Phrygia Bölgeleri'nde, Men ile birlikte Apollon Lairbenos (Anadolu, 1995: 225, 226), Apollon Alsenos, Apollon Tyrimnatos, Apollon Propylaios (Malay, 1990: 394; Ramsay, 1897: 374; Taşlıkılıçoğlu, 1963: 155; Drew Bear, 1976: 260; Drew Bear, 1978: 66), Zeus Labrandos, Demeter, Helios ve Hesios Kai Dikaïos gibi pek çok yerel tanrıların sembollerinden birisi olarak sıklıkla karşımıza çıkmaktadır (Şahin, 2001: 88, 90; Anadolu, 1995: 225, 226; Drew Bear, 1976; Strobel, 1980: 211, 212). Sulla'nın Aphrodisias'ta yer alan tanrıça Aphrodite'ye ait önemli tapınım alanına hediye olarak gönderdiği labrys sebebiyle Aphrodite'nin simgesi haline gelmiştir (Appian, *I*.11, 97; Durna, 2004: 40-41). Apollon Lairbenos kültürünü cezalandıran ama aynı zamanda da affeden bir tanrıdır. İnsanlar külte inanılan bölgelerde Apollon'a mezar ve adak stellerinde yazıtlarda yakarmış yahut atlı betimine yer vermiştir (Ramsay, 1889: 220). Bunların yanı sıra Amazon savaşçılar ve Theoi Dikaïoi-Theoi Agrioi-Theoi Skleroi (Adil Tanrılar) gibi atlı figürler tarafından taşındığı sıklıkla betimlenmiştir. Theoi Agrioi'lar farklı bölgelerde Theoi Skleroi-Acımasız Tanrılar olarak kullanılmıştır (Coulton, 2012: 148;

Beceren, 2018: 27). Steller üzerinde Dioskurlar ve Tanrı Sozon (Collignon, 1880: 294, Lev. 10, Res. 4) tarafından taşınan labrys betimleri de söz konusudur (Rouse, 1901: 269).

Klasik dönem ve devamında Tenedos gibi kentlerin sikkeleri üzerinde çift yüzlü baltayı görmek mümkündür (Şekil 39). Bizanslı Stephanos Tenedos sikkelerine atıfta bulunur. Balta ve iki kafa, bir kralın oğlunun sürgün veya idam hikayesi ile bağlantılıdır.¹²Bu anlatıdan da anlaşılacağı üzere çift yüzlü balta cezalandırma biçiminin vurgulayıcısı olarak kullanılmıştır.

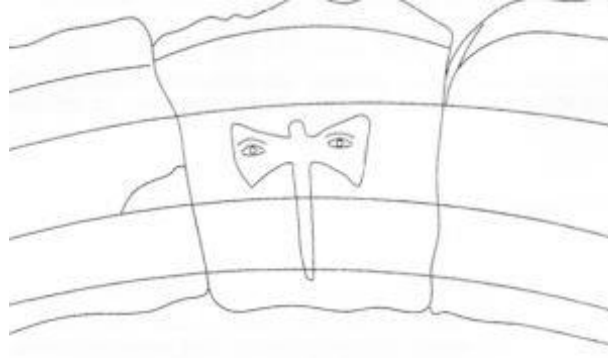
Şekil 39. Gümüş Tetradrachmi, Tenedos sikkesi arka yüzünde labrys betimi MÖ 4. yy (Kouremenos, 2016: 46, Res. 5.4).

Roma Dönemi'nde Tanrı Iupiter Dolichenus labrys-bipennis taşıyan bir diğer tanrıdır. Boğa üstünde ayakta duran Tanrı bir elinde labrys-bipennis diğer elinde yıldırım demeti tutmaktadır. Zırhlı giyim kuşama sahip Iupiter daha çok askerler tarafından tapınım görmüş, askeri zafer ve barış yanısıra güvenliği de sağladığına inanılmıştır.

Roma İmparatorluk Dönemi'nde de mezar taşları, sur taşlarında, kent girişlerinde (Şekil 40-37), konut duvarlarında, süs eşyalarında, kandiller üzerinde (Kouremenos, 2016: 53, Res. 5) ve yol kenarlarında kayalar üzerinde tanrı figürleri, ya da tekil olarak saplı yahut sapsız bir şekilde betimleri yer alan çift yüzlü baltaların koruyucu ve caydırıcı simge olarak kullanıldığı söylemek mümkündür (Wujewski, 1991: 42).

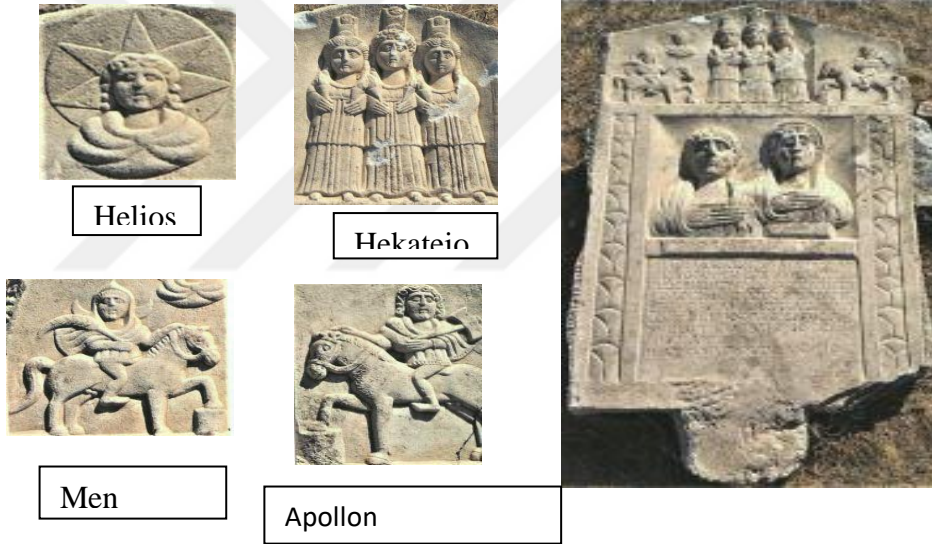
¹² “Tenedos'ta belirli bir kral bir yasa çıkardı. Zina edenleri bulan, ikisini de baltayla öldürsün. Ve oğlumun zina içinde bulunduğu ortaya çıkınca, kendi oğlu için bile kanunun tutulmasını emretti. Oğul katledilince, zalim eylemlerde kullanılan bir atasözüne dönüştü. Bu nedenle Bozcaada sikkeleri, insanlara kralın oğlunun akıbetini hatırlatmak için üzerlerine bir balta, diğer tarafına iki kafa damgalamıştı” (Steph. Byz. Eth. 616).

Şekil 40. Mylasa Baltalı kapı kilit taşında gözlü labrys betimi (Kızıl, 2009: Res. 14).

Mezar stellerinde Men, Zeus, Apollon, Helios gibi eril tanrıların ellerinde betimlendiği gibi Hekate gibi tanrıçanın da labrys ile ilişkilendirildiği örnekler söz konusudur.

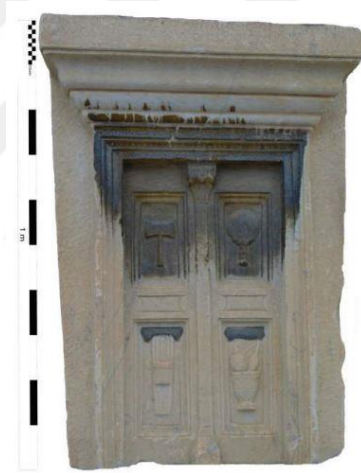
Şekil 41. Hermes'in (ve eşi Ammias'ın) mezar steli (Akyürek Şahin, 2020: 160-161, Res.1 a-g).

Hermes'in ve eşi Ammias'ın mezar stelinde de Tanrı Apollon olduğu düşünülen atlı figürün elinde labrys olduğu görülmektedir (Şekil 41). Apollon *Lairbenos* ve *Kareios* kültürünün en önemli sembolü çift yüzlü baltadır (Rıttı, 1987: 78, 79; Delemen, 1999; Şimşek, 2000; Ceylan ve Rıttı, 1997: 57, Lev. 14, 16; Şimşek, 2001: 10, 12, Res. 9). Tanrı bu epitetlerle edilen duaları duyarak, dua edilen durum ile ilgili yardımda bulunur. Apollon ve

Men'in MS 2.-3. yy'da yapılmış atlı betimlerinde, figürün atribüsü¹³ olarak yer almaktadır (Delemen, 1999 : 45, 47, 49, 52, 58, 59, 62, Kat. No. 298, 300, 302, 304, 306, 312, 315, Lev. 68, 74, 75).

Roma döneminde *amazonomakhia* konulu sahnelere sahip lahitlerde sıklıkla amazon savaşçılar tarafından kullanılan labrys betimi söz konusudur (Sağdıç, 2020: 49-57; Altıntaş, 2020: 79).

Kapı biçimli mezar stellerinde kapı bölmelerinde tekil olarak işlendiği örneklerde Phrygia Bölgesi'nde görülmektedir (Şekil 42). Afyon' ele geçen mezar stelinde kapıda yer alan panellerin sol üsttekinde labrys betimi yer almaktadır (Kuçuk, 2019: Res. 9). Mezar sahibinin yazıtından da anlaşılacağı üzere mezara gelebilecek zarara yönelik önlem olarak beddua ve lanetlemeler içeren yazıt eklemiştir.

Şekil 42. Kapı biçimli mezar steli, sol üst panelde labrys betimi, MS 140-150 (Kuçuk, 2019: 91, Res. 9).

Aynı şekilde Pompeii'de taban mozaïği üzerinde tasvir edilmiş kapı önünde bağlı bir köpek ve kapının üzerinde betimlenen saldırı için kullanılan labrys ve savunma için kullanılan kalkan betimleri yer alır. Bu sembollerin bulunduğu alanda koruyucu- apotropaik maksatlı kullanıldığı barizdir (Şekil 43).

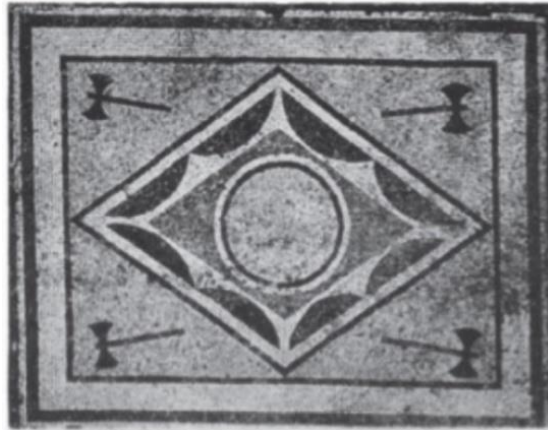
¹³ Konuyla ilgili bkz. Şimşek, 2009: 676, Res. 8, 9, 11, 12, 13; Akıncı-Öztürk, 2011; Şimşek, 2013: 464, Res. 665.

Şekil 43. Taban mozaïği “Pansa Evi”, Pompeii, MS 1. yy (Kouremenos, 2016: 52, Res. 5. 15).

Daha çok Soter-Soteira Kurtarıcı ile “Lairbenos” Cezalandırıcı epiteti ile yakarılan tanrı yahut tanrıçaların olduğu mezar stellerinde labrysin betimlendiği örnekler simgenin koruyucu, caydırıcı özelliğini göstermektedir. Cumont’a (1956: 147) göre ise balta, tanrı Zeus’un yıldırım üzerindeki hakimiyetini betimlemektedir.

Antakya’da Roma Dönemi’ne tarihli “Nazar-Kem Göz Evi’nde” taban mozaïğinde 4 adet labrys betimi yer almaktadır. Evin diğer taban mozaiklerinde de nazara yönelik alınan önlemlerin tasvir edildiği betimlemeler¹⁴ de söz konusudur (Şekil 44).

Şekil 44. “Nazar Evi-Kem Göz Evi” Mozaik, Antiocheia, MS 2. yy (Levi, 1947: Lev. 107e.).

¹⁴ Benzer örnekler için bkz. Kouremenos, 2016: 51; Res. 5. 12, 14.

2.2.4. Ascia

Ascia, (dolabra); Bir sap üzerinde, biri dikey ve biri yatay olmak üzere iki kesme kenarı olan balta ve kazmanın birleşimi olarak tanımlanabilir. Araç, marangozlara veya taş kesicilere özgüydü. Ascıadan antik literatürde birkaç kez bahsedilir bunun yanı sıra Traian sütununun kabartmalarında kullanımı açısından tasvirler söz konusudur (Şekil 45). Bir cenaze anıtının şematüğünde süsleme ve tamamlayıcı unsurlar olarak kullanımı yaygındır. Sembol ilk olarak, Roma'daki kitabelerde MS 150'den sonra ortaya çıkar ve MS 2. yy ile beraber özellikle Galia'da yaygınlaşır.

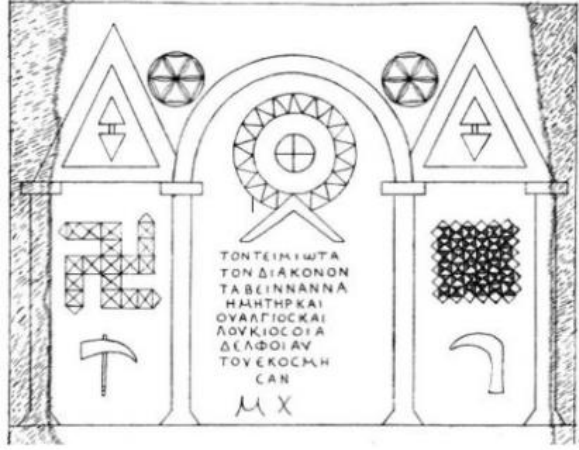

Şekil 45. Traian Sütununda ascia betimi

(24.07.2022 <http://www.trajanscolumn.org/?flagallery=trajans-column-scenes-xxi-1-21>).

Ascia betimi, yıllar boyunca onu garanti altına almaktan sorumlu kişilere hitap eden söz konusu koruma komisyonunun nesnesi olarak anıtın tanımlayıcı bir unsuru olarak da hizmet etmiş olduğu düşünülmektedir (Hatt, 1951: 65-107). Ascia sembolüyle kazınmış yazıtlar tipik olarak “baltanın altına adanmış” şeklinde veya buna yakın bir anlama gelecek şekilde biter. Ascia sembolünün anlamı 18. yy’ın başlarından beri tartışılmaktadır (Hatt, 1951: 65-107). Ascia sembolü genellikle yazıtın üst kısmında D ve M harfleri arasında (*Dis Manibus*-Yeraltı tanrılarına), bazen karşılıklı olarak betimlenmiştir. Ascia sembolleri ayrıca bir yazıtın her iki yanında veya yazıtın başka yerlerinde de bulunabilir (Şekil 46).

Özellikle Galya Bölgesi'nde mezar taşlarında betimi yaygın olan ascia, nekropolisi ziyaret eden insanlara dini geleneklere uygun bir şekilde cenaze töreninin gerçekleştirildiği ve mezarın tanrıların korumasına teslim edildiğinin bir sembolüdür (Wujewski, 1991: 42). Susini'ye göre ascia ve dolabra mezarın dokunulmazlığını temsil eder (Panayotov, 2004: 10; Susini, 1973: 25).

Şekil 46. Isauropolis, ascia / dolabra bezekli mezar steli (Ramsay, 1904: 271, Kat. No. 4, Res. 4).

Sembol, tercihen anıtın ön yüzüne, açıkça görülebilecek bir konuma yapılırdı, ancak bazı durumlarda daha sonra eklendiği örnekler de söz konusudur. Ascia ile ölen kişinin yaşı veya cinsiyeti ile ilgili hiçbir ilişki yoktu; Dolaylı olarak, ölen kişinin veya ailesi tarafından hayatta icra edilen mesleği de hatırlatabilir, ancak her şeyden önce hukuki değerleri (bir kuruma emanet edilen velayet, mezarın sahipliği) nedeniyle taşta kazınmış olduğu tahmin edilmektedir.

Ascia motifi, aynı zamanda, mezarın tanrılar tarafından korunmasını simgeler.¹⁵ Asia Minor anıtlarından da bilindiği üzere aynı zamanda tüm cenaze törenlerinin gerçekleştirildiğinin bir işaretidir. Motif, merhumun mezarının mülkiyetini gösterebilir ve ailesine bir garanti niteliği taşıyor olabilir. Doğu kökenli mistik bir mezhebin üyelerinin amblemi gibi farklı yorumlanabilir (Vitas, 2021: 149).

¹⁵ Ascia betimlemeli mezar stelleri için bkz. Bursa Müzesine 9128 envanter numarası ile kayıtlı örnekte, oğlu Valerius Attikos, 90 sene yaşamış asker kökenli babası Lucius Valerius için yaptırdığı üç bölümlü mezar stelindeki yazıt paneli üzerine bir el orağı ve dolabra baş başa gelecek şekilde işlenmiştir (Pfuhl ve Möbius, 1979: 372).

2.3. Hayvanlar

2.3.1. Köpek

Tarih boyunca köpek insanoğluna en yakın hayvanlardan biri olmuştur. Bu sebeple antik çağlardan günümüze ulaşan yazılı kaynaklarda ve arkeolojik maddi kalıntılarda sık sık karşımıza çıkmıştır. Eski Mezopotamya toplumlarında şifa verici olarak görülmüş ve koruyucu misyonuna ek olarak da ölümle ilişkilendirilmiştir. Yapılan kazı çalışmalarında özellikle şifa tanrıçalarına adanan tapınaklarda köpek heykelcikleri ele geçmiş ve kötü ruhlara karşı koruyucu misyon üstlendikleri anlaşılmıştır.

Köpek ilk olarak MÖ 8000-7500'de Çayönü'nde evcilleştirilmiştir (Sevin, 1999: 28). Erken Neolitik Çağ'dan günümüze değin kültür farkı gözetmeden insanların en güvenilir dostu olarak yer almaya devam etmektedir.

Özellikle yavru köpeklerin Hitit yazılı kaynaklarında görüldüğü gibi arınma ve korunma törenlerinde kurban edildiği tespit edilmiştir. Kral ve kraliçenin kötü ruhlardan arınması için yavru köpeklerin iç yağlarının kullanıldığı bilinmektedir (Collins, 1990: 212; Özbay, 2018: 73). Yavru köpekler aynı zamanda büyü uygulamasında büyü yapılacak kişinin bedeni olarak kullanılır, öldürülüp gömülmeden önce ağızlarına tükürülmüş ve bu şekilde lanet hayvana aktarılmıştır (Özkan, 2020: 80). Bir başka ritüel ise iç yağı ile yapılan köpek figürleri ile karşımıza çıkmıştır. Yapılan figürler evlerin belirlenen yerlerine konulmuş, ritüeli gerçekleştiren büyücü tarafından canlı olarak kabul edilmiştir. Böylece gündüz eve yabancıların gece ise kötülüğün girmediği inancı hakim olmuştur (Çığ, 2005: 106; Özkan, 2020: 80). Alacahöyük mezarlarındaki kazı çalışmaları bize köpeğin koruyucu yönü ile ilişkilendirildiğini göstermiştir. 1937 yılında 'H' mezarında köpek iskeletleri ele geçmiştir. Koşay mezar içindeki bireyin sağken sevdiği hayvanı olduğunu ve öldükten sonra da kurban edilerek yanına konulduğunu fakat köpeğin ana kurban törenlerinin önemli bir parçası olmadığını düşünmektedir. Çünkü mezar ile ilgili defin işlemi sonrasında yapılan ziyafet için iki adet öküz kesilmiş ve arta kalan kemikleri de ölünün ruhunu kutsadığı inancıyla mezarın üzerine bırakmıştır (Koşay, 1951: 62, Lev. 121; Özbay, 2018: 73). Köpek kemiklerinin ölen kişi ile aynı mezara konulması üzerinde birçok farklı görüş ortaya atılmıştır. Ölen kişinin ruhu diğer dünyaya gideceği sırada köpeğin ruha eşlik ya da arkadaşlık ettiği görüşü de bunlardan biridir (Özgüç, 1948: 92).

Sadece günlük yaşamla sınırlı kalmayan köpek-insan ilişkisi tanrıların da çok yakın dostları konumunda karşımıza çıkmıştır. Tanrıça Artemis genellikle yanında köpek figürüyle karşımıza çıkmaktadır. Aynı zamanda çoğu zaman yer altı ve gizem tanrılarıyla da anılmışlardır (Özbay, 2018: 71).

MÖ 6. yy'da Batı Anadolu'da yoğun olarak köpek gömütleriyle karşılaşmıştır. Savaş alanlarında, günlük yaşamda, ölüm ve sonrasındaki zaman dilimini kapsayan dini ritüellerde ve tıbbi tedavilerde Yunan toplumlarında da köpek önemli olmuştur (Özbay, 2018: 77). Köpeklerin öncelikle büyüsel-tıbbi uygulamalarda, Hekate, Artemis, İsis, Asklepios gibi khthonik tanrılara kurban edilen hayvanlar olarak veya nefret ayinlerinde yaşayan ve ölülerin her iki dünyasında da mistik kötülüklerden ve cadılardan evcil hayvan koruyucuları olarak kullanıldığını Plinius'un *Naturalis Historia*'sından biliyoruz (Plinius, *Nat.* 30.42.64). Yaşlı Plinius'un anlatılarının çoğu, insan mezarlarının içinde veya yakınında bulunan köpek kalıntılarının (tamamen veya kısmen) maddi kanıtlarıyla desteklenir (Toynbee, 1971). Plutarkhos *februare* olarak adlandırılan şubat ayında kentlinin arınması için köpek kurbanları ile yapılan ritüellerden bahsetmiştir (Plut. *Quest. Rom.* 68).

Mezar stellerinde köpek figürünün, Arkaik dönemden, Roma dönemine kadar koruyucu olarak kullanıldığı bilinmektedir. Sahibine duyduğu bağlılık ve sevgiyi göstererek genel olarak soylu sınıfının, avcılarının, sporcularının yanında betimlenmiştir. Köpek figürlerinin çıkış noktasının İonia olduğu iddia edilmektedir (Hiller, 1975: 136).

MÖ 4. yy'dan itibaren köpek tasvirleri, Hekate betimlerinin yanında görülmeye başlanır ve MS 3.-4. yy'ın sonlarına kadar da belgelenir. Werth, MÖ 1. yy'a kadar olan temsillerde Hekate'ye sadece bir köpeğin eşlik ettiğini; 1. yy'dan sonra iki veya daha fazla köpeğin ortaya çıkmaya başladığını belirtiyor (Werth, 2006: 173; Akyürek, 2016: 11). Nitekim Sardis'te çok sayıda küçük çömleğin içinde, ritüel yemek kalıntıları ele geçmiştir ve kalıntıların çoğunun genç köpek kemiklerine ait olduğu belirlenmiştir. Köpeklerin Hermes, Zeus Meilichios, Artemis veya Hekate için kurban edilmiş olabileceği düşünülmektedir (Sergis, 2010: 65; Bozkurt, 2017: 45). Pisidia, Karia, Paphlagonia, Phrygia ve Pamphylia bölgelerinde Hekate tapınımları, Helenistik Dönem itibari ile görülmektedir (Atalay, 1990: 284; Pfuhl ve Mobius 1977: Lev. 109, 113, 67). Hekate'nin yeraltı icraatlarında köpek yanında yer alır. Geç dönemlere ait kaynaklar ise köpeği, tanrıçanın

geceleyin dolaşan, ruhlardan ve tekin olmayan yaratıklardan oluşan sürüsünün bir parçası olarak göstermektedirler. Hatta Hekate'nin bizzat kendisinin erkek ya da dişi köpek olarak algılandığını görmekteyiz (Şekil 47). Sonuç olarak köpek tanrıçanın kutsal hayvanı, refakatçısı ve yoldaşdır (Durugönül, 2015: 141).

Ey dişi köpek, Einodia Potnia
2 *asil tanrıça,*
diğerlerinin üzerinde en seçkin
4 *kurtar beni, kendini adanmış (bunu)*
ve onlara merhametli ol
6 *kim ölümlü!*
Iulius (bunu adadı) bir adak olarak.

Şekil 47. Hekate adak steli MS 2. yy, Kula/Manisa (Herrmann ve Polatkan, 1961: 125, 126 No. 15 Lev.4; Malay, 1994: 56, No. 84; Akyürek, 2016: 11).

Hekate'nin yanında yer alan köpekler geceleri ölümlere rehberlik ederken betimlenmiş ve etrafında ulumaları duyulan uğursuz köpek toplamasına ait oldukları düşünülmüştür (Lafli, 2015: 23).

Birçok çocuk mezar steli de genç yaşta hayata veda ettiklerini yansıtan oyuncak ve evcil hayvanlarıyla sahnelerde betimlenmiştir. Bunlar arasında kuşlar, köpekler, horozlar, tavşanlar bulunmaktadır. Küçük köpekler çocukların mezar stellerinde çocukların oyun arkadaşı ve koruyucu olarak işlenmiştir (Cumont, 1942: 405, 438; Fıratlı, 1965: Kat. No. 136, 139, 140, 142, 143, 155; Atalay, 1990: 287; Koch, 1984: Res. 1, 4, 6, 19, 20, 23, 24).

Erkek betimlemelerinin av köpekleriyle birlikte tasvir edildiği örneklerde, erkek figürlerinin aristokrat sınıfa ait olduğu ve avlandığı düşünülebilir. Gladyatörlerle birlikte betimlenen köpek figürlerinin ise herhangi bir anlam ifade etmemekle birlikte bu savaşçının bulunduğu ortamın kapalı mekan olmadığını belirten dolgu motifleri olduğu söylenebilir.

Klineli mezar stellerinde ölen kişinin betimlendiği sahnelerde masa yanında ya da altında bulunan köpeğin (Şekil 48), ölen kişiye ait olduğu anlaşılır. Bunun yanısıra köpeğin ayakta duran (Şekil 49) ölen kişiye doğru zıplarken ya da sandalyede oturan figürün hemen altında betimlendiği örnekler de bulunmaktadır (Pfuhl ve Möbius, 1977: Lev. 4, No. 10, 12, 13; Fıratlı, 1965; Şahin, 2000: dn. 535).

Şekil 48. Kline sahneli mezar steli, MS 1.-2. yy (Yıldırım, 2014: K5 Lev. V, a-b-c).

Köpeklerin Tanrıça Hekate'ye adanmasında iki neden olduğu söylenebilir; bunlardan ilki yeraltının kapılarının bekçisi olan Hades'in köpeği Kerberos'a atfen bir diğeri ise köpeklerin aya ulumaları nedeniyle tanrıçayla ilişkilendirilebilir. Köpek kurbanı ritüelleri daha çok doğum ölümle beraber gerçekleştirildiğinden dolayı, arınma ya da Hekate'nin koruyuculuğu, gözetiminde olma kaygısında gelmektedir.

Farnell, adak köpeklerin Hekate'nin kişileştirmesi olarak düşünmektedir (Farnell, 1921: 29; Bozkurt, 2017: 48). Bu yaklaşım, Troia Kralı Priamos'un eşinin köpek halini alması ile Ephessos'ta bir kadının köpek halini alması Hekate ve Artemis kültüyle ilişkili görülmektedir (Bozkurt, 2017: 48).

Lahitlerde de köpek figürü stellerde olduğu gibi yoğun işlenen figürdür (Fıratlı, 1965: No. 199).

Şekil 49: Köpek figürlü mezar steli, MS 3.-2. yy. Özkadif, 2019: 39 (Pfuhl ve Möbius, 1977: Lev. 110, 736).

Lukianos, Hekate ortaya çıkmadan önce köpeklerin havladığını, dahası bir köpeğin havlayarak sahibinin hayaletini uzaklaştırdığını anlatır (Lucianos, *Philopseudes*, 22.23.27; Ürkmez, 2012: 294).

Dionysos ile ilgili bir mitosta, Attika'ya bağlılığı getiren İkarios, bir gün şaraptan sarhoş olmuştur. İkarios'un çıldırdığını zanneden halk, onu parçalayarak öldürmüştür. İkarios'un sadık köpeği Maira, olayı hemen havlayarak kızı Ergone'ye bildirir. Maira, kızı babasının mezarına kadar götürür. Babasının acısına dayanamayan Ergone burada intihar eder. Maira ise Ergone ve İkarios'un ölümlerinin başında açlıktan ve yorgunluktan ölene kadar bekçilik etmiştir. Bu olay sonrasında şarabın tanrısı Dionysos köpek Maira'yı bir takımyıldızına dönüştürmüştür (Can, 2011: 180; Ürkmez, 2012: 294).

Khthonik tanrı-tanrıçalar ile anılan köpekler gizemli arınma ve korunma uygulamalarında kurban görevi görse de, yaşarken insana yardımcı olduğu gibi öldüğünde de köpekler onlara eşlik edip yol göstermiş ve mezarının sonsuz bekçiliğini üstlenerek korumuştur.

2.3.2. Baykuş

Kuşlar, insan yaşamında daima farklı sebeplerden de olsa yer bulmuştur. Güney Kutup Bölgesi haricinde her yerde yaşamaktadırlar. Dünya mitolojilerinde sıklıkla baykuş bahsi geçen bir kuş olmuştur. İnsanların dikkatini çeken fiziksel görünüş ve fiziksel yetileri nedeniyle Antik Yunan ve Antik Roma sanatında yoğun kullanım alanına sahip olmuştur.

Bazı türlerin tüyleri, sesi kulaklara yansıtarak avın yerini belirlemeye yardımcı olan yüzü veya kulak kümelerini çevreleyen bir disk oluşturur. Baykuşlar başlarını 270°'ye kadar döndürebilme yeteneğine ve gözlerinin karanlıkta parlamasından dolayı ürkütücü ve korkulan hayvan olmasını sağlamıştır.

Tanrıça Athena, tanrı Zeus'un Metis'ten olma kızıdır. Antik Yunanca'da Metis, akıl, us, anlamındadır. Akıl ve bilgeliğin yalnızca kendisinde olmasını aynı zamanda dünyaya kendinden yayılmasını isteyen Zeus, Athena'yı Metis'ten ayırarak kendi gövdesine alır. Gaia'nın dünyaya gelecek olan tanrıçanın Zeus'u hükümlerini elinden alacağını dile getirmesiyle Zeus başını Tanrı Hephaistos'a yarıdır, Tanrıça böylelikle doğmuş olur (Hesiod. *Theog.* 924). Tanrıça Athena hem savaş hem de barış tanrıçasıdır. Yunan inançları bağlamında baykuş Athena'nın sembolü ve atribüsüdür. (Thompson, 1895: 45). Bilgeliği akli simgelemektedir.

Gloukopis epitetine sahip olan tanrıça Athena bu özelliğini gece etrafını görebilme yeteneğinden almaktaydı (Thompson, 1895: 45). Bu epiteti ile de baykuş arasındaki ilişkisi, baykuşun geceleri daha iyi görebilme özelliği sayesinde. Baykuşun bilgelik ile ilişkilendirilmesinin sebebi herkes uyurken baykuşun uyanık olması, gözlerinin geceleyin parlaması ve karanlıkta görmesinden kaynaklanmaktadır (Erdoğan, 2020: 112). Hesiodos tanrıçayı; "Pallas Athena, görkemli tanrıça, parlak gözlü, yaratıcı, kalbi sert, bakire, şehirlerin kurtarıcısı, cesur..." diyerek belirtmektedir (Hesiod. *Theog.* 13).

Ascalaphus, Hades'in meyve bahçesinin koruyucusuydu. Diğer tanrılara Persephone'nin Yeraltı Dünyasında nar taneleri yediğini söyledi. Yeraltı dünyasında yemek tattığı için, Persephone Yeraltı Dünyasına geri dönmek ve her yıl dört ayını (daha sonraki versiyonlarda altı ay) orada geçirmek zorunda kaldı. Bu sebepten dolayı Demeter tarafından cezalandırılmıştır. Herakles'in kurtarması sonrasında Athena Ascalaphus'u baykuşa

çevirmiştir.¹⁶ Athena'yı veya onun Roma mitolojisindeki senkretik enkarnasyonu olan Minerva'yı temsil eder veya ona eşlik eder.

Ovidius, baykuşun nasıl yaratıldığı ve fani-ölümlü insanların kaçındığı uğursuz hayvan olduğundan bahsetmektedir. (Ov. *Met.* V, 545). Baykuşun uğursuz sayılmasındaki neden ölümle ilgili kehanetlerin birçoğunun baykuşlarla ilişkilendirilmesinden dolayıdır. Vergilius, Aeneas eserinde, Aeneas'ın onu terk etmesi sonucu kendini öldüren Dido'nun çatisında baykuş olduğundan bahsetmektedir (Verg. *Aen.* 4, 461-494). Ovidius, baykuşu “ölümlüler için korkunç bir alamet” olarak adlandırdı (Ov. *Met.* 5, 545) ve İmparator Augustus, Valentinianus ve Commodus Antonius'un villalarına baykuşlar konduktan sonra öldükleri söylendi (Tate, 2007: 93).

Aizanitis mezar stellerinde baykuş betimleri yer almaktadır (Şekil 50). Kapı biçimli mezar stelleri üzerinde yer alan iki örnek mevcuttur. Baykuşlardan biri kilit aynası bezemesinin üzerinde dururken diğeri kayalık benzeri alan üzerinde betimlenmiştir (Erdoğan, 2020: 112).

Şekil 50. Aizanitis mezar taşları üzerinde betimlenen baykuş örnekleri, MS 50-100 (Waelkens, 1986: Res. 148; Erdoğan, 2020: 285, 286).

Çok çeşitli kültürlerde, kuşlar sembolik olarak ölümle çeşitli şekillerde bağlantılıdır. Genellikle yakın ölümün habercisi veya alametleri olarak kabul edilirler. Bazı

¹⁶ Ascalaphus mitolojileri için bkz. Ov. *Met.* 5. 540; Pseudo-Apollodorus, *Bibliotheca* 1. 33.

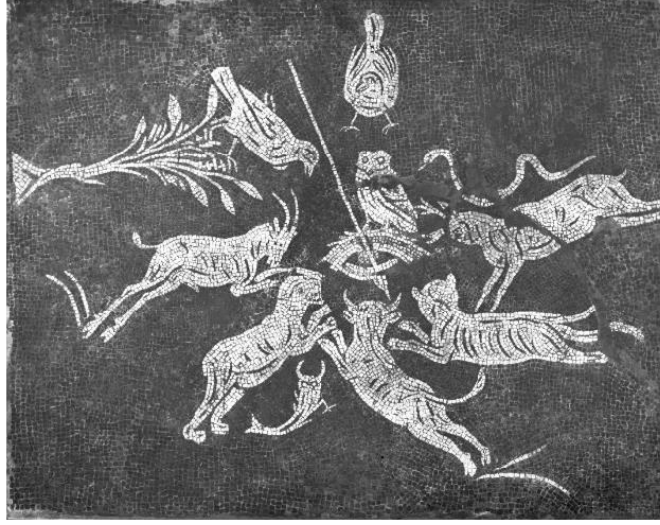
kuşların, ölmekte olan insanlardan ruh çaldıkları ya da ruhlara eşlik ediyor gibi davranarak ölümlerin ruhlarını “öteki dünyaya” taşıdıkları düşünülmektedir (Moreman, 2014).

Baykuşların iri bakan gözleri nedeniyle, ölümcül bir bakışa sahip oldukları düşünülüyordu bu nedenle *similia similibus* ilkesine göre nazara karşı koyan bir gücü temsil etmektedir. Baykuş Roma ve Yunan kültürlerinde, nazara ya da kıskançlığa yönelik koruyucu talismanlarda (Şekil 51) sıklıkla kullanılan bir figür olmuştur. Bu inanç daha sonraki Hristiyan nazar karşıtı uygulamalarda da görülür (Elliot, 2016). Kuşlara antik uygarlıklarda genellikle khthonik hayvan şeklinde yaklaşmıştır. Kuşların betimlenmesindeki amaç, ölümlerin ruhlarını taşımak, yol göstermek ya da bir bütün olarak insanı simgeler (Özer, 2016: 9) veya bu ruhları kendileri için aldıkları düşünülmektedir (Moreman, 2014: 1).

Şekil 51. Nazarlık olarak tasarlanmış *gemma* üzerinde koruyucu baykuş betimi (Elworthy, 1895: 131, Res. 19).

Hilariana Bazilikası, Romalıların Magna Mater olarak da adlandırdığı tanrıça Kibele'ye adadığı taban mozağında nazara karşı çeşitli hayvanların saldırısı işlenmiştir. Baykuşta bu apotropaik hayvanlar arasında yer almaktadır (Şekil 52).

Şekil 52. Hilariana Bazilikası'nın girişindeki taban mozaïği, MS 2. yy (23.07.2022 <https://exhibits.stanford.edu/nash/catalog/zg606bf3452>).

Uzak Asya ve Hindistan'da baykuş ani ölüm anlamına gelmekteyken (Moreman, 2014: 5), Yahudi inancında bebek ölümü anlamına gelen Lilith'i sembolize etmektedir (Erdinç, 2020: 112).

Baykuşa ait fiziksel özelliklerin karışık hayvanlara yansıtıldığı örnekler de vardır. Bazı Medusa betimlerinde baykuş kanatları Medusa'nın başı üstünde tasvir edilerek uçma yeteneği verilmiştir. Karanlıkta görebilme yeteneği sayesinde ruhlara yol gösterdiği düşünülen baykuş, aynı zamanda ruhlara bekçilik yapıp korumaktadır.

2.3.3. Kartal

İnsanlık tarihi boyunca kuşlar sembolik bir öneme sahip olmuştur. Kuşların, ölen kişilerin yerini almanın yanısıra ölen insanların ruhlarını gökyüzüne çıkardığına inanılmıştır. Kuşlar, Yunan ve Roma Dönemlerinde khthonik olarak düşünülmüştür. Öte yandan, kuşlar kehanet, bilgelikle ilişkilendirilip tanrı ve tanrıça atribüleri ve habercileri olarak kullanılmıştır.¹⁷

¹⁷ Athena'nın baykuşu için bkz. RE 2: 2; Aphrodite'nin kuğusu için bkz. RE 1: 2; Apollon'un kargası için bkz: RE 2: 1; Ares'in akbabası için bkz. RE 2: 1; Hera'nın tavuskuşu. Bkz. RE 8: 1; Bonnefoy, 2000: 381; Moreman, 2014: 19.

Kartallar birçok medeniyette, kudretli görünüşü sayesinde bazen tanrısal gücün bazen ise tanrıların personifikasyonu olarak tercih edilmiş, gücün, zaferin sembolü şeklinde düşünülmüştür.

Antik Yunan'da Homeros kuşlar içinde kartalların en hızlı, en güçlü, (Hom. *Il.* 21. 254), en keskin göreni (Hom. *Il.* 27. 675) ve şaşmaz (Hom. *Il.* 8. 247) olduğundan, yüksekten uçabildiklerinden (Hom. *Il.* 7. 201; 7. 218; 8, 821; 22. 309), büyük kanatlarından (Hom. *Il.* 14) bahsetmektedir.¹⁸ Plinius ise kartalların pençelerinde şimşekleri taşıdığını güçlü ve onurlu olduğundan bahsetmektedir (Plin. *Nat.* 2. 56).

Antik Yunan'da, Zeus'un atribüsü olan kartal aynı zamanda hizmetkarıdır (Rose, 2005: 145; Cömert, 2010: 26; Beydiz, 2016: 167). Cesaret ve gücün sembolü olan kartallar aynı zamanda Zeus'un simgesidir (Rodewalt, 1919: 79). Asia Minor'da karşılaşılan Zeus inançlarında, kartal kutsaldır. Strategos, Poarinos, Bronton, Laodikeus, Khryseos, Nineudios, Basilikos, ve Karios, epitetleriyle beraber koruyucu hayvanı vasfındadır (Şahin, 2001: 194). Adım atar durumda ve tahtında yer alan Zeus genellikle elinde kartal ile betimlenmiştir (Dixon- Kennedy, 1998: 328). Yunan mitolojisinde ve tarihinde, olaylar sırasında bir kartal belirmesi Tanrı Zeus'a ithaf edilirdi. Kartal'ın Zeus'un sembolü olmasının nedeni göklerin hâkimi olmasından dolayıdır. Fakat Zeus'un Kartal'ı (*Aetos Dios*) atribüsü olarak kullanması mitolojik efsaneye dayanmaktadır; Apollon'un rahibi, olan aynı zamanda Attika Kralı Periphas adil ve dindar bir kral olarak halkı tarafından sayı görmüştür. Çok iyi yönetici olması ve adil yargı dağıtmasından dolayı insanlar Tanrı Zeus'a atfettiği herşeyi Periphas'a ait olduğuna karar vererek adına tapınak inşa etmişlerdir. Zeus'un Soter, Epophion (Her Şeyi Gözleyen) ve Meilikhion (Merhametli) isimleri ile Periphas'a hitap etmişlerdir. Zeus kadar onurlandırıldığı için Zeus onu yok etmek istedi. Ancak Apollon'un isteği üzerine Zeus onu bir kartala, karısını da aynı şekilde bir kuşa dönüştürdü (Anton. *Lib.* 6; Ov. *Met.* vii. 400; Cook, 1925: 1121, 1122). Zeus'un yıldırım taşıma özelliğinin kartala vermesinin sebebinin kartalın şimşek ve yıldırım gibi hava olaylarından etkilenmemesi olduğunu Plinius aktarmaktadır (Plin. *Nat.* 2, 56). Bu sebepten dolayı Zeus'un tasvirlerinde

---

¹⁸“...gönder kuşunu, hızlı habercini, en güçlü, en sevdiğin kuşunu. Uçsun sağdan, görevim onu gözlerimle... Böyle yakardı, akıllı Zeus dinledi onu, o saat gönderdi kartalı, uçan kuşların en hızlısını, kara kartal denen kapkara avcıyı... “Hom. *Il.* 24. 294”

ve mitolojik anlatılarda ölümcül gücü olan silahlarını daima kartal taşımaktadır (Anton. *Lib.* 6; Ov. *Met.* 7. 400).

Kartal sembolü zırhlar üzerinde tercih edilen bezemelerdendir. Bu kartal betimlemeleri koruyucu olup Zeus ile ilişkilendirilmiştir (Özgan, 2013:163, Resim 107b; Zoroğlu, 2014: 136, 138, Lev. 13, 3-4; 14, 1-4; 16, 2-4; 17, 1-4; 18, 1-3; 19, 4; Kleiner, 1992: 132-133, 151, 152, Res. 106, 107, 127).

Mezar stellerinde sık olarak işlenen kartal figürü birçok farklı anlamlar taşıması açısından önemlidir. Mezar taşlarında, typanonda gövdesi cepheden, başı profilden kanatları iki yana doğru açık (Şekil 53), ya da pençelerinin arasında çeşitli canlılar ile kartal sembolü Phrygia, Isauria, Lykonian, Kommagene ve özellikle Dağlık Kilikia bölgelerinde kullanımı yaygındır (Calder,1928: Res. 32, 93, 113, 116, 259, 269; Scarborough Er, 1991: 354, 357, Res. 102, 103; Düşen ve Yaka Gül, 2016: 381, 391, Res. 3, 5 Bozoğlu, 2010: 66, 68, Lev. 10, 20, 21, 23, 26, 28, 29).

Şekil 53. Mezar steli kaide üstünde kartal ile el betimleri, MS 2.-3. yy (Yaman, 2013: Kat. No. 61, Res. 61).

Mezar ve adak taşları üzerinde betimlenen kartallar Zeus-Iupiter ikonografisiyle ilişkilendirilip ölümlerin ruhunu taşıdığı ya da yol gösterdiği düşünülmüştür (Lochman, 2003:

44, 211; Bozoğlu, 2010: 66). Phrygia’da Kybele’nin yerine gelen eril tanrı Zeus Kartal olarak betimlenmiş olmalıdır (Lochman, 2003: 44; Erdinç, 2020: 106) Steller üzerinde görülen kartallar genellikle erkeklerle ilişkilendirilmiştir (Waelkens, 1986: 47; Erdinç, 2020: 107; Düşen ve Yaka Gül, 2016: 386). Aynı zamanda gücü ve ölümsüzlüğü, temsil eder ve ölen kişinin ruhuna rehberlik edip ruhun güneşe ulaşmasını simgelediğı düşünülür (Newbold, 1925: 362, 365; Cumont, 1917: 34; Wujewski, 1991: 45).

Kartal bezemesi yalnızca stellerde değil aynı zamanda lahitler, ostotek, kaya mezarları, anıt mezarlarda da tercih edilen bezeme ögesi olmuştur. Lahit kapaklarının alınlık bölümü ve lahit sandukasının uzun – kısa kenarları kartal motiflerinin işlendiğı alanlar olmuştur.¹⁹

Roma Dönemi’nde kehanetlerin gökten geldiğı varsayılmıştır. Kartal da gök ile ilişkilendirildiğı için siyasal, sosyal ve askeri olaylarında kehanetlerde önemli rol oynamıştır (Suet. *Aug.* 96; Suet. *Tib.* 14; Suet. *Claud.* 7; Suet. *Vit.* 9; Suet. *Gal.* 4; Dürüşken, 2000: 22; Gümeli, 2020: 61). Kartalın, bu dönemde mezar sahiplerinin ruhlarını gökyüzüne çıkardığına inanılırdı. İmparator ölümlerinde de yapılan gömü törenlerinde havaya bir kartal uçurulmaktadır. Kartal betimleri Roma İmparatorluk Dönemi’nde Iulius-Claudiusların tahtta olduğu zaman zarfında tanrısal tasvirlerde, sanat eserlerinde, ordunun sembolü, zafer ve hakimiyeti temsilen kullanılmıştır.

Kartal figürü genel olarak Roma döneminde Iupiter ile ilişkilendirilir (Coleman, 2007: 314). Roma inancında göğe yükselmek ya da göğe çıkmak kavramları tanrısal yaşamı göstermektedir. Ruhları bu tanrısal yolculukta göğe çıkaran ise kartaldır (Kolancı, 2018: 120). Örneğın, Antonius Pius’un karısı Fustine ile beraber iki kartal ile göğe yükselirken betimlenmiştir.²⁰

Asia Minor’da kurulmuş birçok medeniyetin sembolü olan kartal, gökyüzünün en cesur ve güçlü hayvanı olmasından dolayı gökyüzünü simgeler. Kartallara, bölgelerde var olan tanrı-tanrıçaların kutsal hayvanı ve inançlar olarak mezar taşlarında yer verilmiştir

¹⁹ Ostotek örnekler için bkz. Sagalassos’tan ostotekler: Köse, 2005: 176, 199.

²⁰ Bkz. İmp. Titus için bkz. Kleiner, 1992: 189, Res. 157; Kolancı, 2018: 120, dn.721, Toynbee, 1973: 242; Kleiner, 1992: 287, Res. 253; Özgan, 2013: 212, Res. 227a.

(Kolancı, 2018: 121, 132). Genellikle Zeus-Iupiter ile ilişkili tutulan kartal, Athena, Apollon (Plin. *Nat.* 10.3), Men, Artemis (Altınoluk, 2010: 49), Priapos (Boyana, 2004: 42) ve Phrygia Bölgesi'nde Sabazios'un (Lane, 1980: 14, 27; Cooper, 2011: 58) kutsal hayvanı olarak da kullanılmıştır (Kolancı, 2018: 120). Mezarların koruyucusu olarak yazıtlarda daha çok Zeus-Iupiter ve Baal'ın koruması altında olduğu vurgulanmıştır (Scarborough Er, 1998: 83).

Pfuhl ve Möbius'un aktardığına göre; kartal simgesi sonsuz yaşamın sembolü ve mezar sahibinin yeniden canlanmasını simgeler (Pfuhl ve Möbius, 1977: 500, 525; Doğanay, 2009: 175; Buyruk, 2013: 169).

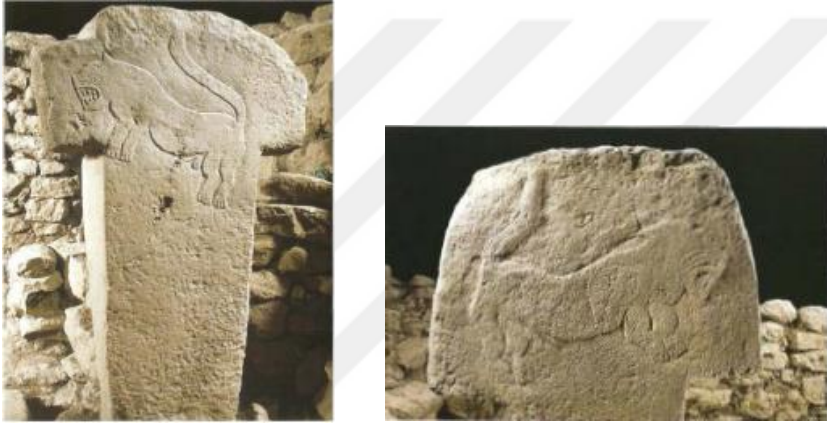
Zeus, havada, karada ve denizler üzerinde tanrıça Hekate'ye söz sahibi olma ayrıcalığını vermiştir. Kartalarda tanrıçanın gökyüzündeki egemenliğini yansıtan hayvan olabilir (Hes. *Theog.* 410-420). Gerek göklerde yükseklerden uçan kartal diğer yırtıcı kuşlar ile beraber Hekate'nin yeraltı özelliğini yansıtan göksel kuşlar olarak nitelenebilirler. Erkekler unutulmamak ve hatıralarda kalmak adına yaşamları boyunca onurları ile anıldıklarından, öldükten sonra da tanrılar tarafından korunan ve onurları ile yaşamlarını sürdürme beklentileri nedeniyle kartalları mezar taşlarında sıkça kullanmıştır.²¹

---

²¹ Mezar stellerinde kartal betimleri için bkz. Pfuhl ve Möbius, 1977: Lev. 102, No. 684, Lev. 311, No. 2089; Pfuhl ve Möbius, 1979: Lev. 204, No. 1402, Lev. 316, No. 2220; Pfuhl ve Möbius, 1977: 184, No. 653, Res. 51; Pfuhl ve Möbius, 1977: 209, Lev. 116, No. 793; Phuhl ve Möbius, 1979: 167, Lev. 86, No. 548; Phuhl ve Möbius, 1979: 502, 503, Lev. 300, No. 2089; Phuhl ve Möbius, 1979: 510, Lev. 305, No. 2114; Phuhl ve Möbius, 1979: 534, Lev. 316, No. 2221; Cremer, 1992: Lev. 9; Calder, 1928: Res. 32, 93, 113, 116, 259, 269; Yaman, 2013: Res. 91; Calder, 1956: Res. 32, 63, 112, 118; Haspels, 1971: 159, Res. 85, 88; Yılmaz, 1995: Lev. 12, No. 3, Lev. 14, No. 6. Lev. 26; Lehmler ve Wörrle, 2002: Res. 41, 42, 50, 51, 53, 54, 60; Lehmler ve Wörrle, 2006: 82; McLean, 2002: 39, Kat. No. 108, Res. 109; McLean, 2002: 42, No. 117, Res. 124; McLean, 2002: 58, No. 176, Res. 202; Horsley, 2007: 206, Lev. 308, No. 309; ayrıca asker stelleri: Speidel, 1994: 48, 90, 134, No. 13, 64, 119; Waelkens, 1986: 39, 41, 42, 43, 46, 54, 55, 60, 73, 75, 80, 93, 101, 115, 143, 204, 273; MAMA 5: 81, Lev. 43, No. 174; MAMA 6: 123-124, Lev. 63, No. 362; MAMA 6: 23, Lev. 12, No. 62; MAMA 9: Lev. 14, No. C434, C449, C492, C406, C429, C476, C474, C453, C438, C437, C421, C412, C410, C301, C302, C310, 314, C317, C324, C337, C339, C341, C343, C344, C345, C414, C479, C377, C239, C273, C275, C285, C287, C289, C291, C296; MAMA 9: 115, Lev. 33, No. 359; MAMA 9: 57, 58, Lev. 21, No. 165; MAMA 9: 11, Lev. 4, No. 34; Ostotek ve lahit örnekler için bkz. Yılmaz, 2005: 93, 94, 154, 155, 158, 171, 172, 197, 198, Res. 15, 35, 75, 78, 86, 102, 127. Elaiussa Sebaste'den bir lahit: MAMA 3: 225, Lev. 57, No. 184; Olba civarında anakayaya oyulmuş lahithlerde yer alan kartal figürleri: Scarborough Er, 1998: 81, Lev. 15. 5, Lev. 17. 9.

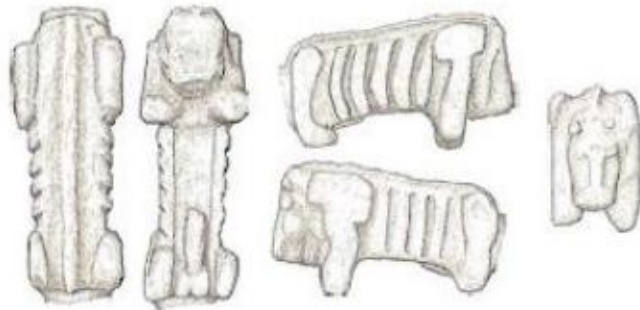
2.3.4. Aslan

Doğadaki gücü, görkemi, insanlığı erken dönemlerden beri etkilemiş olan aslan, insan elinden çıkan çoğu eserde yer bulmuş bir figürdür. Mitolojik efsanelerde egemenlik ve güç sahnelerinin vazgeçilmez objesidir. İnsanların oluşturduğu mitoslardaki karışık yaratıkların bedenlerinde aslandan bir uzuv görmek olasıdır. Tarih boyunca da toplumların dini inanışları nedeniyle aslan mimari yapılarda, süs eşyalarında, savaş aletlerinde, mezarlarda yer bulan bir hayvandır. Yapılan araştırmalar kapsamında en erken aslan tasviri PPN dönemde Göbeklitepe’de ‘T’ biçimli monolit bloklarda karşımıza çıkmıştır (Meral, 2003: 20) (Şekil 54).

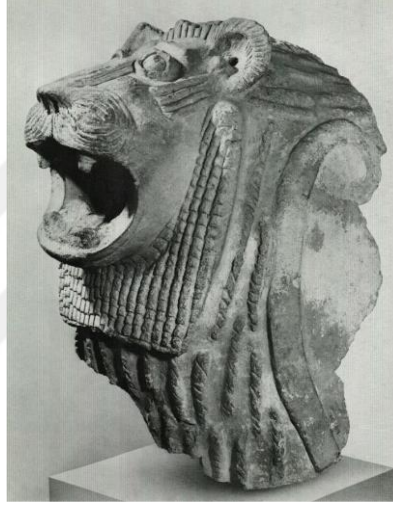
Şekil 54. Aslanlı dikilitaş yapısı (kuzey ve güney görünüm) (Schmidt 2007: Res. 102, 103).

Yüksek kabartma, alçak kabartma ve 3 boyutlu (Şekil 55) olarak işlenmiş olan aslanlarda ağız açık, dişler ve üreme organı belirgin durumdadır (Schmidt, 2007: 174, 289, 290). Tapınak olduğu düşünülen alanda yer alması nedeniyle koruyucu özelliği olduğu düşünülmektedir (Meral, 2003: 20).

Şekil 55. Göbeklitepe A Yapısında ele geçen aslan benzeri heykel, 63 cm (Schmidt, 2007 Res. 41).

Doğu kültüründe MÖ 4. binden itibaren varlığı bilinen aslanlar Mısır kültüründe kralın temsilcileri ve koruyucu gücü şeklinde kabartmalarda yer bulur. MÖ 2. binde Mezopotamya'da Tell Harmal tapınağının girişinde yer alan aslanlar koruyucu kapı bekçisi olarak değerlendirilir (Meral, 2003: 37) MÖ 2. binde Mykenai, Boğazköy, Alacahöyük şehir kapılarında antitetik ya da münferit bir şekilde kabartma ya da plastik olarak işlenmiştir. Asur sanatında kralların aslan avlama sahneleri ile güç ve cesaret göstergesi haline gelmiştir. MÖ 1. binde Geç Hitit kent devletlerinde koruyucu kapı bekçisi olarak yerleştirilen örnekleri Karkamış, Sakçagözü, Arslantepe, Zincirli, Karatepe' de görürüz (Akurgal, 1997: 216, 217, 218, Res. 98, 99, 100, 101, 102) (Şekil 56).

Şekil 56. Tell Harmal, pişmiş topraktan kapı aslan (Strommenger ve Hirmer, 1962: Lev. 167).

Erken dönemde daha çok kapı ve kent girişlerinde kullanılan aslanlar, grifon ve sfenksler gibi mitolojik karışık yaratıklarla beraber koloni hareketleri ve ticari faaliyetler sonrasında Antik Yunanlara esin kaynağı olan Doğu kültürlerinden etkilerle Yunanlarda kullanılmaya başlamıştır. İlk kullanım alanları kapı ve tapınaklar olan aslanlar koruyucu niteliktedir. Tapınak alanlarında dini işlevi dışında adak eşyalarının çalınmasını önlemek için apotropaik amacıyla kullanılmıştır.

Yunan dünyasında, mitolojik yaratıklardan olduğu gibi, aslandan da insanların tarih boyunca korktuğu bilinir. Bununla birlikte ölüm öncesinde koruyucu gücünden destek alan insanoğlu ölüm sonrasında da aslanın koruyucu özelliğini kullanma ihtiyacı duymuştur (Matz, 1950: 141; Mertens ve Horn, 1986: 23). Korfu' da MÖ 7. yy'a tarihlenen Menekrates'

in mezarı, aslanın apotropaik olarak kullanıldığı en erken örnektir (Boardman, 1971: 239). Anadolu’da ilk örnekleri arkaik dönemde Smyrna, Milet, Knidos, Ksanthos, Erythrai’de ele geçmiştir (Boardman ve Kurtz, 1971: 239; Meral, 2003). MÖ 6. yy başlarından itibaren Klazomenai lahitlerinin kısa kenarlarında boya ile betimlenmiş antitetik aslanlar da koruyucu niteliktedir (Cook, 1981: Lev. 4; Lev. 5; Lev. 9; Lev. 10; Lev. 15; Lev. 18; Lev. 21, 5; Lev. 22, 4, 5).

Roma Dönemi’nde de aslanlar koruyucu özelliği nedeniyle kabul görüp günlük yaşamın her alanında her türlü metalurji üzerine betimlenmiştir. Arkaik Dönem mezar örneklerinde aslanlar büyük ebatlara sahipken Roma İmparatorluk dönemine gelindiğinde ebatlar küçülmüştür. Bu süre boyunca aslanlarda değişen sadece form ve üslup olmuşken, kullanım amacı ve anlamı değişmemiştir.

Antik Yunan ve Roma inançlarına göre ölen kişilerin ruhları dünyayı terk etmeyip insanlarla yaşamaya devam ediyordu. Asia Minor’da gelenekselleşmiş olan, “*ölümden sonraki yaşam için ölen kişiye bir ev inşa etme*” inancıyla mezarlar yapılır (Waelkens, 1986: 3). Cicero, ölen insanları birer tanrı olarak görmek gerektiğini ve onların tapınaklarının ise mezarları olduğunu düşünmemiz gerektiğini aktarır (Cicero, *De Legib.* 9). Kaya mezarların, lahitlerin, ostoteklerin şekil olarak tapınak formlarında olması da bunu ispat niteliğindedir. İlk aslan betimlemelerinin kullanıldığı alanlar tapınaklar olduğundan dolayı, ölen kişilerin mezarlarını da aslanların koruması bu nedenden dolayı olmalıdır.

Mezar anıtlarında çok yaygın ve sevilen bir motif olan aslan, değişik mezar tiplerinde kullanımıyla dikkat çeker. Bazı nekropollerde lahit ve ostotek kapağının alınlıklarının kısa yüzüne cepheden baş şeklinde ya da antitetik olarak işlenmişken, 3 boyutlu (Şekil 57) olarak kapakların üzerine uzanmış olarak işlenen aslan, kaya mezarların ön cephelerinde, mezar taşlarının (stel) alınlıklarında kabartma olarak görülür (Koch ve Sichtermann, 1982: 476). Lahit mezar üretimi ve kullanımı Roma döneminde MS 2. yy ile yaygın hale gelmiştir. Lahitlerin uzun ya da kısa kenarlarında kabartma olarak bazen yalnızca aslan başı şeklinde bazen ise bir bütün olarak kabartma şeklinde yer bulduğu görülür (Koch ve Sichtermann, 1982: 476).

Şekil 57. Lykia, Balboursa lahit kapağında uzanmış aslan betimi (Money, 1990: Lev. 4).

Ramsay, insanların ölümle beraber Kybele'ye geri döndüklerini ve aslanların da bu geri dönüşün sembolü olduğunu ileri sürmektedir. MS 2.-3. yy'da Kybele'ye edilen dualarda;

"Kutsal Toprak Ana, Doğanın Anası, ilk yaşamı başlatan ve her gün onu yenileyen, yaşamın özü Kybele, sonsuz bağlılığı bahşeden sen ve yaşamımızın sonunda sana sığınırız. Senin bahşettiğin her şey yine senin rahmine geri döner" (Özdemir, 2008: 32; Vermaseren, 1997: 87).

Bu anlatımda da Kybele'nin ölümle olan ilişkisi de açıkça belirtilmiştir.

Kabartma halinde de işlenen aslanların ilk örnekleri antitetik olarak, baş ve gövdenin profilden verildiği ya da gövde profilden baş seyirciye dönük olarak ortada bulunan hayat ağacına veya *globus* iki ayağı üzerinde uzanır halde ya da dört ayak üzerinde betimlenmişlerdir. Phrygia Bölgesi'nde kaya mezarlar ve steller üzerinde aslan, antitetik ya da tekli örnekler halinde kabartma olarak Roma İmparatorluk Dönemi boyunca mezarlar üzerinde tercih edilen koruyucu betimlemelerden biri olmuştur (Şekil 58).

Şekil 58. Solon'un kaya mezarı antitetik aslan kabartması, Kümbet (Perrot ve Chipiez, 1890: 132).

Dağlık Phrygia Bölgesi'nde kayalara oyulan Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihli oda mezarların (Kümbet mezar yapısı (Şekil 58), Ayazin 1, Ayazin 2, Ayazin 3) ön cephesinde üçgen alınlığa ya da *entablatur* alanına antitetik olarak betimlenmiş aslan figürleri yer alır (Kortanoğlu, 2016: 247; Res. 9, Res. 44, Res. 47, Res. 51). Antitetik olarak betimlenen aslanların arasında Tanrıça Kybele'in de yer aldığı olur. Böylelikle İmparatorluk Dönemi öncesinde bölgede tapınım gören Tanrıça Kybele'nin mezar stelleri üzerinde gördüğümüz doğa üzerindeki gücünü ve koruyucu özelliğini vurgulayan aslanlar Phrygia'da MS 1.-3. yy'a tarihlendirilen kapı biçimli stel alınlıklarında, yukarıda bahsedilen oda mezarların cephelerindeki ikonografik sahne tekrarlanmıştır. Bu tasvirler, Phrygia Bölgesi dışında özellikle Pamphylia, Kilikia, Lykia ve Pisidia'nın çeşitli yerlerinde (Waelkens, 1980: 9) farklı özel tipleri ile bilinir. (Pfuhl ve Möbius, 1979: Lev. 315, No. 2206, 2010, 2211; Lev. 310, No. 2123; Lev. 195, No. 739 ,2212, 2213, Res. 116, 2218).

Phrygia Bölgesi'nde yer alan Kibyra'daki girlandlı lahitlerin karakteristik özelliği stel örneklerinde olduğu gibi lahitlerin kapak kısımlarının alınlıklarında boğa başının üstüne pençe koyan aslan betimlemelerinin bulunmasıdır (Koch ve Sichtermann, 1982: 539).

Aslanlar ve Kybele'nin beraber sahnelendiği (Şekil 59) örnekler ikonografik olarak tekrarlanmış olması, Phrygia'daki önemini anlamak için önemli bir ölçüttür (Kortanoğlu, 2007; Waelkens, 1986: 95, Lev. 32, No. 224; 95, Lev. 32, No. 225; 99, Lev. 35, No. 234; 99-100, Lev. 35, No. 235; 117-118, Lev. 38, No. 278; 157, Lev. 57, No. 393; 268, Lev. 88, No. 693; Lochman, 2003: 210-259, Lev. 6, No. 2, 80; 261, Lev. 9, No. 2, 96, 99; 263, Lev. 10, No. 2, 120; Lehmler ve Wörrle, 2002: 641, Res. 61, Lehmler ve Wörrle, 2002: 639, Res. 57b; Lehmler ve Wörrle, 2002: 45-46, Res. 43-44; Waelkens 1986: 101; Waelkens 1986: 131; Waelkens 1986: 134; Waelkens 1986: 143; Lehmler ve Wörrle, 2002: 65, Res. 63; MAMA 9: Lev. 14, C434; MAMA 9: Lev. 14, C509; MAMA 9: Lev. 14, C387; MAMA 9: Lev. 14, C501; MAMA 9: Lev. 14, C501; MAMA 9: Lev. 14, C281; MAMA 9: Lev. 14, C280; MAMA 9: Lev. 14, C342; MAMA 9: Lev. 14, C424; MAMA 9: Lev. 14, C425; MAMA 9: Lev. 14, C454; MAMA 9: Lev. 14, C449).

Şekil 59: Phrygia; Karykos; Mermer kapı steli (Akyürek Şahin ve Uzunoğlu, 2021).

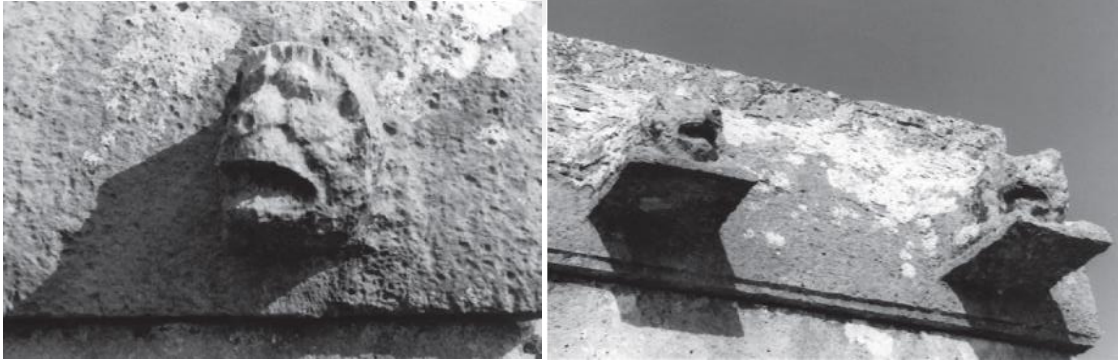
Mezar steli üzerindeki kenet deliklerinden ve yazıttan²² anlaşıldığı üzere iki adet aslan heykelinin stel üstünde koruyucu olarak yer aldığı anlaşılmaktadır.

²² “Bu mezarın üzerinde iki aslan görüyorsun, dağlarda yaşayan hayvanları; isimleriyle aynı anlama gelen bir işi yapan kişiyi bekliyorlar...” (Şahin Akyürek ve Uzunoğlu, 2021: 197).

Roma İmparatorluk Dönemi'nde MS 2. yy'da geyik-aslan, boğa-aslan, karşılaşmaları lahitler üzerinde konu edinmiştir (Koch, 2001: 34, Res.11) (Şekil 61). Aslan pençesi altında boğa başı tutan örnekler maktadır. Şimşek'e göre lahit üzerinde betimlenen aslan koruyucu niteliktedir. Pençesi altında yer alan boğa başı ise görevini pekiştirmek ve lahit kapaklarında rastlamak mümkündür. Bu sahnelenme şekli aslanın korkutucu yönünü vurgulamak için yapılmış, mezarın ve sahibinin korunmasına yönelik tasvir edilmiş olmalıdır. Aslanın pençesinin altında duran boğa başı, bir şeyi korumaya yönelik olarak korkutucu gücünü ön plana çıkarmış olmalıdır (Şimşek, 2016: 803; Erdinç, 2020: 116).

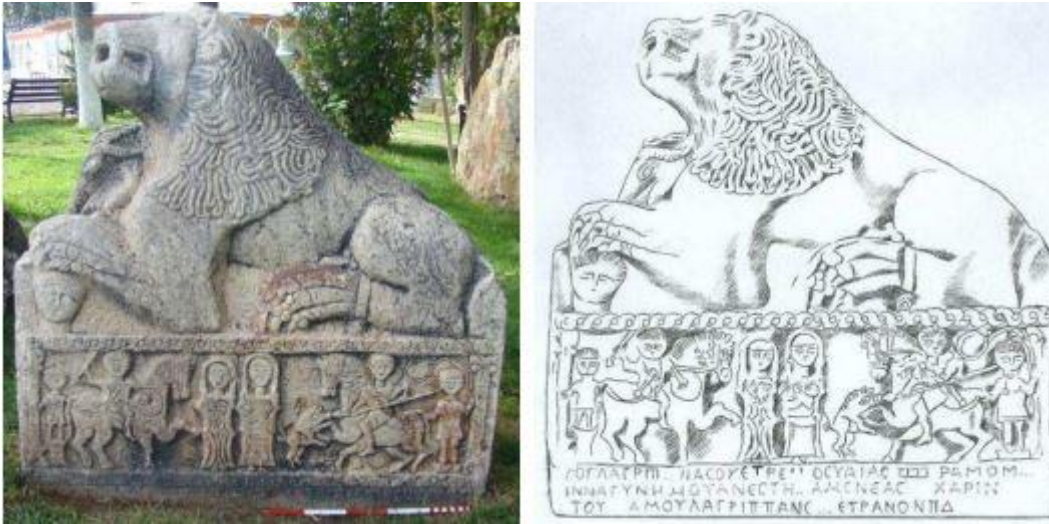
Lykia Bölgesi'nde lahit kapaklarının kaldırma çıkıntılarında protom olarak işlenen aslan betimi MÖ 4. yy'dan Roma İmparatorluk Dönemi boyunca kullanılmıştır (Budun, 1997: 45; Uğurlu, 2006: 47; Uğurlu, 1999: Kat.1, 12, 26, 27, 41, 42, 47, 49, 51, 52, 53, 78) (Şekil 60). Anadolu'da her ne kadar erken örnekleri olsa da Suriye'de MS 1.- 2. yy'da ahşap lahit üzerine bronz aslan protom apliği uygulaması devam ettiği görülür.

Şekil 60. Lykia; Kyaneai aslan protomlu kaldırma çıkıntıları (Hüllden, 2010: Lev. 33).

Lahit ve ostotek üzerine işlenen örnekleri daha çok mezar üzerinde oturur halde ya da uzanır halde işlenerek kullanılmışken, mezarın üst örtüsü olarak kullanılan kapağa bitişik halde pençeleri önünde, bakışları derin acılı ya da saldırgan şekilde işlenmiş örnekleri Pisidia Bölgesi'ne özgüdür. Bu aslanlar üç boyutlu heykel biçiminde işlenmiştir (Koch, 2001: 33, Res. 10). Fakat bu betimlemenin paralellerini Kibyrtis'ten Lykaonia'ya uzanan dağlık bölge yanında Isaura ve Kilikia'da bulmak olasıdır (Koch, 2010; Alföldi-Rosenbaum, 1980: 47; Bean, 1954: 507, Res. 2, 3, 4; Koch ve Sichtermann, 1982: 553; Koch, 2001: 33; Money, 1990: 29; Wegner, 1974: 575, Res. 178b; Machatschek, 1974: 251). Kilikia Bölgesinde bulunan Tekkadın yerleşiminde ve Demircili yer alan mezarda; Isauria'da ise Adrassos (Balabolu) nekropolisinde yazıtları ile kesin tarihlenirler. Ancak Termessos ve Sagalassos

buluntuların en yoğun olduğu merkezlerdir (Koch ve Sichtermann, 1982: 544, 547). Arkaik dönemden itibaren 3 boyutlu mezar bekçiliği (koruyucusu) görevinde örnekleri sıklıkla kullanılmıştır (Akurgal, 1941: 3-13, Lev. 1, 4; 1961: 36-37, Res.13, 15, 50, 51, 54, 84, 86, 90; Boardman ve Kurtz, 1971: Lev. 64; Cormack, 2004: 88, 91; Scarborough Er, 1998: 82, 83). Aslanların ağızları açık ve yırtıcı bir ifadeyle ve pençeleri altında bir öküz, geyik ve hatta ölüyü tutarak tasvir edilmiş örnekleri de görülmekte, bu tasvir aslanın koruyucu özelliğini çok güzel bir şekilde ortaya koyar (Baldiran, 2005: 8, Res. 34, 35). Aslan ve boğa arasındaki dövüş, o dönem koşulları için evcil hayvanları arasında gücüne ihtiyaç duyulan hayvan ile vahşi doğanın en güçlü avcısıyla karşı karşıya getirilmiştir (Şekil 61).

Şekil 61. Ostotek kapağında uzanmış yüksek kabartma aslan, Sırçalıhöyük ostotek (Çimen, 2011: Lev. 14, Res. b).

Kilikia, konumu itibariyle tarihi boyunca korsanların ve haydutların sığınağı olmuştur (Lenski, 1999: 417; Akçay, 2019: 27). Haydutluk faaliyetlerinin yoğun olduğu bölge olması nedeniyle mezarlarını korumak ve hırsızları caydırmak amacıyla aslanlar apotropaik amaçlı olarak kullanılmıştır.

Troas, Bithynia ve Mysia bölgelerinde diğer bölgelere oranla az sayıda Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihli aslan betimlemeleri bulunur. Bu bölgelerde de Kybele kültü bulunmasına rağmen koruyucu betimleme olarak daha çok kartal betimlemeleri yer almaktadır (Pfuhl ve Möbius, 1979: Lev. 315, No. 2209, Res. 2208).

Bithynia Bölgesi'nde ele geçen mezar taşları üzerinde ise az sayıda aslan kabartmasına yer verilmiştir (Cremer, 1992: 177). Pontus Galaticus ve Paphlagonia'daki lahitlerin girland boşluklarında aslan başları tasvir edilmiştir (Koch, 2001: 264).

Müller, insanların mezara yönelik olumsuz etkilerini durduramayacağını ama aslanı görenlerin saygı göstermesi için yapıldığını aktarmıştır (Meral, 2003: 39; Müller, 1978: 155). Wujewski, Arkaik Dönem aslan betimlerinin mezar bekçisi olduğunu fakat sonraki dönemlerde cesaret sembolü olarak kabul edildiğini aktarır (Wujewski, 1991: 47). Pfuhl ve Möbius aslan betimlemelerinin Kybele kültü ile ilişkili olduğunu ve ölümü temsil ettiğini belirtirken mezarların bekçisi olduğunu da söyler (Pfuhl ve Möbius, 1977: 47). Schulten, bu motifin ölü kadının Mithra kültüne üyeliğinin kanıtı olduğuna inanıyordu. Fakat kadınların mitraik törenlere katılmasına izin verilmediği için onun varsayımı yanlıştır (Wujewski, 1991: 47). Aristokrat olan Simonides'in mezarında dikili olan aslan ve yazıtından ("*Yaratıkların en güçlüsü olan ben burada ayaklarımın altında insanların en güçlüsüne koruma sağlarım*") ve diğer antik kaynaklardan yola çıkılacak olursak aslanın koruyucu özelliğinin ön planda olduğu aşikardır (Boardman, 1971: 239).

Ölen kişiler kendilerini aslanların yerine koyup mezarına karşı zarar vereceklere en ağır cezayı yaşatacağını pençesi altında yatan boğa başı ya da insan başı ile göstermek istemişlerdir. Böylece aslan gibi kudretli ve güçlü olarak hatırlanmış olacaktı. Genellikle erkek mezar anıtlarında yer verilen aslan, eril gücün sembolü olarak ev hayatında ve toplumdaki erkeğin otoritesini göstermiş olmalıdır. Kadın ve erkeğin birlikte gömüldüğü mezarlarda erkek aslanın yanında dişi aslana da yer verilmiştir. Fakat dişi aslan tek başına tasvir edilmemiştir. aslanın mezar anıtlarında koruyucu amaçla yer aldığı yadsınamaz bir gerçektir. Mezarın korunmasında fiziksel bir yetiye sahip olmamasına rağmen koruyucu sembol olarak yer verilmesinde yatan asıl neden zarar vermeye yeltenecek olan art niyetli insanları korkutması düşüncesi mezar anıtlarında sıklıkla kullanılmasındaki en önemli sebeptir.

2.3.5. Yılan

Tüm hayvanlar arasında görüntüsü itibariyle ve semiyotik potansiyeliyle öne çıkan yılan, huşu ve korku uyandıran bir türdür. İnsanlar için görüntüsü itibari ile tehdit edici, ne yapacağı kestirilmeyen tekinsiz sürüngen hayvandır (Burkert, 1985: 195). Yılan gerçekten

de dünya çapında antik ve modern birçok halkın görsel, yazılı ve sözlü kültürlerinde belirgin bir şekilde yer alan hayvanlardan biridir. Yılanın uyandırdığı çok anlamlılık ve görünüşte evrensel olan huşu duygusu, onun kendine özgü hareket ve kayması, derisinin dökülmesi, kırılmayan kapaksız gözleri gibi belirli fiziksel özelliklerinden ve davranışlarından kaynaklanır. Bu hayvandan tarih boyunca birçok medeniyet içinde korku duyulmasının altında ilkel bir davranışın olması gerektiğini düşünen araştırmacılar vardır (Mundkur, 1983).

Yılanların hiçbir ekonomik boyutu yoktur (zehir dışında onlardan yiyecek ya da yiyecek olarak temel yaşam gereksinimlerini karşılamak için hiçbir şey alınmaz) ve hiçbir rolleri yoktur. Günlük hayat içinde rolleri önemsiz olsa da mitler ve sanatında kendini tekrarlayan varlığı neredeyse tamamen diniydi.

Yılanları veya yılanla ait fiziksel özellikler verilmiş fantastik yaratıkları içeren en iyi bilinen anlatılar, sözde savaş mitleridir. Bunlar, kahramanlar veya tanrılar ile bir kaostan canavarı arasındaki savaşlar hakkında hikayelerdir ve birçok çekişmeden sonra kahraman veya tanrıların zaferi ile sonuçlanır. Örneğin, Babil yaratılış mitinde, Enuma Elish'te Marduk, üstünlük için ilkel Tiamat'a karşı savaşır; Mısır dininde, kaosun vücut bulmuş hali olan dev yılan Apophis, Maat'ın (Hakikat) koruyucusu olan güneş tanrısı Ra'nın düşmanıdır. Yunan mitolojisinde, yılanla savaş, Yakın Doğu geleneğinde olduğu kadar önemli bir rol oynamaz, ancak yılan gibi bir canavarla savaş, Zeus'un Olympos'un tartışmasız hükümdarı olarak başa geçmesinden hemen önce Zeus ve Typhon arasındaki savaş gerçekleşti (Hes. *Theog.* 820-80).

Yılan tarafından korunan dünyanın uzak köşelerinde kendilerine yabancı topraklarda imkansız görevleri yerine getirmek için kahramanlarımız ya da tanrılarımız hayatlarında bir dönüm noktasına ulaşırlar; mücadele; tanrılar ve kahramanlar için hep bir eşik görevi görmüş zafer sonrasında güç kazanmış ve statüsünün değiştiğini görürüz.²³ Antik Yunan mitolojisinde, yılanlar “*kakodaemon*” (kötü ruhlu) ve “*agathodaemon*” (yardımsever) olarak iki türe ayrılmıştır (Retief ve Cilliers, 2005: 189-190; Deniz, 2018: 19).

---

²³ Antik Yunan efsanevi yılan mücadeleleri için bkz. Ogden, 2013: 3 dn. 1.

Sosyal yaşam içerisinde yılan, Yunan dünyasına en erken, Minoslular ve Mikenlilerin de evlerini koruduklarını düşündükleri ev yılanı kültüdür. Atina Akropolis'ini koruduğuna inanılan kutsal yılanın da Miken Dönemi'nden kaldığı ve tapınımına Klasik Dönem'e kadar devam edildiği bilinmektedir (Perez, 2021: 14). Theophrastus bir pasajında evlerin koruyucusu olduğu yılanı dair; “eğer evinde kırmızımsı-kahverengi bir yılan görürsen, Sabazius'u çağırarak ve eğer kutsal bir yılanı, hemen orada bir kahraman - kültü kuracaktır” şeklinde aktarmıştır (Theophr. Char. 16.4-5). Anadolu'da bu inanış halen devam etmekte; toprak dam evlerin çatısında görülen yılanlar kutsal sayılır ve “evin sahibi” olarak anılmaktadır. Günümüz Yunanistan'ında da yılanın evin efendisi olarak adak sunuları yapılmaktadır.

Antik Roma'da da atalarının ruhları ve aynı zamanda doğal dünyanın ruhları, Romalıların günlük yaşamlarını izliyor, onları gerektiği gibi onurlandırmayı ve hediyeleri için şükretmeyi unutmamak üzere rehberlik ediyor ve koruyorlardı. Romalılar ölümlerini evlerinin altına gömmekte ve onların ruhlarının evi koruyacağını, bereket getireceğine inanırdı.

MÖ 450'de 12 Levha Kanunları (*Leges Duodecim Tabularum*) ile evlerinin içine gömme geleneği yasaklanınca atalarını ve ruhlarını anmak için evlerinin içinde belli alanlarda nişler oluşturmuş gerekli sunu işlemlerini burada gerçekleştirmişlerdir (Öztürk, 2016).

Dini uygulamalar Roma Dönemi'nde yalnızca tapınaklarda değil evlerde de gerçekleştirilmekteydi. Yaşanılan yer, eşyalarını, hayvanlarını, aileyi bir arada tutan kutsal aile birliğini koruyup, gözetilen, ölmüş aile büyüklerini andıkları meskenlerdir (Akçay, 2019).

Antik Roma'da din, devlet destekli idi. Tanrıların, Roma devletinin sağlığı ve başarısında bir rolü olduğu düşünülürdü ve bu nedenle dini inançlar ve uygulamalar sadece önerilmedi, aynı zamanda zorunlu kılındı. İnsanların devlet destekli dini törenlere ve festivallere katılmaları, aynı zamanda evlerinin ruhlarını yatıştırılmaları ve onurlandırılmaları bekleniyordu. Roma dini, *quid pro quo* (“birşey için birşey”- *similia similibus*) kavramına dayanıyordu ve kişinin evinin ruhlarına gereken saygıyı gösterdiği sürece, kişinin sağlık ve refahın tadını çıkaracağı anlaşılırdı. Gerçekleştirilen ritüeller daha çok evin ihtiyaçları olan maddi gereksinimlere yöneliktir. İhtiyaçların dışında atalarının ruhlarını anarak onları mutlu ve huzurlu kılmak için yapılmaktaydı (Rives, 2007: 117; Akçay, 2019: 78).

Romalılar, Lares, Penates, Genius, Lemuria, Carista Festivali, Compitalien Festivali ruhlara yönelik ölü yemeği ve sunuların gerçekleştirildiği çeşitli festivaller düzenlemişlerdir. Bu ruhların hepsi yılan şeklinde betimlenmiştir.

Lares, kişinin günlük olarak onurlandırılması gereken aile ölülerinin (genel ölülerin değil) ruhlarıydı. Halka ve aile bireyelerine mahsus iki tiptir (Akçay, 2019) (Şekil 62).

Şekil 62. Ephesos'taki "Yamaç Evi 2" deki lararium (Akçay, 2019: 101, Res. 11).

Genius; Roma inanç sisteminde doğadaki bütün tabii canlılarda olan ruh veya ilahi koruyucudur. Üreme, evlilik, gibi yaşamın devamı niteliği olan aşamaların koruyucusudur (Turcan, 1998: 29). Yalnızca erkeklerde olduğuna inanılan *Genius*, insanı gözetleyen ruhani bir cisimdir (Fox, 1916: 291; Akçay, 2019) (Şekil 63).

Şekil 63. *Genius Loci*, Herculaneum (Boyce, 1942: Res. 5).

Di Penates; meskenin iç kısmı olarak kullanılan *penus* sözcüğünden türetilmiştir. En temel anlamıyla evde dolaşan ruhtur. Evde depolanan yiyecek içecek, yakacak gibi ihtiyaçları koruduğuna inanılır (Linderski, 2000: 514; Akçay, 2019: 87, 88). Etrüsk kökenli bu inanç Zeus Ktesios ile özdeşleştirilip Anadolu'da tapınım görmüştür.

Mayıs ayında 9., 11. ve 13. günlerde korkunç kötü evlerinden ruhları evlerinden uzaklaştırmak ya da kovmak için Romalılar Lemuria Festival yaparlardı. Bu kötü ruhlar daha çok ölmüş aile bireylerine ait olduğuna inanılırdı. Bu kötü ruhlar daha çok ölmüş aile bireylerine ait olduğuna inanılırdı (Akçay, 2017: 145, 147). Geride kalanları rahatsızettiğine inanılan en korkulan ruhlar ise eceli ile ölmeyen kişilerdi (Akçay, 2019).

Şubat ayının 22. günü ise *Cora Cognatio* olarak bilinen *Carista* Festivali gerçekleştirilirdi. İlk ritüeller Şubat ayının 13'ünde ölümlere sunular yapılarak ruhları dindirilirdi. Bu festivaller akrabalar ile başlar ve akrabaların el birliği ile yaptığı yemekler yenilip tanrılarına (*socios deos*) kurbanlar adanması ile son bulurdu (Akçay, 2019). *Carista*, *Feralia* ve *Parentalia* festivalleri birbiri ile bağlantılıdır.

Bu koruyucu yılanların betimlendiği alanlar yalnızca evlerin dış duvarları ile sınırlı değildi. Roma'da Titus Hamamları'nın bir koridorunda da benzer betimlemelere yer verilmiştir (Boyce, 1942: 13-22). Bir Pompeii evinin içinde, yine bir koridorda, aynı türden bir tablo vardır (Şekil 64).

Şekil 64. Pompeii’de evin caddeye bakan duvarındaki bir noktayı kirlenmeye karşı korumayı amaçlayan fresk (Boyce, 1942: Res. 7).

Roma’nın kuruluş efsanesinin kahramanlarından Aeneas babası Ankhises’in mezarına şarap döktüğü ve mor çiçekler bıraktığı bilgisi antik kaynaklarda geçmektedir. Aeneas, Ankhises’in mezarına sunular yaparken sunakta bir yılan görür ve bunu "*geniumne loci, famulumne parentis*" olarak kabul edip etmeme konusunda kafası karışır. Ovidius, *Fasti* adlı eserinde bu festivaldeki ritüellerin kökenine aşağıdaki metin ile vurgu yapmıştır;

*“... Karşı çıkıyor değilim daha pahalı hediyelere,
ama bunlarla kolayca yatışabilir ölünün ruhu,
ekle dualarını ve münasip sözlerini ocaklar kurulduktan sonra
bu geleneği, dindarların koruyucusu Aeneas getirdi usule
uygun biçimde, ey adil Latinus, senin topraklarına
Babasının koruyucu ruhuna mütevazi hediyeler getirdi o,
bundan öğrendi halklar kutsal ayinleri...”* (Ov. *Fast.* 530-540; Akçay, 2017: 142).

Yılanların, Antik Çağ dünyasında kabul gören koruyucu özellikleri bariz bir şekilde Ephessos ve Pompeii duvar resimlerindeki sahnelerden de anlaşılacağı üzere yılanların apotropaik özelliği üzerinde durulmuştur. Bu khthonik tanrıları ailenin koruyucuları ve bereket, zenginlik verenler olarak sunmak, onlara daha az korkuyla yaklaşmayı mümkün kılar. Savaş halinde bile bu ritüellerin ihmal edilmemeli, aksi halde ölümlerin ruhları mezarlarından öfkeyle çıkacak, sokaklarda uluyacak ve yaşayanları rahatsız edecektir (Akçay, 2017: 143). Khthonik yılan figürleri seramik urneler üzerinde Geometrik Dönem'den itibaren kullanılmaya başlanmıştır²⁴ (Ürkmez, 2012: 303)(Şekil 65).

Ölümler diyarı ile gerçek dünya arasına gidip gelebilen khthonik bir varlık olarak stellerde yer alabilmektedir. Attika vazo bezemelerinde genellikle mezarların üzerinde veya yanında tasvir edilirler ve burada mezarın dokunulmazlığına, zamansız veya ecelsiz bir ölümün intikamcılarına atıfta bulunmak için kullanıldıkları da düşünülür. Bu bağlamda, Geometrik amphoraların kulp ve gövdelerinde applike olarak görülen kıvrımlı yılanların, cenaze işlevini vurguladıkları ilgi çekicidir (Şekil 65).

Şekil 65. Geometrik Dönem (M.Ö. 725-700) boyunlu amphora; dövüş sahneleri ve yılan aplikeli Turne (Perez, 2021: 16. Res.7).

²⁴ Yeraltı güçleriyle özdeşleşmiş, onlarla ilişkili veya bu güçlerle bütünleşmiş yılanlar için bkz. Ogden, 2013: 3, dn.2.

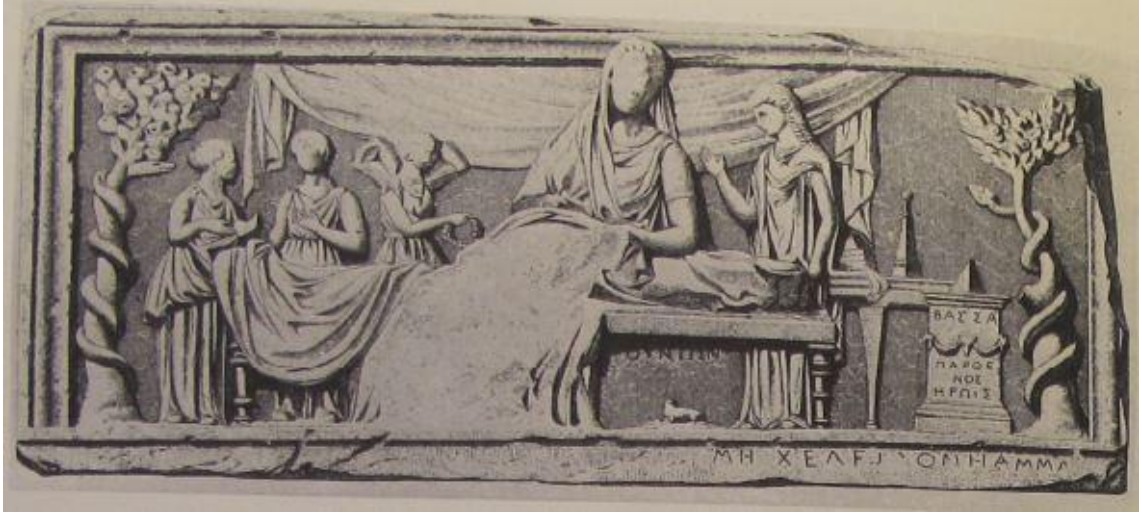
Attika siyah figürlü vazoların üzerinde konu olarak (MÖ 550-450 tarihli) Akhilleus'un Hektor'un cesedini Truva şehri çevresinde sürükleyişini tasvir ediyor. Patroklos'un, genellikle beyaza boyanmış, üzerinde veya yakınında bir yılan ve ruhunun etrafta uçtuğu tümülüs mezarını gösteriyorlar. Apotropaik bir varlığı niteleyen, lekythosların üzerindeki bu yılan, ölüyü koruyan, kollayan yeraltının ve yeryüzünün güçlü bir sakini şeklinde kabul edilmektedir (Bruns- Özgan, 1987: 56).

Kline sahneli mezar stelleri, Asia Minor'da ve Trakia Bölgesi'nde yoğun kullanımı dikkat çeken atlı süvari sahneleri, yılan betiminin en sık görüldüğü stellerdir. Aynı zamanda Zeus'un sıfatlarının yer aldığı mezar ve adak stellerinde de yılan ikonografisinin sık sık işlendiği görülmektedir. Kline sahneli stellerde, yılan betimi mezar stelinin farklı yerlerinde işlenebilirdi. Helenistik Dönem'den itibaren, ölü yemeği sahnelerinde yılan steller üzerinde betimlenmektedir (Richter, 1930: 36; Mitropoulou, 1976: 133). Roma İmparatorluk Dönemi'nde ise genellikle ağaca dolanmış²⁵ (Pfuhl ve Möbius, 1977: 183) bir şekilde tasvir edilse de bazı sahnelerde herme ve ağaca birden dolanmış yılan tasvirlerine de karşılık mümkün (Arınç, 2015: 80, Kat. No. 34). Klineye uzanan figürün üzerinde görüldüğü sahnelere de yer verilmiş steller vardır (Phulf ve Möbius, 1979: Lev. 270, No. 1883).

Karia ve Aiolis bölgelerinde MS 2.- 1. yy örneklerinde özellikle yılan, ağaç gibi daha önce bu sahnelerde görülmeyen unsurların da görülmeye başlaması, sahnelere ikonografik olarak daha fazla derinlik katmıştır. MS 2. yy'dan itibaren kline sahnelerinde sıklıkla görülen iki öge ağaç ve yılan motifidir. Bu motifler Helenistik dönemde sadece kline sahnelerinde değil diğer birçok farklı sahnelerde de görülebilmektedir. Bu iki figürden ağaç yaşamın döngüsünü sembolize ederken, yılan khthonik bir varlık olarak atalarının ruhlarını temsil edildiği bilinmektedir. Ağaç ve yılan figürünün bu tipteki kline sahnelerinde görüldüğü bir başka örnek Selçuk Steli'dir (Pfuhl ve Möbius, 1979: No. 2032) (Şekil 66).

---

²⁵ Benzer örnekler için bkz. Pfuhl ve Möbius 1979: Lev. 287, No. 1991, 1992, 2002; Yaylalı, 2007: Res. 1, 2.

Şekil 66. Selçuk Steli, (Pfuhl ve Möbius, 1979: No. 2032).

Özellikle İonia, İstanbul çevresi olmak üzere Mysia, Bithynia, Phrygia ve Trakya'nın doğusunda görülen mezar stelleri üzerindeki kline sahnelerinde, yılanlı ağaç motifi Roma İmparatorluk Dönemi içlerine değin bir cenaze ziyafetinden çok kahramanlaştırmayı ve öte dünya ile ilgili öğeleri ortaya koymaktadır (Pfuhl ve Möbius, 1979: 358). Yılan figürünün ölü yemeği sahnelerinde onaltı değişik biçimde tasvir edildiğini Mitropoulou'dan öğrenmekteyiz (Mitropoulou, 1976; Hansen, 2008: 131). Kline üzerinde yılanı besleyen kişilerin bu yılanları tanrılara ait figürler olarak gördüğünü düşünmektedir (Mitropoulou, 1976: 134; Yaman, 2012). Yılan ve masa ilişkisine bakılacak olursa yılan figürleri genellikle masa üzerinde yer alan yiyeceklere doğru uzanan, bazen masa altına kıvrılan bazen de masa ayağına doğru sarılarak betimlenen bir figür olduğu görülmektedir (Yaman, 2012: 40). Yılan betimlemelerinin yer aldığı mezar stelleri içinde süvari-kahraman tasvirlerinin olduğu sahneler de sayıca fazladır. Sahne daha çok bir atlı kahraman, sunak ve ağaca sarılı yilandan meydana gelmektedir (Toynbee, 1973: 223). Yalnız olarak tasvir edilen örnekler için kişinin kahramanlığına ithafen yapıldığı söylenebilir. Kahramanların neredeyse kaçınılmaz olarak ölümleri şiddetli olduğundan ve bu da onları huzursuz bir şekilde ölmelerine neden oluyor. Huzursuz bir şekilde ölen bu kişilerin özellikle genç olanların ruhlarının yatıştırılması için adak ve libasyon gerçekleştirilir (Şekil 67).

Şekil 67. İstanbul Arkeoloji Müzesi ağaca sarılı yılan betimi (Yıldıran, 2021: 111, Lev. 30).

Phrygia’da tapınım gören Zeus Sabazios’un yılan şeklinde de düşünülüp yer altıyla, haliyle khthonik işlevinin olabileceğini vurgulanır. Asia Minor’da bereket tanrısı olarak tapınım gören Sabazios, geçen zamanla beraber kentin koruyucu tanrısı konumuna gelmiştir. Zeus Ktesios bir yılan olarak düşünülür ve depolarda hırsızları korkutarak kaçırarak ve evi koruyan bir işlev yüklenir. Asia Minor’da çobanların ve sürülerin de koruyucusu olduğunu gösterir (Şahin, 2001: 146). Tanrı Zeus’un sıfatlarından da anlaşılacağı üzere yılan olarak tasvir edildiği stellerde koruyucu özelliği ve korkutucu özelliği ile tapınım görmüştür.

Asklepios, Hygeia, Demeter, Artemis, Apollon, Athena, Dionysos, Hermes gibi tanrı ve tanrıçaların çeşitli mitolojilerinde yılan ile olan mücadele ya da beraberlikleri betimlenmiştir. Yeryüzünün bereketini yönettikleri için, khthonik tanrıları uygun şekilde yatıştırılırsa, ruhlar-tanrılar iyi şeyler verme gücüne sahipti. Antik Yunan dünyasında yılanların koruyucu rolü, yalnızca ölümle ilişkilendirilmez aynı zamanda çeşme yapılarında betimine sıkça rastlanır.

Roma mezar geleneğinde, mezarlar ruhun geçtiği diğer tarafta evi olarak düşünülüp oluşturulmaktadır. Roma inancında gömüldükleri yerler, ölen kişinin “*domus aeterna*-sonsuz evi” şeklinde kabul edilmektedir. Heracleia Pontice mezar yazıtında “*İnsanların en son evi ve en son duvarı mezarlardır ve evlerden daha sadıktır bedenlere*” mezarların insanların son evleri olduğu dile getirilmiştir (Şahin, 1975: 294, 295; Akçay, 2019: 91). Evlerinin korunması için yılan betimleriyle ruhların koruyuculuğuna sığınan insanlar mezar taşlarında da yılanı yer vermeleri de son evlerinde huzur içinde kalmalarını ve aynı zamanda yaşayanları da ölümlerinin kötücül ruhlarından koruduklarını anlayabiliriz.²⁶

2.3.6. Yunus

Yunuslar tuzlu ve nadir de olsa tatlı sularda yaşayan zeki memeli sınıfının üyelerindedir. Antik Yunan’da yunusları ilk tanımlayan Aristoteles’tir. Aristoteles yunusları balık olarak belirtmiştir (Şahin, 2009: 139). Plinius yunuslar ile ilgili olarak hızları ve çift olarak hareket ettiğinden bahsetmektedir (Plin. *Nat.* 9. 7-8). Homeros, ise yunusların balıkları avlama biçiminden dolayı denizlerin korkunç avcıları olarak nitelemiştir (Hom. *Il.* 21. 20-25). Bu nedenle bazı araştırmacılar yunusların denizdeki aslanlar olarak kabul edilmesi, gerektiğini ileri sürerler (Redondo, 2015: 68; Gümeli, 2020: 36, dn. 369).

Amuletlerde nazar ve kötücül güçlere yönelik savunma amaçlı kullanılan figürler arasında sıklıkla tercih edilen figürdür. *Kameo* ve *gemma*lar üzerine nazara karşı saldırıyı tasvir eden semboller arasında yunus betimi de yer almaktadır (Elworthy, 1895: 131).

Ostia Antica’da, bir balıkçı barınağı girişinde, gagasında mürekkep balığı olan bir yunusu gösteren bir taban mozağında “*Kıskançlık, Seni çiğniyorum*” (*Inbide Calco Te*). İnsan dostu bir canlı olarak kabul edilen yunus, siyah mürekkebi “kıskançlığın kara zehirli gücünü” temsil eden kalamarı yutar. Birlikte ele alındığında, söz, görüntü ve eylemin uyumu, güçlü bir koruma oluşturur (Dunbabin, 1991: Lev. 4, Res. a.; Elliott, 2016) (Şekil 68).

---

²⁶ Örnekler için bkz. Pfuhl ve Möbius, 1977: Lev. 57, No. 342, Lev. 58, No. 346; Schmidt, 1991: 85, Res. 17; Doğan, 2007: 315, 316; Malay, 1983: 25, 28, Lev. 3 a-b; Sonkaya, 2019: Kat. No. 26; Pfuhl ve Möbius, 1979: 480, Lev. 289, No. 199; Çekilmez, 2015: 102, 103, Lev. 10; Pfuhl ve Möbius, 1979: 382, Lev. 224, No. 1553; Pfuhl ve Möbius, 1979: 427, Lev. 256, No. 1773; Pfuhl ve Möbius, 1979: 358.

Şekil 68. Onyx üzerine kazınmış apotropaik betimler; yunus, serapis başı, kartal, yıldırım demeti (Elworthy, 1895: 131, Res.18).

Yunuslar Sümer, Mısır, Babil, Asia Minor, Yunanistan, Girit, gibi birçok coğrafyada yer alan medeniyetlerde tasvir edilmiştir. Medeniyetlerde deniz kültürü olmasa bile dolaylı yollarla; ticaret vb. Faaliyetlerle kara toplumlarına da girmiştir. Genel itibari ile balık örnekleri Kuzey Afrika yerleşmelerinde doğurganlık, bereket ve koruyucu nitelikte özellikler yüklendiği bilinmektedir (Şahin, 2009: 139).

Sembol belli bir fikri ve olguyu ifade eder. Birden fazla anlamı olabilir. Sembollerle anlatılmak, aktarılmak istenen olgu, durumu, vb. aynı manevi, dini duyguları taşıyan, kabul eden kişiler tarafından anlaşılabilir.

Günlük hayatta insan dostu olan yunuslar tanrı ve tanrıçalarla da ilişkilendirilmiştir (Beydiz, 2016: 187; Gezin, 2017: 45; Gümeli, 2020: 37, dn. 380). Dionysos, korsanları yunusa dönüşümleri ile ilgili bir mitos söz konusudur (Gümeli, 2020: 38). Aphrodite ve Poseidon'un kutsal hayvanıdır (Cooper, 2011: 54; Cömert, 2010: 64, 65; Gümeli, 2020: 37). Apollon, denizde yardıma muhtaç insanlara yunus şekline girerek yardım ettiği bilinmektedir. Yardım ettiği kentliler, yunus şekline girip yüzdüğü için de inşa ettikleri sunağa da Delphoi adını vermişlerdir. Hatta Tanrı Apollon Yunus üzerinde Delos'tan Didyma'ya geçmiştir (Erdinç, 2020: 123; Malkin, 2011: 176). Priapos'un kutsal hayvanları arasında yer aldığı bilinmektedir (Boyana, 2005: 42).

Vergilius'un anlatımına göre, Augustus'un, Aktium Deniz Savaşı sırasında gemisinin yunuslar tarafından korunduğunu aktarmıştır (Virg. *Aen.* 671-674). Aynı zamanda mitolojik anlatılarda yunusa tutunup ya da sırtına binerek denizden kurtulan insanlar ve denizde boğulan insanları kıyılara taşımaları ilgili birçok kişi ve kahramanın hikayesi de bulunmaktadır (Gümeli, 2020: 38, 39; Graves, 2010: 129).

Yunuslar sikkeler, mozaikler, freskolar, mimari parçalarda sıklıkla betimlenmiştir.²⁷ Mezar stelleri üstünde de az da olsa betimlenen yunus betimlemeleri yer almıştır.

Lagia Hekate Altarı mimari unsurlarında yunus figürleri işlenmiştir (Gümeli, 2020: 40). Olasılıkla Hekate'nin yer gök ve denizler üzerinde söz hakkı olduğundan dolayı işlenmiş olmalıdır. Çeşme yapılarında da yunus tasvirleri ve yılan tasvirleri sık sık işlenen canlılardır, her iki canlı da Hekate ile ilişkilidir (Davran, 2011: 53, Kat. No. 27). Yunus ve kartalın beraber işlendiği mimari parçalarda Hekate tapınağında kullanılmıştır. Bu bezek grubunu da tanrı imparator kültü ile ilgili olabileceği ileri sürülmüştür (Gümeli, 2020: 40). Tanrı imparator kültü nedeniyle de imparatorların simgesi ya da soy ve hanedanlarının sembolü arasında yer almıştır.

Plutarch'ın aktardığına göre, Ulysses yunusu kendine has nazarlık olarak hem mühründe hem de kalkanında kullanmıştır. Bunun nedeni ise Telemachus'un boğulmaktan kurtulmasını anmak için yunusu tercih ettiği söylenir (Elworthy, 1895: 167).

Yunuslar Aizanoi'de yer alan kapı biçimli mezar stelleri üzerinde kabartma olarak özellikle tympanon²⁸ ve diğer alanlarına işlenmiştir. Bu hayvanın mitolojik efsanelerde anlatılanların yanısıra insanlara olan yakınlıkları nedeniyle ölümden sonra da insanları

---

²⁷ Yunus figürlerinin kullanıldığı kentler ve kamusal yapıların mimari öğeleri için bkz. Gümeli, 2020: 140, dn. 1197-1217.

²⁸ Mezar stelleri üzerinde betimlenen yunuslar için bkz. Lehmler ve Wörrle, 2002: No. 39; Waelkens, 1986: 79; Waelkens, 1986: 101; Waelkens, 1986: 42; Waelkens, 1986: 80; Waelkens, 1986: 118; Waelkens, 1986: 97; Lehmler ve Wörrle, 2002: 70, Res. 68; Lehmler ve Wörrle, 2002: 635, Res. 50; Lehmler ve Wörrle, 2002: 4, Res. 42; Lehmler ve Wörrle 2002: 35, Res. 35; Lehmler ve Wörrle, 2002: 639, Res. 57a; Lehmler ve Wörrle, 2002: 639, Res. 57b; Jes, 2001: Res. 13; Jes, 2001: Res. 22; Erdiç, 2020: Kat. No:324; MAMA 9: Lev. 14, C377; MAMA 9: Lev. 14, C339; MAMA 9: Lev. 14, C424; MAMA 9: Lev. 14, C438; MAMA 9: Lev. 14, C474; MAMA 9: Res. 14, C475; MAMA 9: Res. 14, C201; MAMA 9: Res. 14, C198; MAMA 9: Res. 14, C302; MAMA 9: Lev. 14, C434; MAMA 9: Lev. 14, C413; MAMA 9: Lev. 14, C416; MAMA 9: Lev. 14, C429; MAMA 9: Res. 14, C434; MAMA 9: Lev. 14, C492; MAMA 9: Lev. 14, C449.

koruyup, gözetmesi için mezar taşlarında betimlerine yer verilmiş olmalıdır (Bozoğlu, 2010: 68,69, Lev. 9, Res. 8b, Lev. 21, Res. 22a; Düşen ve Yaka Gül, 2016: 381-391, Res. 3-5).

Aizanitis Bölgesi mezar stelleri üzerinde betimlenen Yunuslar deniz yolculuklarına işaret ederler. Bu betim ölünün son yolculuğunu simgeler (MAMA 9, 48; Rheidt, 1993: 475; Erdinç, 2020: 100). Bu yolculukta insanların ruhuna yunusların apotropaik amaçla eşlik ettiği söylenebilir (Erdinç, 2020: 100).

2.3.7. Horoz

Antik Yunan'da, sağlık tanrısı Asklepios, şarap tanrısı Dionysos ve tanrı Mithras'ın kutsal hayvanları arasında yer alan horoz khthonik bir figürdür (Mackay, 1994: 155). Bunların yanı sıra tanrı Hades ve Persephone'nin kutsal hayvanıdır. Asklepios kültü ile ilişkili adağın örneklerinden biri Sokratesin ölmeden önce Krito'ya Tanrı Asklepios'a adanmak üzere horoz borcu olduğunu ve bunu tanrıya kendisi için adamasını istemiştir (Platon, *Phaidon*, 118a; Özer, 2016: 6). Adak stellerinde de sıklıkla betimlenmiştir (Pfuhl ve Möbius, 1977: Lev. 109-117). Plinius, hayvanlar arasında en kendini beğenenin horozlar olduğunu söyler. Ayrıca horozların yaşayanları uyandırması için yaratıldığını ve gece bekçisi olduklarını vurgular (Plin. *Nat.* 10.24. Plinius'un anlatımına göre, horozlar üç saatte bir öterek gün içindeki zaman dilimlerini belirleyebilen ve yıldızları ayırt edebilen özel hayvanlardır (Plin. *Nat.* 10.24).

Plutarkhos, Mısırlıların horozu kutsal bir hayvan olarak kabul ettiğini aktarır. Anubis inancında, yerüstü ve yeraltıyla olan bağlantısı nedeni ile bazen sarı ya da beyaz horoz adandığını aktarmıştır (Plut. *Is.* 61). Pausanias, MÖ 5. yy'da Pheidias tarafından yapılmış Athena heykelinin miğferinde görülen savaşmaya hazır bir horoz betimi tanrıçanın koruyucu hayvanı olduğunu bildirmektedir (Paus. *Hellas'ın Tasviri*, 11.26.3).

Yunanlar MÖ 7. yy'da horozu Pers kültüründen alarak kendi sosyal yaşamları içerisine dahil etmişlerdir (Aristop. *Kuşlar*, 482-492). Perslerden alınan hayvan olması nedeniyle "Pers kuşu" şeklinde isimlendirdikleri horozu *alektor/alektryon* ismi verip efsaneler türetmişlerdir (şahin, 2001: 143). Bir efsaneye göre Aphrodite Hephaistos ile evlidir ve Ares ile yasak aşk yaşamıştır. İki sevgili diğer tanrılara yakalanmaktan korksa da gece yarısı buluşurlar. Alektryon, Ares'in arkadaşıdır ve geceleri buluşan sevgilileri güneş

doğmadan haber vermekteydi. Ancak uykuya kaldığı bir gece gün doğumunu kaçırdığından dolayı aşıklar Hephaistos'a yakalanmıştır. Bu olay karşısında Ares, arkadaşını horoza çevirmiştir. Alektryon gün doğumlarında öterek insanları uyandırmakla cezalandırılmıştır (Gezgin, 2017: 101, 102; Kolancı, 2018: 147).

Priapos'un bazen horoz şeklinde betimlendiği bilinmektedir (Boyana, 2004: 36). Roma İmparatorluk Dönemi betimlemelerinde tanrı Hermes'in yardımcı hayvanı olduğu bilinmektedir (Şahin, 2001: 143; Thompson, 1895: 24; Kolancı, 2018: 150; Toynbee, 1973: 257).

Horozun, ölü gömme geleneklerinde bir sembol olarak kullanılması, Batı Anadolu'da en erken olarak bir Klazomenai lahdinde karşımıza çıkmaktadır. MÖ 540-30'a tarihli London D1 Lahti'nde figürün her iki yanında ise ona doğru ve simetrik iki horoz, büyük ebatlarda tasvir edilmiştir. Özellikle horozların büyük tasvir edilmesi, onlara yüklenen kutsallıktan kaynaklı olmalıdır. Buradaki khthonik horozlar, sahnede görülen mezar sahibi erkeğin, öte dünyada yeniden doğuşuna dair umutların bir sembolü olmalıdır (Ürkmez, 2012:290). Horozlar, genellikle MÖ 5. yy ile birlikte pişmiş toprak figürinler olarak, çocuk mezarlarına ölü hediyesi ve mezar stellerinde çocuklarla betimlenen hayvanlardandır (Çekilmez, 2014: 184, dn. 1334).

Gün doğumunu doğru haber vermekteki yeteneğiyle güvenilirliğin ve uyanıklığın sembolüdür. Bununla beraber kötü ruhlardan koruduğu ve şeytani varlıkları (demon), sesiyle korkutup kaçırdığına inanıldığından mezar stelleri üzerine işlenmiştir (Ürkmez, 2012: 290; Çatalbaş, 2011: 53). Antik Yunan pantheonunda, ölümler diyarıyla ilişkili olduğuna da inanılan Hekate'nin, geceleri, elinde meşalesi ve yanında köpekleriyle dolaşarak, ölümleri uyandırdığına; ölümlerin tekrar mezarlarına giriş saatlerini ve karanlıkta yer alan kötücül ruhlara gün doğuşunu haber veren hayvan olarak betimlendiği için Hekate inanişinde da kutsal bir hayvan olarak bilinir (Smith, 1992: 58; Kolancı, 2018: 148) (Şekil 69).

Horoz, Helios için kutsaldır ve ne zaman doğmak üzere olduğunu bildirir (Paus. *Hellas'ın Tasviri*, 5.25.9).

Horozun nekrolojik ikonografi açısından başka özellikleri de mevcuttur. Buna göre horoz, Antik Çağ'da ruhların rehberi özelliğine sahipti. Horozun ölen kişinin ruhunu öteki dünyaya götürdüğü ve ölen kişinin tıpkı horozun ifade ettiği anlam gibi gözlerini yeniden açtığına inanılıyordu. Bu sebepten dolayı olmalıdır ki horozu antik toplumlarda, kötücül ruhları kovmak için ölen kişinin yatırıldığı klinenin ayağına bağlanmaktaydı (Ürkmez, 2012: 290). Philostratos, Tyanalı *Apollonios'un yaşamı* adlı eserinde, Apollonios'un nasıl Akhilleus'un ruhunu çağırdığını anlatır. Buna göre ruh, horozlar ötmeye başlayınca yıldırım hızıyla kaybolmaktadır (Ürkmez, 2012: 291).

Şekil 69. Mysia ve Phrygia kökenli mezar steli MS 3. yy (Lafli, 2017: 169: Res. 45).

Cezayir'deki Aumale'den bir mezar cippusunda, baba (Geminius Saturninus), anne ve anne-babanın bacaklarının iki yanında duran iki çocuğu tasvir eder. Anne ve babanın ayaklarının altında saldırıya uğrayan bir nazar tasviri yer alır. Horoz ise nazara saldıran hayvanlar arasında yer alır (Elliot, 2016; Seligmann, 1910: 119, Res. 125). Suriye, Palmira'da ki mezarda benzer bezeme örneği, nazarı tasvir ediyor, hançer ve iki okla delinmiş, iki kuş, iki akrep, bir kırkayak, bir horoz ve bir yılanla çevrilidir (Chabot, 1922:101 Lev. 16, Res. 3). Karışık yaratıklarda da horoz başı genellikle tercih edilmiştir. Nazar, haset ve büyü benzeri uygulamalarda sıklıkla karşılaşılır (Şekil 70).

Şekil 70. Horoz başı aplikli bronz *tintinnabulum*

(24.07.2022 https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1814-0704-415).

Hippalectryon gibi karışık yaratıklar; başı at gövdesi horoz şeklinde tasvir edilir. Kalkanlarda sıklıkla tercih edilen figürdür (Şekil 71).

Şekil 71. *Hippalectryon* tasviri Harvard Üniversite Müzesi'nde bulunan kylix (Temür, 2009: 4).

Roma İmparatorluk Dönemi'nde horoz başlı, askeri zırh giyimli karışık yaratık gemme ve amuletlerde nazara karşı kullanılan bezekler arasındadır (Kaplan, 2016: 100) (Şekil 72).

Şekil 72. Amulet üzerine betimlenmiş abraxas (Kaplan, 2016: Çiz. 5).

2.3.8. Boğa

Boğa çoğunlukla erkeğin üreme gücünü, doğanın eril tarafını temsil eder (Gezgin, 2017: 53). Birçok medeniyette temsil ettiği yaratıcı güç, gökle ilgili olaylar ile (yağmur, fırtına, şimşek, nem vb.) ilişkili olmuştur. Potansiyel enerjisi ile, önlenemeyecek güç ve kudretteki öfkesinden dolayı birçok kez kralların ve tanrıların personifikasyonu olarak kullanılmıştır. Bir boğanın böğürmesi fırtınayı, şimşeği ve aynı zamanda da bereketi simgeler. Boğaların çektiği bir arabaya binme ya da direkt boğanın üzerine binme fırtına tanrılarının imgesi olarak görülür.

Doğa ile iç içe yaşayan toplumlar, yaşamları süresince yaşadıkları iyi ve kötü durumları tanrıların güç ve kudretine bağlayıp hayatlarının bu tanrısal güç ile şekillendiğine inanmışlardır. Hayatlarında herhangi olumsuz bir durumla karşılaşmamak adına yahut bu engelleri aşmak adına dini kurallara riayet edip bu minvalde yaşamlarını sürdürmeye gayret göstermişlerdir. İnsanlık tarihi boyunca insanların tanrısal varlıkları kendilerinden üstün görme inançları hayatın en önemli parçası olmuştur (Kılıç ve Turgut, 2016: 774).

Anadolu'da boğa betimlemelerinin ilk örneklerini avcı toplayıcı gruplar tarafından dinsel bir amaçla oluşturulduğu düşünülen Göbeklitepe'de görmekteyiz (Peters ve Schmidt, 2004: 194, 200, 201). Göbeklitepe'de tespit edilen bu tasvirler, Anadolu için en erken bukranion betimlemeleridir (Şekil 73). Anadolu'da kronolojik olarak Göbeklitepe'den sonra bukranionun en iyi örneklerinin bulunduğu yer Konya, Çatalhöyük'tür (Mellart, 2001: 24, 51, 92, 106). Asia Minor'da, kutsal sayılan boğa başlarının, bulunduğu yeri koruyucu

özelliği olduğuna inanılırdı (Mellart, 1962: 41, 67; Başaran, 1984: iz. 38; Ayan, 1989: 6, 7, Lev. 4, Res. 3, 4).

Şekil 73. Sol; A1 T sütünu, orta; A2 T sütünu, sağ; D31 T sütünu (Peters ve Schmidt, 2004: 194, 201).

Boğa, Mısır, Mezopotamya ve Anadolu'da tanrısal gücü ve kutsallığı simgeleyen yaygın kullanılan simgeler arasında yer almıştır (Landsberger, 1945: 139). Sümer mitolojisinde boğa, hava tanrısı Enlil'in sembolü olmuştur ve bereket ile ilişkilendirilmiştir.²⁹

Özellikle dini ritüel içerikli sahneler olmak üzere günlük yaşam içerisinde kullanılan seramik, süs eşyaları savaş aletlerinde boğa tercih edilen figürlerden olmuştur. Boğa, Asur, Akad gibi daha çok Mezopotamya kültürlerinde, "verimlilik, güç ve dölleyici" anlamlarında kullanılmıştır. Koruyucu (apotropaik) heykelleri anıtsal girişlerde yer alan kapıların her iki kısmına dikilmiştir (Şekil 74).

²⁹ "Enlil büyük bir boğa gibi ayağını bastı toprağa,...Bütün bitkileri büyötmek, tahılı yaymak için... Onları dağların temiz otlarıyla büyük vahşi boğa gibi besledi" (ığ, 2015: 62).

Şekil 74. Naram-sin “zafer steli”, Paris Louvre Müzesi, (Sevin, 2010: 3, Res. 3).

Ay ışığından gebe olmuş bir inekten dünyaya gelen Apis, tarım toplumu olarak nitelenen Mısır’da verimlilik ile temsil edilir. Güneş diski ve boğa tacıyla tasvir edilmiştir. Antik Mısır kültüründe gelecekte haber verdiği inanan boğanın hareketleri gözetilerek çeşitli çıkarımlar elde edilirdi (Haktanır, 2010: 291). Mezopotamya kültüründe Sin boğa şeklinde tasvir edilmiş ve “yıldızların boğası” olarak kabul edilmiştir.

Yunancada daimon, Sümercede *maškim*, Akadça, *rabişu* adı verilen iblisler olarak geçen boğa, Gilgames Destanı’nda “gökyüzü boğası” (Black ve Green, 2003: 90) şeklinde anılmaktadır. Günahkar kişilerin ya da toplulukların cezalandırılması rüzgâr, fırtına veya hava gibi ruhların yardımlarıyla gerçekleştirildiğine inanılmıştır (Black ve Green, 2003: 106, 107; Demirtaş, 2018: 96).

MÖ 2. binlerde Hitit Devleti Dönem’inde baş tanrı Fırtına tanrısı Teşup ve Luwi fırtına tanrısı Tarhunt’un en önemli simgelerinden birisi olmuştur (Kılıç ve Turgut, 2016: 77). Hititlerde Gök Tanrı’nın en önemli simgesi boğadır. Boğa, Gök tanrıydı. MÖ 2. Binde Alacahöyük’te mezarlarda ele geçen boğa figürinleri ve Hatti güneş kursları-standartları

üzerinde yer alan boğa tasvirleri bilinmektedir. Hava ve Gök Tanrısı Teşup'un arabasını Şerri ve Hurri adında boğalar çeker. İkiz boğa tasvirleri Roma Dönemi de dahil olmakla beraber sıklıkla kullanılmıştır. Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı'nda yer alan Gök Tanrı'nın kutsal boğaları olan Hurri ve Serri'den (Şekil 75) biri tanrının yanında yer almıştır. Hitit Tanrıları, başlarında yer alan serpuşlarından bilinmektedirler (Akurgal, 1995: 80, 81).

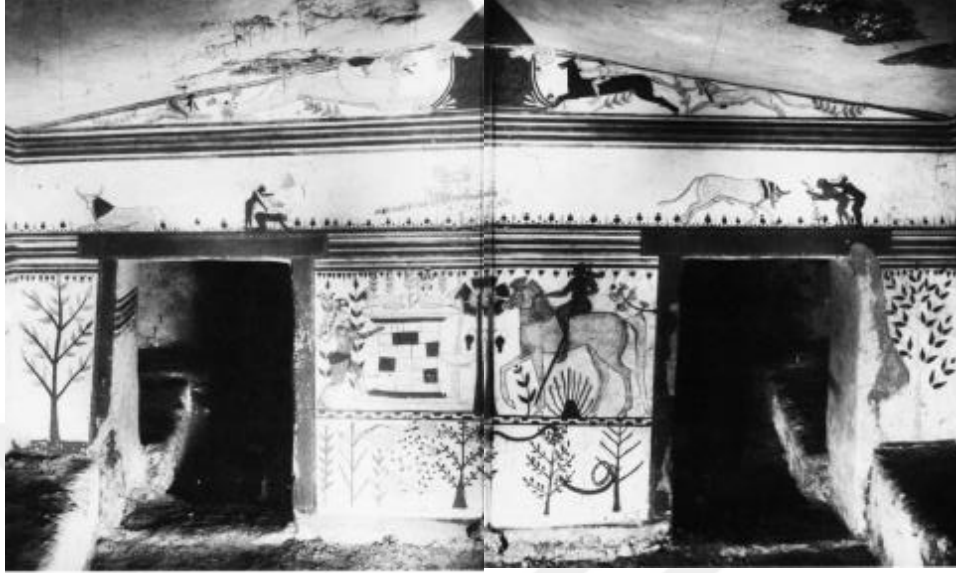

Şekil 75. Hitit çift boğa protomlu taş tekne (24.07.2022

<https://www.hittitemonuments.com/savcili/>).

Boğa, Eski Yunan ve Roma Dönemlerinde İupiter ve Zeus ile tasvir edilen semboller arasındadır. Tanrı ve Tanrıçalar için de tercih edilen kurban hayvanları arasında ilk başta gelir. Zeus'un Asia Minor'da Bronton, Soter, Meilikhios, Atabyrios, Dolikhaios, Mossyneus, Hyetios, Osogos, Kasasseo, Panamaros, Sosipolis ve Ploutodokes sıfatları boğa ile ilişkilendirilmektedir (Kolancı, 2018: 49; Şahin, 2001: 194, 196). Şahin, yaptığı araştırmada, Hosios kai Dikaios'a yapılan tapınımında başa başı kullanıldığını da tespit edilmiştir (Şahin, 2001: 194; Kolancı, 2018: 49). Eurupides, Dionysos'u "boğa boynuzlu tanrı" sözleriyle açıklamıştır (Eur. *Bacch.*). Tanrı Dionysos'un kutsal hayvanları arasında boğa yer almaktadır. Aynı zamanda boğa kılığına büründüğünü antik yazarlar aktarmıştır (Eur. *Bacch.*). Ayrıca Mithraizm inancında da boğa ve boğa kurbanı betimi önemli bir yere

sahiptir (Nasström, 2004: 109). Etrüsk inanç sisteminde de mezar koruyuculuğu konusunda boğa ile birçok figüre yer verilen fresk ve kabartmalar mevcuttur (Şekil 76).

Şekil 76. Tarquinia, Boğalar Mezarı, MÖ 540-520 (Halloway, 1986: Res. 1, 2).

Bir boğa üzerinde betimlenen Geç Hitit Tanrısı Tarhunt ile aynı tapınımaya sahip Kappadokia Bölgesi'nin baş tanrısı Yunan Tanrısı Zeus Solymeus, Roma İmparatorluk Dönemi'nde Iupiter Dolichenus şeklinde tapınım görmüştür (Özüdoğru, 2008: 44). İkonografik olarak olarak, tanrılar her zaman boğa üzerinde betimlenmişlerdir. Boğa kurbanı veya boğa kültü de bu tanrıyla ilişkilendirilmiştir. Doliche'de bulunan Iupiter Dolichenus kültü taş stellerdeki kabartma betimlerinde tanrı hep bir boğa üzerinde resmedilmiştir.³⁰

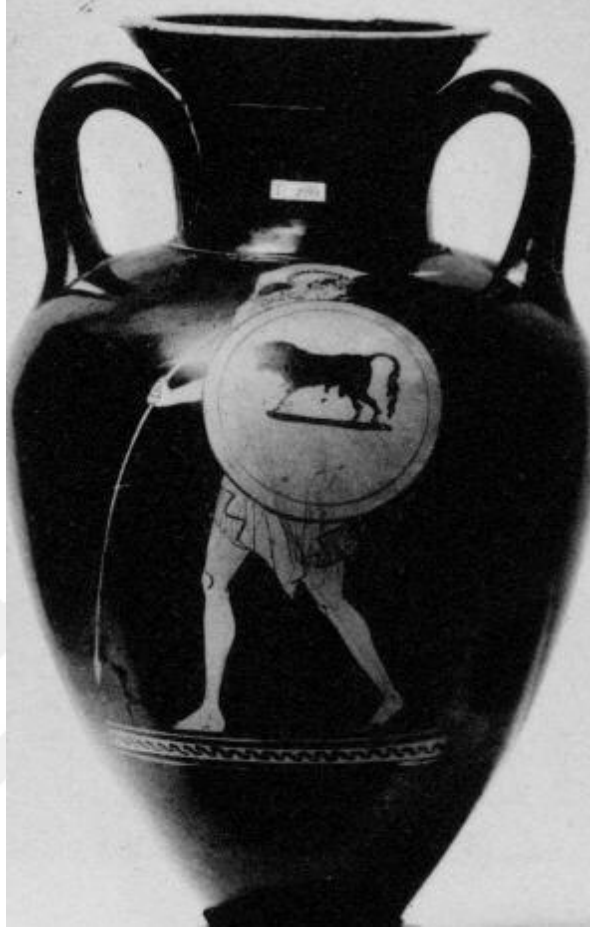
Iupiter Dolichenus'a tapınma geleneği MS 2.-3. yy'larda Asia Minor'da yaygınlaşmıştır. Dolichenus, Roma mithraik dininde yalnızca bir gökyüzü tanrısı sayılmamıştır. Aynı zamanda güvenliği ve askeri başarıyı da belirlediğine inanılmıştır. Adaletin koruyucusu, yağmur sağlayıcısı olarak da onurlandırılan güçlü bir göksel tanrıydı.

Boğa betimleriyle alakalı örnekler Eski Anadolu kültürlerinde çoğaltılabilir. Bunlar genellikle erken geleneklerin devamı niteliğinde ana tanrıça-baş eril tanrı sembolü olmuştur. Tahtlarda kralların tanrısal nitelik kazandırmak için, tapınaklarda, kent girişlerinde mezarlarda ve altarlarda koruyucu özelliği nedeniyle kullanım görmüştür. Erken dönem

³⁰ Iupiter Dolichenus kültü ve tasvirleri için bkz. Wagner, 1975: 68-81; Wagner, 1982: 133-166; Schwertheim, 1991: 29-40; Ergeç ve Wagner, 2000: 85-91.

seramik eserler üzerine resmedilen savaşçı figürlerin taşıdığı kalkan ve peltalar üzerinde sıklıkla betimlenmiştir (Diler, 1996: 12) (Şekil 77).

Şekil 77. Kırmızı figürlü Amphora bezemesinde, kalkan üzerinde boğa tasviri (Beazley, 1968: 530.24).

Apotropaik bir karakteri bulunan boğa, çoğunlukla yeni bir hayatın başlamasını kutlamak ve yeni yıla girerken kışın ölmesini baharın gelişini müjdelemek için kurban edilir (Cooper, 2011: 26). Ay tanrısı Men'in betimlendiği taş stellerde ve arkeolojik yazılı kaynaklarda boğa ile ilişkilendirilmiştir. Boğa bir bütün olarak ya da yalnızca baş şeklinde Men'in ayaklarının altında tasvir edilmiştir. Mezar stelleri ve lahit kapakları üzerinde aslan pençeleri arasında betimlenen boğa başı tanrı Men'in sikke ve mezar stelleri üzerinde betimlenen benzer sahnelerde Men'in yanında baş şeklinde betimlenmiştir. Ay tanrısı daha çok antik yazarların anlatımında Phrygia ve Lydia bölgelerinde tapınım görmektedir. Asia Minor'da sık sık adak ve mezar stellerinde boğa ile gösterilmiştir (Şekil 78a-b).

Şekil 78 a. British Museum’da yer alan Men kültürüne ait stel (Büyükgün, 2006: Lev. 6, Res. 43; Lane, 1971: Lev. 66, 142), b. Alınlıkta yer alan bukranion betimleri MS 2.yy, Basmahane, İzmir. (Pfuhl ve Möbius, 1979: Lev. 257, No. 357).

Erken Bronz Çağı’na tarihli Alacahöyük Kral Mezarları’nda bulunan boğa betimleri ölü gömme geleneklerinde Asia Minor’da en erken betimdir (Koşay, 1951: 66) (Şekil 79). Alacahöyük prens-kral mezarlarında, boğa başları mezarların üst kısımlarında yer alır ve cenaze ritüelinde kurban edilen hayvan kalıntılarıyla ilişkilendirilmektedir. Kurban edilen hayvanların başlarının mezarın üzerine koyulması ise kötü ruhlardan korunma nedeniyle yapıldığını düşündürmektedir (Akurgal, 1987: 12; Aruz ve Wallenfels, 2003: 277; Kılıç ve Turgut, 2016). Roma Dönemi’nde boğalar bu geleneksel kullanımını korumuş; Laodikeia’nın Kuzeydoğu Nekropolis’inde L06.KDN.M6 no’lu mezarın ön kısmında yapılan kazılarda boğa iskeleti ele geçmiştir. Ele geçen iskeletle beraber pişirme kaplarının da aynı alanda ele geçmesi boğanın sunu olarak ölüye bırakılmış olabileceğini göstermektedir (Erdinç, 2020: 120; Şimşek, vd. 2011: 24, Lev. 26, Res. 86).

Şekil 79. Alacahöyük Mezarı, Çorum Müzesi canlandırma (Akçay, 2016: Res. 3.13).

Paphlagonia kaya mezar³¹ girişlerinde bulunan sütun başlıkları bir bütün halde uzanan boğa figürleri şeklinde işlenmiştir. Amnias Vadisi erken anıtsal kaya mezarlarından Kalekapı kaya mezarı (Şekil 80), Paphlagonia Bölgesi kaya mezarlarında dizleri üzerine çökmüş boğa formu sütun başlıkları; Aygırkayası kaya mezarı, Salarköy kaya mezarında karşımıza çıkarken, aynı zamanda İskilip 1 No'lu kaya mezarında da görülür (Leonhard, 1915: 247, Res. 75; von Gall, 1966: 13, Çiz 29 K; Gökoğlu, 1955: 65, Lev. 17, 19; Gökoğlu, 1955: 71; von Gall, 1966: 106, Lev. 14, 1, 2; von Gall, 1966: 58, 116, Lev. 4 Çiz. 29 L; Dökü, 2008: 23).

Şekil 80. Kalekapı kaya mezarı boğa betimi, MÖ 5. yy (Dökü, 2008: Res. 11).

³¹ Isauria Bölgesi ve Paphlagonia Bölgesi kaya mezarlarındaki aslan ve yanında baş olarak işlenmiş boğa tasviri için bkz. Doğanay 2009: 440, 441, Lev. 26, 27

Lykia, Pınara’da kabartma olarak kaya mezara betimlenmiş boynuzlardan da anlaşılacağı üzere bu betim mezara kötülük etmek isteyenleri etkisiz bırakmak için yapılmış apotropaik anlamda bir betimlemedir (Anadolu, 1997; Bean, 1978: 77, Lev. 34) (Şekil 81).

Şekil 81. Kaya mezarda boğa boynuzu betimli orta akroter, Pınara (Işık, 2010: 113, Res.23).

Roma İmparatorluk Dönem’inde lahit parçalarında kartal, koç, Eros ve Nike gibi figürler girland taşıyıcı olarak sıklıkla kullanılmışlardır. Fakat en tercih edilen ve belirgin taşıyıcı figür boğa başlarıdır (Uğurlu, 2006) (Şekil 82-83). Bukephalion olarak isimlendirilen yarı etli ya da doğal görünümlü boğa başları ile bukranon olarak isimlendirilen iskelet görünümlü boğa başları betimlemelerde sıklıkla kullanılmıştır (Şekil 83). Bu betimler en erken Hellenistik Dönem’de Pergamon’da yapılmış, Demeter’e ait tapınakta görülür (Anadolu, 1984: 1; Erdinç, 2020: 121; Rumscheid, 1994: Lev. 118- 6, 7). Assos üretilmiş yarı işlenmiş lahitlerde girland taşıyıcısı olarak bukranon örnekleri görülmektedir (Arslan, 2018: 491). Boğa başının girlandlarda bukephalion olarak kullanımı, ilk olarak Helenistik’te Athena Polias Tapınağı’nda tespit edilmiştir (Anadolu, 1984: 1). Asia Minor’da iskelet formlu boğa başlarının kullanımı çok yoğun değildir (Işık, 1975: 309). Bukranionun Roma Dönemi’nde ilk örnekleri ise Iulius Claudiuslar Dönemi’nde karşımıza çıkmaktadır (Pehlivan, 2018: 68). Boğa başları kapı biçimli mezar stellerinde hem aslanların ön pençelerinin altında alınlıklarda hem de girlandlar arasında tympanonun altında karşımıza

çıkılmaktadır³² (Erdinç, 2020). Aynı zamanda lahitlerin kaldırma çıkıntılarının boğa protomu şeklinde bırakılan örnekler de mevcuttur.

Şekil 82. Girland taşıyıcısı olarak bukranon (Turak, 2011: Lev. 26, Res. 89, 90, G.20).

Roma İmparatorluk Dönem’inde mezar stellerinde boğa betimlemeleri alınlık bölgesinde bir bütün olarak sıklıkla da baş şeklinde tasvir edilmiştir. Borchhardt ve Neumann Limyra’da mezar taşlarında işlenen boğa ya da boğa başlarının ölen kişiyi kahramanlaştırmak ya da mezara yapılacak sunularla ilgili olduğunu aktarmıştır (Borchhardt ve Neumann, 1977: 73). Roma Dönemi Phrygia’da, mezar taşlarında da aynı sahneye sıklıkla rastlanır (Erdinç, 2020). Boğa başı tasvirleri kırsal yaşamla beraber geçim kaynağının tarım ve hayvancılık olduğu bölgelerde başka tanrılarla ilişkilendirilmiştir.³³

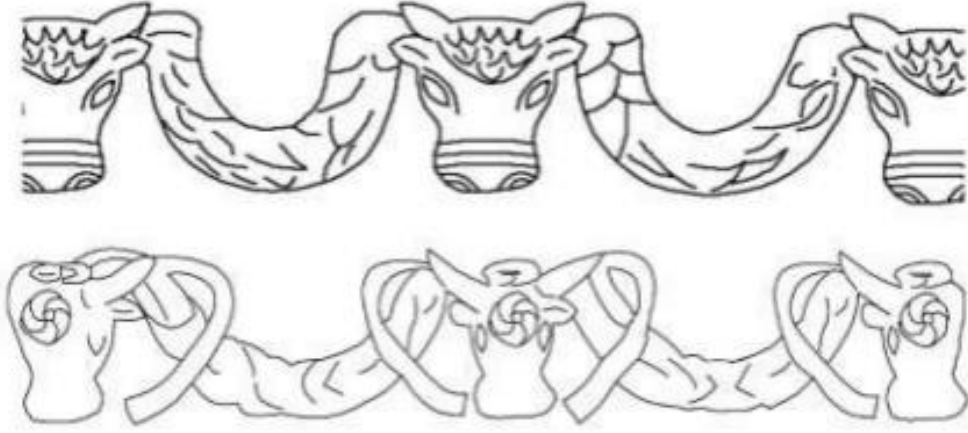
Lochman’a göre aslanın boğayı yendiği mücadele sahnelerinde boğalar kişinin ölüm yolculuğuna başladığını göstermektedir. Bu sebeple de mezar stellerinde yoğun bir şekilde işlendiği düşünülmektedir³⁴ (Lochman, 2003: 210). Aslanın bir boğa başına basmış olarak tasvir edildiği mezar taşlarında boğa mezar sahibinin düşmanı ya da mezara zarar verecek kişiler için alınmış bir önlem olabilir. Bu betimleme ölümün gücünü ve mezarın koruyuculuğunu temsil eder. Roma İmparatorluk dönemine ait olsa da, Roma’dan çok daha

³² Boğa başlı girlandlı sunak örnekleri için bkz. Diler, 1996: 11-14; Boğa başlı girlandlı lahit örnekleri için bkz. Koch ve Sichtermann, 1982: 36-41.

³³ Phrygia Bölgesi’nde yoğun şekildeki diğer tasvirler için bkz. Drew Bear, vd, 1999.

³⁴ Lahit sandukalarında tasvir edilen boğa aslan mücadelesi hakkında için bkz. Koch, 2001: 153.

önceki zamanlarda şekillenen mezar geleneği bağlamındaki düşüncelerin bir yansımasıdır, geçmişten bağımsız olduğu söylenemez.

Şekil 83. Girland, bukranion-bukaphelion Dizisi (Erdinç, 2020: 122, Tab.13).

Dağlık Kilikia nekropollerinde özellikle bugün Çile Kalesi-Adanda olarak bildiğimiz Lamus nekropolünde boğa betimlemeleri karşımıza çıkmaktadır (Scarborough Er, 1998: Res. 7- 9).

Günümüzde Anadolu'da dini ritüellerde kurban edilen boğa, koyun ve keçi boynuzları alınır kurutulur ve ardından boynuzlar kapıların üzerine asılır. Bu davranış biçiminin bereket getireceği ve nazarı önleyeceği inancı günümüzde hala devam etmektedir. Özellikle kurutulmuş kaplumbağa kabuğu, at, boğa, köpek kafatası, boğa ve koç boynuzları bu uygulamalar için sıklıkla tercih edilen hayvanlardır. Böylelikle canlıyken bereketi simgeleyen bu hayvanların, öldükten sonra koruyuculuk ve bolluk özelliklerine inanılır (Şekil 84).

Şekil 84. Anadolu'da bağ- bahçe ve konutlarda bukranion örnekleri (Kılıç ve Turgut, 2016: Res. 5, 6).

Boğa, paleolitik dönemden Antik Çağ boyunca göksel tanrıların kutsal hayvanı ya da epifanisidir. Ancak Roma İmparatorluk Dönemi'nde birçok tanrı ve tanrıçanın kutsal hayvanı olmuştur. Mezar stelleri üzerinde betimlenen boğa betimlerinin ölü ile tanrıya adandığı fikrini öne çıkarmaktadır. Mezar daha çok bir altar gibi bezenerek özellikle (ostotek ve lahitler) içinde yatan ölünün de belirtilen tanrı ya da tanrıçaya adandığını göstermektedir. Bu nedenle ölü kurban niteliği taşıyor olabilir. Mezar stellerinde özellikle baş şeklinde tasvir edilen boğa, ölünün ve mezarın tanrı ya da tanrıçanın koruyuculuğunda olduğunu temsil etmektedir.

2.4. Diğer Betimler

2.4.1. Kusurlu İnsan Figürleri Grotesk (Cüce, Kambur ve Mask)

Grotesk; “*grottesca*” sözcüğünden türetilmiştir. Mağara anlamında olan *grottalarda* ele geçen karışık yaratıkların betimlendiği figürler için kullanılmıştır. Antik Çağ'da komik olan karışık varlıklar için “*gryllus*” sözcüğü kullanılmıştır. *Gryllus* terimi, genellikle insan kafaları ve hayvan parçalarının fantastik kombinasyonları ile oluşturulan karışık yaratıklara denir. *Gryllus* kelimesini ilk kez İskenderiyeli Antiphilius tarafından resimde kullanılan bir grup grotesk figür için kullanır (Plin. *Nat.* 35:36). Deforme olmuş, grotesk veya çirkin figürlerin tasvirleri, kötü güçlere karşı apotropaik bir güce sahip olduğu düşünülüyordu. Çalışma şekli ise nazarın bakışını kendilerine çekmek ve böylece uzaklaştırmak olduğuna inanılıyordu. Bir diğeri ise onların korkunç, şok edici yönlerinin kötü güçleri korkutup kaçırdığını ya da onu gülünç bir alay konusuna indirgediğidir düşüncesidir. Mısır tanrısı Bes'ten, Yunan kültürüne giren grotesk figürler Etrüsk, Roma ve Mezopotamya kültürlerinde de görülmektedir. Grotesk amuletlerin hamile kadınları ve yeni doğan çocukları kötülöklere ve hastalıklara karşı koruduğuna inanılmıştır (Plut. *Quaest.* 5.7).

Grotesk figürler Roma İmparatorluk Dönemi'nde daha çok Dionysos şenlikleri, tiyatrolara konu olmuştur. Yunan komedilerinde groteskin kökeni Dionysiak şenliklerdir. Karışık ya da melez unsurlar taşıyan Dionysos'a eşlik eden satyrler grotesk örneklerdendir. Zıtlıkları barındıran bu figürler doğanın gücünü temsil eder.

Göz kısımları delik olan masklar yüze takıldığında tamamı yüzü kaplar. İşlenmesi kolay olması ve yüze takıldığında zorluk çıkarmaması için daha ergonomik olan deri, mantar ya da ahşaptan üretilirdi (Çekilmez, 2014: 104). Pişmiş toprak masklar, dinsel nedenlerle mezarlara asılmış ya da bağlanarak ölen kişi için adanmıştır (Çekilmez, 2014: 104; Schwarzmaier, 2010: 42 vd.). Çeşitli terrakotta maskların farklı ölçülerdeki örnekleri mezarlara bırakılmasıyla ilgili olarak farklı görüşler beyan edilmiştir. Schwarzmaier'e göre erken tiyatro oyunlarında tek bir oyuncunun farklı karakterleri oynamasını sağladığı için masklar ortaya çıkmıştır (Schwarzmaier, 2010: 44 vd.). Aynı zamanda Schwarzmaier oyunları sahneleyen oyuncuların ölmesiyle gerek kendi tercihleri gerekse mezarına gelen kişiler tarafından mezarına bırakıldığını dile getirmektedir. Bu inanışında tiyatronun koruyucu tanrısı olan Dionysos ile ilişkili olduğunu söylemektedir (Schwarzmaier, 2010: 44 vd.; Çekilmez, 2014: 105). Bir diğer fikir belirten Burr, bu maskelerin kişinin öldükten sonra mezarına zarar vermek isteyenleri caydırıp korkutarak koruyucu işlevinde olması yönünde fikrini belirtmiştir (Burr, 1934: 77; Çekilmez, 2014: 105).

Satyr maskeleri, Plinius aktardığına göre (Plin. *Nat.* 19.8) grotesk bir görünüme sahipti ve kıskançlık ve haseti önlemek için bahçelere ve Roma forumlarına dikilirdi. Aynı zamanda demircilerin fırınlarına nazarlık olarak dükkanlarına asıldığını antik kaynaklardan bilmekteyiz (Aristop. *Kur.* 540; Pollux, *Onom.* 7.108). Lahitler üzerinde yer alan tiyatro maskelerinin benzer bir amacı olabilirdi (McCann, 1978: 25, No. 1, 26 No. 14, 27, No. 19; Mann, 1989: 214, No. 14, Res. 3; Huskinson, 1996: 50, No. 6.36, Lev. 11.2, 57 No. 8.11; Elsner ve Huskinson, 2010: 210).

Silen ise iyi şans tılsımı ve yaşamın sembolü olarak işlev görür, ancak vahşi bir “demon” ruhu vardır. Yani ürkütücü ve yıkıcı bir doğayı yansıtan hayvani bir güce de sahiptir. Silen masklarının kötü ruhları ölümlerden uzak tuttuğuna inanıldığından, ölümlerin yakınları onları mezarlıklara yerleştirirdi. Silenler, grotesk anlatımları ve apotropaik karakterlerinin yanısıra ustaları Dionysos'un diğer dünyayla olan ilişkisi nedeniyle mezarlar için tercih edilmiş olmalıdır (Boehlau, 1898: 158; Hartmann, 1927: 38, 42). Böylece silen maskları Dionysos dünyasının uğur tılsımları olarak algılandı ve mezarlarda veya lahitler üzerinde kullanıldı (Durukan ve Durugönül, 2009: 209; Cain, 1988: 181, 183, 185).

Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihli, Sagalassos'da bulunup Burdur Müzesi'ne getirilmiş olan 1321 Env. No. lu ostotek ile 1153 Env. No. lu küresel gövdeli ostoteklerin gövdelerinde masklar yer almaktadır (Anadolu, 1988:2). Tiyatro maskeleri tarafından taşınan yaprak, çiçek, meyve ve çam kozalaklarından yapılmış girland motifi bulunmaktadır. Girlandlı lahit, figürlü frizli lahitlerde, mask betimlemeleri Antoninler Dönem'inde yapılmaya başlanmıştır (Waelkens, 1982: 9). Ayrıca Ephessos, Dokimeion, Aphrodisias girlandlı lahitlerinde karakteristik olan ögeler, mask, üzüm, haşhaş gibi dekoratif unsurlardır. Bu bezeme unsurları daha çok girland boşluklarında belirtilmiştir (Koch, 2001: 234; Koch ve Sichtermann, 1982: 493; Işık, 2007b: Lev. 21. 1, Kat. No. 38a). Bu maskların köşe akroterleri, girland boşlukları, kaldırma çıkıntılarında tasvir edilen örnekleri mevcuttur. Daha çok trajik bir betimlemeye sahip masklar gorgo figürlerinde olduğu gibi gözler iri ağız açık halde korku içindeymiş gibi betimlenmişlerdir. Lahitlerdeki maskların (Şekil 85) yapılmasındaki amaç; mezara bekçilik ve mezarın korunması içindir (McCann, 1978: 25 No. 1, 26 No. 14, 27 No. 19; Mann, 1989: 214 vd No. 14, Res. 3; Huskinson, 1996: 50, Lev. 11.2, No. 6.36; Elsner ve Huskinson, 2010: 210 vd.; Turak, 2011: Lev.22, Res. 75; Turak, 2011: Lev. 18, Res. 58; Turak, 2011: Lev. 23, Res. 76; Turak, 2011: Lev. 20, Res. 66). Masklar Antik Çağ günlük yaşamında konutlarda ve mezar gibi birçok kamusal ve sivil yapılarda duvarlara freskler üzerinde belirtilmiştir. Çizilen trajedi ya da komedi maskları bulunduğu alanı dışardan gelecek nazar ya da kötülüklerden koruduğuna inanılmaktaydı (Bergmann, 2010: 20, No. 31-26, No. 43). Grotesk tipli figürlerin pişmiş toprak tekil plastik örnekleri ölüyü gömme sırasında mezara bırakılmıştır. Bu örnekleri de ele aldığımızda yapılan uygulamanın apotropaik olduğu sonucu çıkmaktadır (Çekilmez, 2014).

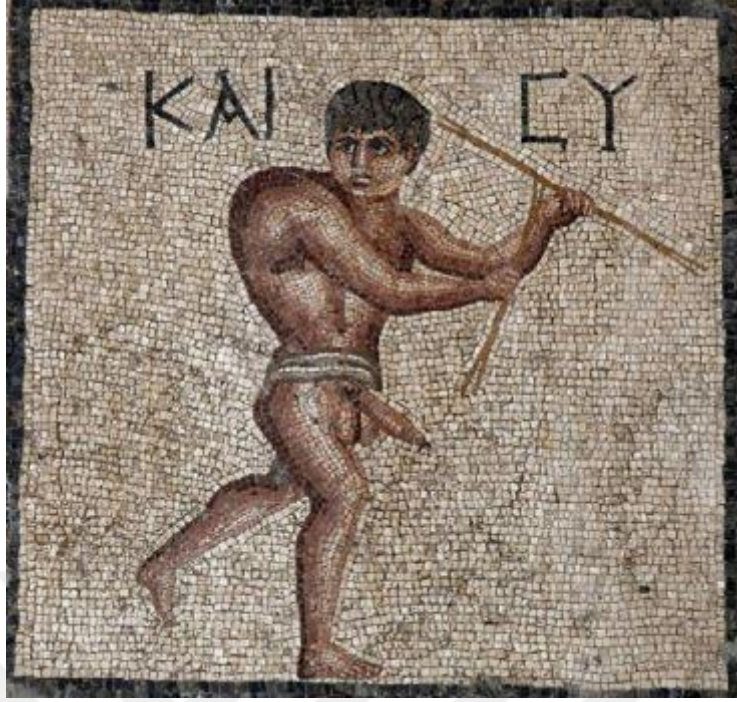
Şekil 85. Girland boşluklarında maskların yer aldığı lahit örneği, Perge (Turak, 2011: Lev. 30, Res. 102-105).

Ölü gömme gelenekleri dışında Roma villalarında mozaik betimlemelerine de konu olarak işlenmiştir. Daha çok kambur ve kısa boylu grotesk figürlerin (Şekil 86-87) tercih edildiği ve bunların nazar gibi iyi niyetli olmayan durumlardan sakınmak için kullanıldığı düşünülür. Antiokheia’da bu konu ile ilgili bulunan en güzel örnek Hatay Arkeoloji Müzesi’nde korumaya alınmış olan “Nazar Mozaïği”dir (Levi, 1947: 33, 34 Lev. 4c) (Şekil 86).

Şekil 86: Nazar Mozaïği, Antiokheia, Hatay Arkeoloji Müzesi (Cimok, 2000: 37).

Roma Dönemi’nde vücut deformasyonları olanlar, pigmeler, siyahi kişiler komik olarak görülmektedir (Levi, 1947: 33, Lev. 4a). Böylelikle nazar gibi kötücül enerjileri komik ya da gülünç konular üzerine çekmek için bu konuların tercih edildiği düşünülür. Betimlemenin üst kısmında nefret, kıskançlık, düşmanlığa (*Invidus*) işaret eden “sen de” *KAICY* (SEN DE) yazısı yer almaktadır (Elliot, 2016).

Şekil 87:Talihli Kambur Mozaïği, Nazar Evi, Antiokheia, Hatay Arkeoloji Müzesi (Cimok, 2000: 35).

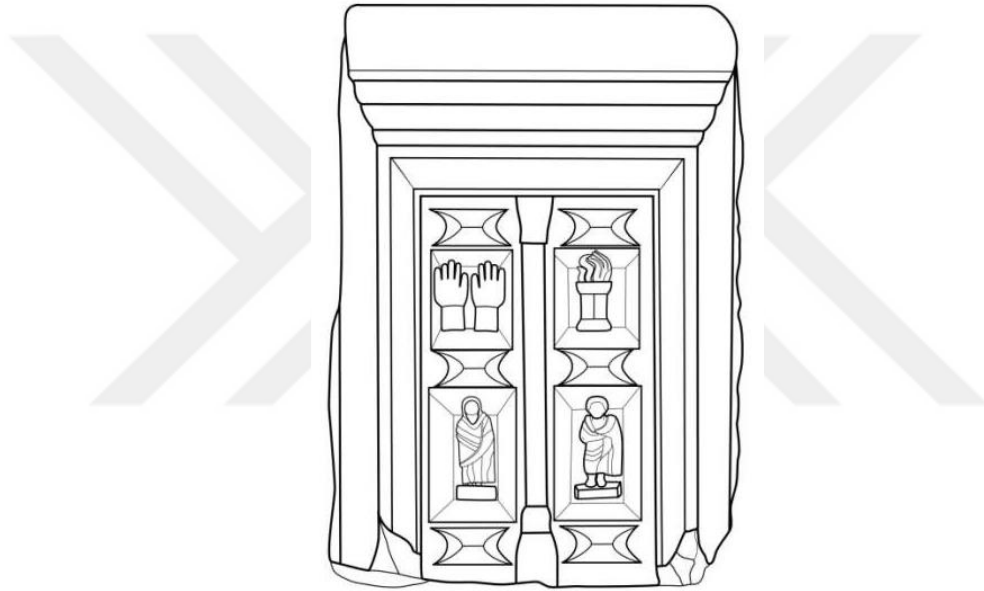
Antik Çağ insanları, kötü olarak anlamlandırdıkları varlıkları çoğu zaman düşünceleri betimlemek için deformasyona uğramış görünüme sahip insanları kullanmışlardır. Bu grotesk tipte, insandan hayvana bedensel bozulma, aşağılık bir düşmanın ilerlemesini püskürtmek amacıyla ahlaki açıdan bir yükselişi ifade eder. Genellikle grotesk terimi altında yer alan figürler, profesyonel eğlenceleri (cüceler dahil) temsil eden ityphallik kùltlerden ve sıradan karikatürlerden oluşur. Mezar hırsızlıklarını, ölü'nün ruhunu incitecek ve isteklerini ihlal edenleri engellemek için lahit ve mezar stelleri üzerine asılan ya da işlenen maskların psişik güçlerle tacizcileri korkutup engellediği düşünölmüştür.

2.4.2. El

Eller insanların yaşamını kolaylaştıran uzuvlarıdır. Sembolizm açısından vücuttaki en sembolik ifadeleri göstermektedir. Eller, insanın gücünü uygulamaya dökmesindeki araç görevindedir. Aynı nitelik tanrının elleri içinde düşünölmüş ve tanrısal güç ile insanın hayatına müdahaleleri gerçekleştirmiştir. Aristoteles'in aktarımında “*Ruh ele benzer ve eller aletlerin aracıdır*” (Aristo. *Soul.* 3. 8). Günümüzde dahi eller kişilerin fiziksel olarak korunmasını sağlar hatta ilahi korunma ve adalet için ellerin ön planda olduğu yakarmalar

ibadetler görülmektedir. Eller, kötülük ve beladan uzaklaştırır. Havaya doğru bakan eller teslimiyet ve zayıflık göstergesidir (Cooper, 2011: 78; Erdiñ, 2020: 89). Mezar stelleri, lahit ve adak stelleri üzerinde bilek hizasında bir çift el karşıdan iç kısımları görülecek biçimde betimlenmiştir.

El tasvirlerinin (Şekil 89) mezar taşları (Şekil 88) üzerinde betimlenmesi ile ilgili çeşitli görüşler vardır (Drew Bear, vd., 1999: 67, 70, Kat. No. 29, 33). Ellerin aya kısımlarının karşıdan görülür biçimdeki tasvirleri altınlar üzerinde yoğun olarak yer verildiğine ilişkin görüşler bulunmaktadır (McLean, 2002: 266; Yaman, 2013: 313; MAMA 5: 108, No. 225, Res. 47).

Şekil 88. Kapı biçimli mezar steli, (Kuçuk, 2019: 148, Çiz. 172).

Phrygia Bölgesi'nde mezar stelleri dışında Elaiussa Sebaste, Kanytella, ve Korykos Antik Kentlerinde lahitlerin uzun kenarında lahit kapağının eğimli olduğu alanda el betimi yer alır (Machatschek, 1967: 53; Keil ve Wilhelm, 1931: Res. 159, 160; Çalık, 1997: Lev. 96,b; Karaüzüm, 2005: 54, Lev. 64, 65, Res. 82 a, 100, 100 a). İstanbul'da bulunan Çemberlitaş Lahit'i ve diğer lahitler üzerinde³⁵ de yan yana betimlenmiş eller bulunmaktadır.

³⁵ Mansel, 1957: 404, 415 dn. 38.

Şekil 89. Aizonatis kapı biçimli mezar stelleri, el betimlemeleri, (Erdoğan, 2020: 91, Tab. 7).

Mezar stelleri (Şekil 90) ve lahitlerde ellerin iç kısmı belirtilmişken iki elin dıştan yukarıya bakar ya da dua eder şekilde betimlemesinin olduğu örneklerde vardır.

Şekil 90. Kalathosun sağ ve solunda yer alan dışı ya da dua eder biçimde el bezemeleri, Zeugma (Yaman, 2013: 76, Kat. No. 85, Res. 86).

Ankyra, Kyzikos, Akmonia, Apollonia, Pessinus, Konana, Zeugma, Seleukeia, Alexandria Troas Antik Kentleri ve İst. Ark. Müzesi'ndeki mezar steli üzerinde el betimlemeleri görülmektedir (Aytaçlar, 2010: 232, 233, Res. 20; Erdoğan, 2020: 9; Çelik, 2017: 56; Kuçuk, 2019: 60, Kat. No.11; Riel, 1991: 46 No.103, 48 No.107; Petzl, 1992: 143, 146, Lev. 15; Grossman, 2013: Lev. 125, 386, 387; Horsley, 2007: 217, Lev. 325-245; Bağrıbel, 2018: 129, Kat. No. 26; Yaman, 2013: Kat. No. 61, 154; Res. 61, 155; Kat. No. 63, 84, 85; Res. 63, 85, 86; Pfuhl ve Möbius, 1979 : Lev.172, No. 1146, Lev. 176, No. 2300 Lev. 245, No 1675).

Pisidia Bölgesi'nin kuzeybatısında el betimlemeleri mezar stellerinde tympanonun alt kısmına yerleştirilmiştir. Aynı zamanda girlandlar ile tympanonun altında kullanımına rastlanmıştır (Çelik, 2017: 56) (Şekil 91).

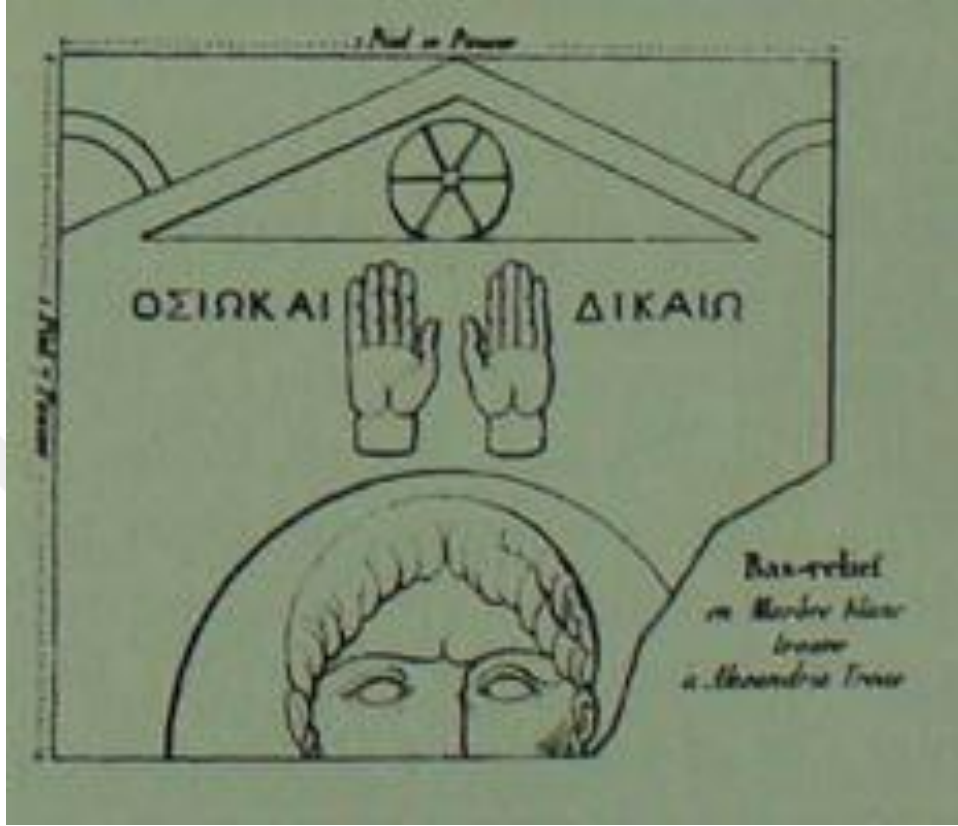
Şekil 91. Mezar steli, çelenk içinde el betimleri, Roma Dönemi, Konana (Çelik, 2017: Res. 6c).

Zeugma'da el betimlemeleri sepet ve kartal figürleri ile beraber betimlenmiştir.³⁶

Alexandria Troas 'ele geçmiş mezar steli üzerinde Hosios kai Dikaio yazıtı arasına el betimleri yer almaktadır (Şekil 92). Bu stelde işlenen el ve Hosios kai Dikaio yazıtı ile mezara zarar verecek kişileri caydırmak için adeta vurgu olmuştur (Riel, 1997: 101, 75).

³⁶ Kartal ve sepet için bkz. Yaman, 2013: Kat. No. 61, 154; Res. 61, 155, Yaman, 2013: Kat. No. 63, 84, 85; Res. 63, 85, 86.

Adak stellerinde betimlenen eller daha çok Asklepios ile ilgilidir. Ağrıyan, sakat olan uzuv ya da organlar için dilenen şifanın el için olduğu düşünülebilir.

Şekil 92. Hosios kai Dikaios, el betimi, MS 2. yy, Alexandria Troas (Ricl, 1997:101,75).

Mezar anıtlarında betimlenen eller koruyucu niyetle yapılmışken koruma için Tanrı Helios'a dua edilmiştir (Yaman, 2013: 313; McLean, 2002: 266). Helios başta olmak üzere diğer tanrıları mezarlarına gelecek zarardan sorumlu olan kişi ya da ruhları cezalandırılmaları için ya da intikamlarını almaya çağırılmışlardır (Pfuhl ve Möbius, 1977: 537, No. 2238-2239; MAMA 4: C92). Waelkens'e göre mezar anıtlarında betimlenen eller dua pozisyonundadır ve genç yaşta ölen ya da öldürülenlerin intikamını alması için Helios'a yakarışı simgeler (Waelkens, 1986: 48; MAMA 9: 48). Wujewski ise eceli ile yani doğal bir şekilde ölmemiş insanların simgelediğini belirtmiştir (Wujewski, 1991: 44).

Aynı zamanda, mezar stelleri üzerindeki elleri Yahudi inancıyla ilgili olduğunu söyleyen araştırmacılarda söz konusudur (Pfuhl ve Möbius, 1977: 537, 2238-2239; MAMA 4: C92).

2.4.3. Hilal

Ay birçok mitolojide tanrı ve tanrıçaların atribüsü olmuştur. Selene, Helios, Artemis, Hekate, Men ve Zeus'un (Cook, 1925: 980; Baydur, 1994: 77, 78) atribütü olarak mezar ve adak stellerinde görülmektedir (Durukan, 2006: 69). Ayın doğmasından sonra farklı zamanlarda aynı süre dilimlerinde benzer evreler olarak görülmesi en sonunda da yeraltına girdiği hissi, ölüm ve yeniden doğumu simgelemiştir. Yaşam süresinin sonunda ay gibi yer altına girdiği düşünülen insanın ayın evreleri gibi nihayetinde ölüp dirilmesi gerektiği şeklinde bir düşünceye sevk etmiş olabilir. Bu noktada da Tanrı Men'in khthonik özellikleri sebebiyle ay tanrısı tapınım görmüştür (Cumont, 1942: 206; Lane, 1964: 173,48 dn.; Durukan ve Durugöl, 2009: 199, 224). Birçok araştırmacı ayın ruhları alıp arındırmak gibi bir özelliği olabileceğini belirtmiştir (Cumont, 1942:177, 179; Salzman ve Lane, 1984: 361, 364).

Şekil 93. Aslanlı ostotek mezar kapağı hilal betimi (Daylan, 2021: 116, Res. 55).

Men'in kültü, Mezopotamya'dan başlayıp Roma sınırlarının batısına kadar ulaşmış bir inançtır. Ancak en fazla ilgiyi Asia Minor'da Roma İmparatorluk Dönemi'nde görmüştür (Baldıran, 2013: 77). Men'in yer altı ile ilişkilendirilip ölümlerin ve mezarların koruyucusu olmasındaki neden olasılıkla ay tanrısı olmasından dolayıdır. Bunu Isauria'da Lykonía-Kilikia ve Pisidia, bulunmuş mezar yazıtları kanıtlamaktadır (Drexler, 1896: 2768; Perdrizet, 1896: 86; Lesky, 1931: 692). Demircili'de bulunup yayınlanmış olan, MS 2. yy'a tarihlenen bir mezara ait yazıtlı sütun üzerinde hilal betimi bulunmaktadır. Demircili'de bulunan ve bir

başka mezarla ilişkili olduğu anlaşılan diğer bir sütun üzerinde de yine bir hilal betimi tespit edilmiştir. Birene’de bulunmuş olan hilal betimi ya da bazı mezar yazıtları üzerindeki hilaller, Men tapınıminin bölgedeki varlığına işaret etmektedir. Demircili’de tapınak formu mezarın içerisindeki üç lahit arasında yer alan bir lahit kapağının üzerinde 2 adet aslan kabartması (Şekil 93) ve bunların her birinin ayaklarının dibinde de birer hilal tasviri bulunmaktadır.

Ay tanrısı olarak tapınım gören ve özellikle Roma Dönemi’nde Anadolu’da yaygın bir kült halini alan Men, insanların mezar soygunlarını önlemek için dua ettiği tanrılardan biridir. Ender de olsa mezar stelinde kerykeion ve onun üzerinde hilâl tasvirinin olduğu örneklerde vardır (Fıratlı, 1965: 306) (Şekil 94).

Şekil 94. Kerykeion üzerinde ay betimi (Fırat, 1965, Res. 46, 22).

Men tapınımi, Psidia Antiokheiası’nda oldukça yaygındır (Çimen, 2011: 44). Tanrı Men ölümler ile yakından ilişkilidir, mezarlarının ve ruhlarının koruyucusudur (Cumont, 1942: 206; Lane, 1964: 48 dn. 173; Lane, 1990: 2165). Eldeki verilerle mezar anıtlarında betimlenen hilal sembolü Men ile ilişkilendirilmiştir. Asia Minor’da Men’e İonia, Lykia, Lykonian, Lydia, Bithynian, Karia, Galatia, Pisidia, Pontus, Paphlagonian, Pamphylia, Phrygia,

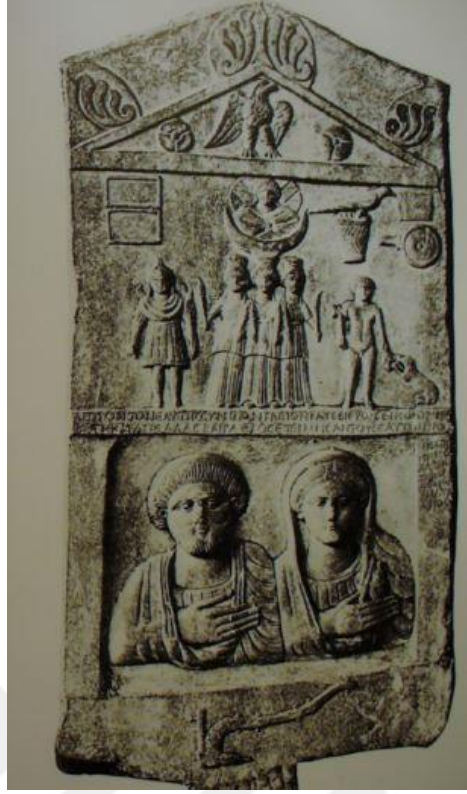
Kappadokia ve Kilikia³⁷ bölgelerinde tapılmıştır (Büyükgün, 2006: 299). Bu bölgelerde ele geçen tapınım ile ilgili olan buluntuların çoğunluğunu Roma Dönemi eserleri oluşturmaktadır. MS 102 tarihine ait Kula/Hamidiye’de bulunan bir yazıtta tanrı Men Artemidorou “göklerde her şeyi gören yargıç” olarak tanımlanır (Malay, 2005: 58). Bu özelliği ile mezara yapılacak herhangi bir müdahaleyi tanrının görüp cezalandıracağı düşünerek caydırıcı sembol olarak düşünülmüş olabilir. Men’in hilalsiz (Şekil 95) tasviri nadir görülüyorsa da, Psidia Antiocheia’sındaki mezar taşlarında yalnız başına hilal betiminin tanrı Men’i temsil ettiği kabul edilmektedir (Erzen, 1953: 6).

Şekil 95. Phrygia’da ele geçmiş mezar steli. İstanbul Arkeoloji Müzesi, (Karagöz, 2002: 319. Res. 9).

Men dışında, Karia Bölgesi’ndeki Myndos’ta, bir mezar steli üzerinde, mezarı bozacak, zarar verecek veya başka kişiyi defin edecek kişilere yönelik tanrıça Artemis’e cezalandırması için yakarılmaktadır (Cousin ve Diehl, 1890: 119. No. 1; Albayrak, 2008: 74). Pers Dönemi’ne ait nekropoliste ele geçen Lydia yazıtlarında “mezarlıkların koruyucusu” olarak Artemis’i belirtmektedir (Hanfmann, 1983: 50, 51; Albayrak, 2008: 118). Men, Lydia’da sıklıkla Artemis Anaeitis ile tapınım görmüştür. Men ve Artemis Batı Anadolu’da yoğun bir şekilde tapınım görmüştür (Malay, 1990: 390). Tanrıça Artemis’e khthonik olmasından dolayı ölülerin koruyucusu olarak tapılmıştır.

³⁷ Men kültürünün Kilikia Bölgesi’ndeki mezarlarda görülen tasvirleri için bkz. Durukan ve Durugöl, 2009: 199, 214

Şekil 96. İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde bulunan üçlü Hekate ve Tanrı Men (Drew Bear, Thomas ve Yıldızturan, 1999: 255, Kat. No. 390).

Bir diğer hilal atribüsü olan tanrıça ise Hekate'dir (Şekil 96). Hekate'nin simgeleri arasında bulunan Hekate *Phosphoros* sıfatı ay tanrıçası olduğu ve Artemis ile benzer tutulduğu aktarılmaktadır (Farnell, 1896: 516; von Rudloff, 1999: 102, 103; Çelebi, 2017: 34). Phrygia'da tanrıça şeytani yönüne uygun olarak hep üç vücutlu betimlenmiştir. Bölgede ölülerin tanrıçası olarak saygı görmüş ve kendisinden korkulmuştur. Bu nedenle mezarı koruması amacıyla kimi mezar taşlarının üzerine betimi işlenmiştir. Hatta bazı yazıtlarda tanrıçanın Melaina (Kara) sıfatıyla karşımıza çıktığını görmekteyiz. Küçük boyutlu olan betimler ise hem adak hediyesi hem de bela savuşturucu olarak evlerde, kapı önlerinde veya kavşaklarda kullanılmıştır. Ayrıca apotropaik amaçlı kullanılmış olan ve boyuna asıldığı düşünülen fildişinden ya da bronzdan küçük Hekateion figürleri de bulunmuştur (Brahms, 1994: 179). Özellikle Porsuk Vadisi'nde (Kütahya/Altıntaş Ovası) ele geçen yazıtlarda tanrıçanın bir yeraltı tanrıçası olarak lanet ifadelerinde karşımıza çıktığı göz önüne alındığında, Lochman Hekate'nin Soteira epiteti ile anılmasını şaşırtıcı bulmaktadır. Çünkü bu yazıtlarda Hekate Melaina (kara) sıfatıyla da anılmaktadır ve mezarı soymaya ya da zarar vermeye yeltenenlerin bu şekilde korkutulup caydırılmaları amaçlanmaktadır. Bu da

Lochman'a göre Hekate'nin ürkütücü bir yönünün olduğunu göstermektedir. Hekate Soteira için adak yazıtlarına özellikle Uşak ve çevresinde, yani Phrygia'da rastlandığına dikkati çekmektedir.³⁸

2.4.4. Phallos

Yunanca, erkek cinsel organı anlamında kullanılan ve Latince fascinus (büyüleyici) olarak seslendirilen phallos (Hint-Avrupa dil ailesinde “büyüyen, şişen” kökünden gelen bir isim) kavramı arkeolojinin en karmaşık konularından birisidir. Phallos uygarlık tarihinin en çok üretilen objelerindedir.

Paleolitik dönem ile insanların yaşam yerleri ve çevrelerinde avcı-toplayıcı besin ekonomisinin korku ve ihtiyaçlarına yönelik ilk örneklerine kaya resimlerinde rastlanır. İthyphallik tanrılar ve gücüne ihtiyaç duyulan boğa betimlerinde hayvansal bereket temaları şekillenmiştir.

Tarım ekonomisi ile Neolitik dönemde önem kazanan eril tanrıların toprağı döllemesi rolleri ile inanç sistemine dahil edilmiştir. Güneydoğu Anadolu'da Nevali Cori, Göbeklitepe kazılarında ithyphallik örneklerin ele geçtiğini biliyoruz. Orta Anadolu'da Çatalhöyük'te duvar resimleri ve maddi kültürün plastik eserlerinde rastlamak mümkündür.

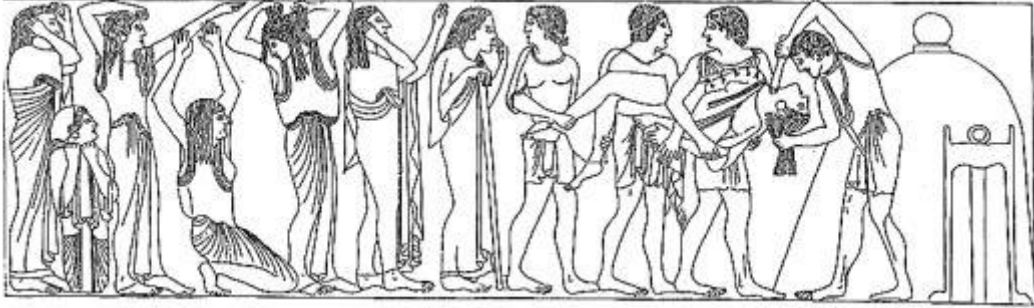
Kalkolitik dönem yerleşimlerinden Hacılar, Tülintepe gibi yerleşimlerde soyut dinsel duvar resimleri ve plastik eserlerinde tek başına bir kült objesi haline gelmiştir. Bronz Çağı'na gelince eril kült objeleri koruyucu ve bereket anlamlarıyla yaygınlaşır. Hitit tanrıları arasında phallik ve eril tanrılar bahar ritüelleri festival olarak kutlanır.

Demir Çağı'nda Anadolu'da bitkisel bereket tanrıları olarak Phrygia kökenli Sabazios, Dionysos ve Attis danslar eşliğinde phallik sembollerle temsil edilir ve tapınım görürlerdi. Yunan ve Roma yaşantısında özellikle MÖ 6.-5. yy'larda vazo üzerinde tanrı Dionysos'un bereket festivalleri sırasında tanrının bereketini temsilen ereksiyon halinde phalloslar dolaştırılır. Bu gelenek aynı zamanda hayvan verimliliği ve bitki bereketi içindi. Hermes için de festivaller düzenlenip phalloslar taşınırdı (Dökü, 2002: 36). Phallos mezar

---

³⁸ Hekate detaylı bilgi için bkz. 2.1.3. Hekateion-Hekate.

steli geleneği Lydia ve Phryg tümülüs mezar geleneğiyle ortaya çıkmıştır. Yunan ve Roma'da ise bu gelenek kabul edilerek devam etmiştir (Dökü, 2002).

Şekil 97. Polyksena lahdi uzun kenarında tümülüsün üstünde görülen phallos/cippus (Sevinç, 1996: Res. 9).

Asia Minor orjinli diğer tanrı ise Priapos'tur. Anormal phallosu ve görüntüsüyle Tanrı Lampsakos'lu Priapos Anadolu'da bahçelerin ve bağların verimliliği ve koruyuculuğunu sağlayan önemli bir ithyphalliktir. Priapos, MÖ 3. yy'dan itibaren Yunan dünyasında birden ortaya çıkmış ve hızla gelişmiş bir tapınımına sahiptir. Erken dönemde lokal bir tapım olduğu sonradan popüler hale geldiği kabul edilmektedir. Roma Dönemi'nde yoğun tapınım görmüş özellikle kırsal tarım bölgelerinde saygı görmüştür. Priapos, pek çok yazara göre, Yunan dünyasına sonradan gelen bir yabancı idi. Genellikle Anadolu'lu olduğu ileri sürülür. Lampsakos, Phrygia ve Hellespontus, Priapos'un ortaya çıktığı doğum yeri kabul edilen coğrafyalardır.

Lampsakos özellikle Priapos ile zikredilen bir kent olup MÖ 5. yy'da bu kente bağlı Priapos adlı bir de kasabanın bulunduğu bilinmektedir. Ayrıca Romalıların Mutinus isimli tanrılarının da Priapos ile özdeş olduğu düşünülmektedir. (Coleman, 2007: 726). Gemilerin baş kısmına koruyucu gücü için phalloslu bir Priapos heykeli yerleştirilirdi (Dökü, 2002: 35). Denizcilere iyi şans getirmesi için ağaçtan kaba heykelini yontar ve ona balık sunusu gerçekleştirirler.

Yollar, binalar ve mezarlarda koruyucu anlamı ile ithyphallik karakterli Tanrı Hermes yaygın olarak kullanılmıştır. Hermes'in yollara dikilen herm şekilli heykeller tanrının büstünü ve fallusunu simgeleyen taştan yapılan yuvarlak biçimli kaidelerdir. Bunların insanları kem gözlerden (nazardan) koruyucu bir güce sahip olduğuna inanılmıştır.

Anadolu'da Roma Dönemi'nde phalloslar koruyucu amuletler olarak da yaygın bir şekilde çeşitli formlarda kullanılmıştır. Phalloslar aynı zamanda kamu binalarında, konutlarda ve mezarlarda sıklıkla kötü ruhlara yönelik karşı güç olarak kullanılmıştır. Bu türden amuletler mezarlarda ölü hediyesi olarak kullanılmış ve kötü güçlere karşı ruhları koruduğuna inanılmıştır.

Şekil 98. Phallos biçimli mezar steli (Yaman, 2006: 33).

Phallos Dionysos'un atribülerinden biridir. Phallos tanrının khthonik özelliği ile ilişkilendirilmektedir. Ölüler ülkesine Semele için inmek isteyen Dionysos, annesini ölüler ülkesinden çıkarmak istemektedir, bu amaçla yeraltına iner (Paus. *Hellas'ın Tasviri*, 2. 31. 2). Fakat bir sorun vardır, yeraltına inmek için yardım gerekmektedir, bu yardımı da Prosymnos adlı bir ölümlüden istemiştir. Prosymnos tarif edeceği yolun karşılığı olarak Dionysos ile beraber olmak istemiştir. Bu isteğini kabul eden Dionysos yer altına iner fakat yeryüzüne tekrar çıktığında Prosymnos artık hayatta değildir. Dionysos sözünü tutmuş olmak için ağaçtan yontulmuş phallosu Prosymnos'un mezarına dikmiştir. Phallos biçimli mezar taşı geleneğinin de bu mitoloji ile ilişkilendirildiği bilinmektedir (Dökü, 2002: 31; Pişkin, 2007) (Şekil 97- 98).

Tümülüs mezar geleneğinde gördüğümüz phallos biçimli mezar stellerinden Herodotos (I.193); Lydia tümülüslerinin üstüne konulan taş diktiklerden söz ederken Homeros (IL. 16. 670-675) Yunanlıların, Truvalıların ve Lykialıların mezarların üstüne büyük tepeler yaptıklarını ve bunların da üstüne semata veya stel olabilecek, işaret veya sütun diktiklerini anlatır.

İlk defa Anadolu'da Phrygia ve Lydia'da MÖ 8. yy'da başlayarak ölü gömme adetlerine dahil olan tümülüs geleneğiyle beraber phalloslar tümülüs mezar işaretleri

anlamının ötesinde mezar koruyucuları, ruhları ve khthonik anlatımıyla diğer dünya da yeniden doğmayı temsil ederler. Phalloslar; Phrygia, Lydia, Karia, Mysia, Paphlagonia, Pamphylia'ya uzanan bir coğrafya içinde tümülüs mezarların üzerinde bir hayli yaygındır. Lydia'da Sardes Bintepeler Tümülüslerinin üzerinde yine Lydia'da Altıntaş tümülüsünde blok üzerine oturtulmuş phalloslar bu inancı kanıtlar niteliktedir. Ionia da eski Symrna'da birçok tümülüs mezarda da phallos şekilli stellerin kullanıldığı bilinmektedir. D'Andria, phallos biçimindeki mezar taşlarının mezarı kötülüklerden koruduğunu belirtir (D'Andria, 2003: 49).

Christof (2008) Anadolu'da tespit edilen phallos taşlarının antik dünyada yer alan üzerinde betimlerin bulunmadığı mezar taşları arasında kendilerine özgü bir grup oluşturduğunu belirtir. Bu tür mezar taşlarının olası öncülünün Anadolu'da Bronz Çağı'nda ele geçen mermer idoller olduğunu öne sürmektedir.³⁹

Phalloslar Helenistik ve Roma Dönemi'nde yalnızca tümülüslerde değil mezar stellerinde de yaygın olarak kullanılır. Mezar steli olarak kullanılan phallosların yalın örnekleri yaygın olarak bilirse de Daskyleion mezar taşında ki gibi tasvirli de olabilir.

Tabiatın dölleyici güçlerinin sembolü olarak phallosa tapınma olgusunun ilk çağdan beri bilindiğinden ve mezar taşı olarak phallosların eski Anadolu, Mısır, Yunanistan ve çevresinde önemli bir yer tuttuğundan bahsedilmiştir. Mezar stellerinde veya kendi başlarına khthonik anlamlarıyla kullanılan hermelerde ithyphallik konseptte ele alınmıştır. Özellikle Roma Dönemi'nde yaygın olan koruyucu anlamıyla sivil veya askeri yapılarda (ev, sur v.b) günlük eşyalarda (kandil) bulunan çeşitli karışık yaratıklar şeklinde phalloslar, mezar yapılarının duvarlarında görülürler (Dökü, 2002: 39).

Takı olarak erkek çocuklar toga virilis giyinceye kadar, kız çocuklar ise evleninceye kadar içinde phallos olan kutular takarlar (Dökü, 2002: 40).

Roma Dönemi'nde, mezar duvarları (Şekil 99) üzerine ereksiyon durumunda kazıma veya kabartma şeklinde yapılmış phalloslar sıkça karşımıza çıkar. Bunlar özellikle Hermes psykhopompos ile ilişkilendirilir.

---

³⁹ Katalog için bkz. Christof, 2008.

Şekil 99. Patara Marciana mezar anıtı (Dökü, 2002: Kat. No. 58).

Roma Dönemi'ne tarihli Mezgit Kale olarak bilinen tapınak mezar üzerindeki phallosun apotropaik anlam taşıyor olabileceği önerilmiştir (Cormack, 2004: 331).

Günder ve Ender Varinlioğlu'nun Dağlık Kilikia'da kapı lentosu üzerine kazınmış MS 3.-4. yy'a tarihlenen kısa bir şiir metni yayınlamıştır. Şiirin çevirisi şu şekildedir: “*Efendilerim için tarım ürünleri getiriyorum [veya koruyorum: κομίζω], ama kıskançlara, bir penis!*”. Şiirin altında kazınmış bir phallos betimi bulunur. Şiirde konuşan ise tanrı Priapos olarak belirtilmiştir (Parker, 2018: 172).

Assos'ta Publius Varius'a ait anıt mezarın iç kısmına erekte phallos betimi kazınmıştır. Aynı zamanda nekropoliste olasılıkla bir mezara ait serbest halde tekil bir blok üzerine kazınmış phallos yer almaktadır (Şekil 100).

Şekil 100. Publius Varius mezar anıtı, phallos betimi, MS 1. yy, Assos.

Kapı lentolarına kazınmış, gelebilecek zararları engellemek ve caydırmak için yazıtlar “Burada zafer kazanmış olan Zeus’un oğlu Herakles yaşıyor. Herhangi bir kötülük içeri girmesin!”ve phallos betimlerine yer verilmiştir (Parker, 2018).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SONUÇ

19. yy'dan beri Asia Minor'da yer alan mezar anıtları çeşitli araştırmacılar tarafından yoğun ilgi ile çalışılmıştır ve günümüzde hala büyüyen bir çalışma alanıdır. Antik dönem mezar yapılarının erken örnekleri yalın iken zamanla daha fazla figür ve semboller ile bezenmiştir. Mezar anıtları üstünde betimlenen semboller toplum bireylerinin hafızasıdır. Kendi döneminin tanıklığı ve kendi döneminden önceki kültürün de mirasçısı konumundadır. Çalışmanın ana odak noktası ve özgün katkısı, Roma İmparatorluk Dönemi'nde ölü gömme geleneklerinde mezar anıtlarında yer alan apotropaik uygulamaların Asia Minor'daki yayılımı ve çeşitliliği ortaya koyup derlemektir. Başka bir deyişle çalışma, mezar taşları üzerinde yer alan apotropaik sembollerin bölgesel inanışlar bağlamında bir analizidir. Asia Minor birçok medeniyet ve farklı kültürlerle ev sahipliği yapmıştır. İşgalci toplumlar ve yerli toplumların kültürel olarak birbirinden farklı oluşu daha sentez inanç biçimlerinin oluşmasını sağlamıştır. Antik Yunan keza Antik Roma'da kolonizasyon hareketleri ile ya da ele geçirdiği topraklarda yaşayan kültürlere sırt çevirmeyip bu kültürlerin dini inançlarından belli başlı figür ve mitolojik olayları kendi kültürlerine entegre etmişlerdir. Helenistik dönem ile doğu kültürlerine ait karakterler Yunan kültürlerine girmiş, Yunan-Mısır, Yunan-Pers kültürlerinden karışık tanrı figürleri görülmeye başlamıştır. Bu durum Roma İmparatorluk Dönemi'nde de devam etmiş, Aktium Deniz savaşı sonrası Mısır'ın ele geçirilmesi ve zaman zaman Mezopotamya içlerine kadar giren Roma sınırları bu kültürlerle iç içe olmasını sağlamıştır. Özellikle askeri lejyonların zengin ticaret ağının ve zorunlu göçlerin Asia Minor'da farklı inanç kültürlerinin görülmesinin başlıca nedenleridir. Bu semboller, Roma İmparatorluk Dönemi'nde bölgenin sosyal ve ekonomik durumunu aydınlatan birincil kaynaklardır. Ayrıca yerel halkın inanç, umut ve korkularını anlamak için de önemli katkılar sağlamaktadırlar. Bu tez kapsamında 22 adet; mitolojik yaratıklar, hayvan, tanrı-tanrıça ve nesnelere oluşan semboller ele alınmıştır. Tez kapsamında incelenen mezar anıtları İmparator Augustus ile Diocletianus'un imparator olduğu MS 284 aralığına tarihlendirilmektedir.

Burada ele alınan mezar anıtlarının tarihsel sürecine bakıldığında Principatus devri boyunca mezar sanatında apotropaik sembellere aralıksız yer verilmiştir. Fakat Principatus devrinin sonlarına doğru bu tarz koruyucu sembollerde artış olduğu görülmüştür. Örneğin MÖ 480 yılında Klasik dönem kamusal yapılarında Arkaik dönemde olduğu gibi apotropaik

uygulamaların yaygınlığı söz konusu değildir. Refah ve huzurlu bir ortamda insanların bu tarz uygulamalara olan ihtiyacı azalmış, fakat kargaşa, doğal afetler, savaş, yoksulluk, gibi nedenlerin artmaya başladığı 3. yy'ın ikinci yarısıyla beraber mezar anıtlarında ve mezar içi buluntularında insanlar tekrar bir ya da birden fazla tanrı-tanrıçaya sığınma gereği duymuşlardır. Mezar anıtlarında koruyucu niteliği olan tanrı-tanrıçalar kentten kente değişmektedir. Tercih edilen tanrılar daha çok khthonik özelliktedir. Tanrı ya da tanrıça figürlerine daha çok kutsal hayvanları ile bağdaştırılarak mezar anıtları üzerinde yer verilmiştir.

Hosios kai Dikaios tanrı çiftine, mezar anıtlarında yer verilmesinin nedeni daha çok cezalandırıcı ve adalet vasıflarından dolayıdır. Elleri terazi ve kılıç olan erkek figürlerin bazen labrys tuttukları da görülmektedir. Bazı mezar anıtlarında tanrı çiftinden yalnız olarak birinin isminden bahsedilen örneklerde söz konusudur. Bununla birlikte Hosios ismi, Dikaios'a göre daha sık kullanılmaktadır. Phrygia Bölgesi'nin Kuzeybatısında yaygın biçimde tapınım gördükleri anlaşılmaktadır. Ama Mysia, Troas, Kuzeydoğu Lydia bölgelerinde de bu tanrı çiftine ait bezemelere yer veren mezar anıtları görülmektedir.

Tanrıça Hekate'nin kara, deniz ve hava üzerinde söz sahibidir. Homeros'un eserlerinde bahsetmediği tanrıçadan Hesiodos, Thegonia adlı eserinde bahsetmektedir. Kybele niteliğinde evrensel tanrıçadır. Aynı zamanda khthonik bir tanrıçadır. Yaşayanlar için çok ilgi gören ve korkulan tanrıça olmuştur. Daha çok gece hâkimi, büyü ve sihirle, karanlık güçlerle ilişkilendirilmiş, tapınımına Roma Dönemi'nde daha fazla rastlanır. Mezar stellerinde Hekateion olarak ya da tekil bir şekilde betimlenmiştir. Köpek ve hilal betimlerinin olduğu mezar stelleri yazıtlarında Tanrıça Hekate'nin koruyuculuğuna ve lanetlemelerde sıklıkla yakarılmıştır. Pfuhl ve Möbius'a göre Hekate, Helios'dan sonra mezarlara zarar verecek insanlara karşı lanetler ve dualar ile seslenen tanrılar arasındadır. Tanrıça çoğu kez intikam almak için çağırılırdı.

Hilal betimlemeli mezar anıtlarında aynı zamanda tanrıça Artemis ve tanrı Men'e yakarılar söz konusudur. Artemis'e daha çok Phrygia'nın batı bölgelerinde tapınım söz konusuyken Tanrı Men ise Lydia, Phrygia, Pisidia, Kappadokia bölgeleri ve kabaca Orta Anadolu bölgesinde yoğun ilgi ile tapınım görmüştür. Diğerlerine göre en çok öne çıkan tapınım merkezi Pontos Bölgesi'ndeki Kabeira'dır. Kilikia Bölgesi'nde de mezar stelleri üzerinde Tanrı Men ile ilişkili hilal betimleri yer almaktadır. Mezar koruyucusu olarak Men

ölü kültü ile ilişkilendirilmektedir (Cumont, 1942: 206). Men kültürünün bulunduğu çeşitli coğrafi bölgelerde ikonografik farklılıklar kendini gösterir. Tanrı Men genellikle Phryg kostümlü ve omuzlarının üstünde bir hilal yükselir. Hilal betimlemeleri lahit ve ostotek mezarların kapağında apotropaik olarak kullanılan aslanların ayaklarının dibinde tasvir edilmiştir. Kilikia Bölgesi'nde, kaya mezarlarının girişinde hilal betimlemeleri görülmektedir.

Ascia sembolü genellikle yazıtın üst kısmında D ve M harfleri arasında (Dis Manibus-yeraltı tanrılarına), bazen karşılıklı olarak bulunur. Ascia sembolleri ayrıca bir yazıtın her iki yanında veya yazıtın başka yerlerinde de bulunabilir. Galya Bölgesi'nde yaygın bir şekilde karşılaşılan ascia sembolü meslek grupları için kullanıldığı düşünülse de genel olarak kabul edilen mezarın güvenliğini garanti etmek aynı zamanda mezarın bakım ve temizliğinin ki bu mezarın bütünlüğünün fiziksel olarak korunmasını ima eder. Ascia, tamamlanma anında mezarın üzerine bırakılan-terkedilmiş aletin görsel ifadesidir çünkü mezarın kendisi ile khthonik tanrılar için kutsal hale gelmiş olmalıdır.

Maskeler diğer tanrıların kültürleri için de kullanılıyordu ama daha çok Dionysos-Bacchus için kullanılıyordu ve bu durumda tanrının kendisinin tezahürüydü. Maskelerin kültür ile ilişkilendirilmesinin nedeni, Dionysos esrikliğinin özelliklerini yansıtmasıdır. Yine Dionysos kültürü ile alakalı Silen, Satyr gibi daemon ruhu taşıyan ürkütücü yaratıklar insanlar tarafından korkulan ve figürler olmuştur. Karşı çıkılmaz ürkütücü yıkıcı doğayı temsilen hayvani güce sahip oldukları düşünülmüştür. Bu nedenle apotropaik işlevi olduğu bilinmektedir. Bunlara ek olarak grotesk figürler, masklar, siyahi insan figürleri, pigmeler nazar ya da kötülük yapacak insanları caydırmak için kullanılan profilaktik-apotropaik figür ve nesnelere olmuştur. Bu tarz figürler daha çok Dionysos kültüründe kendine yer bulmuştur. Mezar anıtlarından genellikle lahit ve ostotek örneklerde mask, silen, satyr, gibi grotesk figürlere sık sık yer verilmiştir. Kilikia ve Pamphylia Bölgesi'nde ostotek ve lahitlerin köşe akroterlerinde mask ya da büst olarak ya da girland taşıyıcısı olarak betimlenmiştir. Bu figürlerin kötü ruhları ölümlerden uzak tuttuğuna inanıldığından dolayı ölümlerin yakınları onları mezarlıklara yerleştirirdi. Silenler, grotesk ifadeleri ve apotropaik karakterlerinin yanı sıra ustaları Dionysos'un diğer dünya ile olan ilişkisi nedeniyle mezarlarda tercih edilmelidir.

Labrys sembolünün kökeni konusunda çeşitli fikir ayrılıkları vardır. Fakat başından itibaren dini bir sembol ya da siyasi erki göstermek için Minos uygarlığında tanrıça elinde, doğu kültüründe tanrı ya da krallar elinde tasvir edilmiştir. Asia Minor'da ise bu sembol tanrı Zeus, Apollon, Men, Hosios kai Dikaios gibi figürlerde görülmektedir. Bu tanrıların daha çok cezalandırıcı epitetlerine özellikle tanrı Lairbenos sıfatı aracılığı ile insanlar tarafından gelecek zararlı faaliyetleri caydırmak için yakarılmıştır. Lanetlemelerde cezalandırıcı tanrı olarak da sıklıkla başvurulanan tanrılardır. Atlı olarak betimlenen bu tanrılar bir ellerinde genellikle labrys taşır. Sosyal hayatı düzenleyen resmi hukukun temsilcisi niteliğinde olan tanrı için itiraf ve katagraphe yazıtları adandığı bilinmektedir. Yerel inanışlar arasında farklı bir yeri olan bu kült Phrygia Bölgesi'nde yaratılmış, Karia ve Lydia bölgelerinde de iç içe geçmiş bir kült haline gelmiştir. Mezar anıtları üzerinde labrys ile betimlenen Tanrı Lairbenos hem tanrının propagandasını yapıp hem de mezarın korunmasına yönelik önlem olarak kullanılmış olmalıdır. Aynı zamanda Asia Minor'da Helios Apollon Lairbenos şeklinde tapınımı da söz konusudur. Mylasa Baltalı Kapı kilit taşında betimlenen labrysin üzerine eklenen bir çift göz tanrı Zeus aracılığıyla kentin gözetildiği ve koruması altında olduğu anlamına gelmektedir. Roma İmparatorluk Dönemi'nde Apollon Lairbenos kültü özellikle kırsal kesimde yaşayan halkın bu dönemde salgın hastalık, yoksulluk ve asimilasyon baskıları gibi etkenler nedeniyle insanların sığındığı tanrı olmuştur.

Hermeler MS 1.-2. yy'larda büyük oranda tanrıları tasvir eder. Öncelikle Hermes, Dionysos, Pan, Satyr, Silen, Eros, Maenad ve Nympheler, herme olarak betimlenen tanrı ve mitolojik yaratıklardır (Wrede, 1972: 134, 138, 139, 148, 149, 150, 152; Wrede, 1985: 53). Doğurganlığı, bereketi ve kötülükten korunmayı simgeliyorlardı (Giumlia ve Mair, 1983: 100-174; Dinç ve Durugönül, 2017: 254). İthyphallik anlatıma sahip bu tür objeler geneli itibari ile koruyucu niteliktedir. Mezar stellerinde arka planda dolgu motifi gibi betimlenen hermeler, lahit ve ostotek mezarlarda kısa ya da uzun kenarlarda dolgu motifi yahut girland taşıyıcısı şeklinde bezenmiştir. Aynı nitelikte Hermes, Dionysos ve Herakles hermeleri en yaygın kullanılan ithyphallik özellikte tanrılardır. Mezar hediyesi olarak mezar içine ya da dışına yerleştirilen herme örnekleri de apotropaik özellikte olup Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihli mezarlarda ele geçmiştir.

Nekropollerde görülen kalkan betimlemeleri ikonografik anlamlar taşır (Koch, 2001: 225; Hürmüzlü, 2007: 8; Baldıran ve Pehlivan, 2019). Özellikle Roma İmparatorluk Dönemi

lahit kapaklarında, alınlıkların ortasındaki boşluğu doldurmanın yanında mezarı kötülüklerden koruyucu bir güce sahip olduğu düşünülen apotropaik bir figürdür. Pisidia Bölgesi'ndeki birçok mezarın, özellikle Termessos nekropolündeki kalkanlı lahitlerin birçoğunun savaşçılara ait mezarlar olduğu ve lahitler üzerindeki silah kabartmalarının, bu savaşçıların hayattayken kullandığı silahlar olduğu düşünülmüştür. Asia Minor'da kalkanlı lahitlerin en erken örneği Helenistik Dönem'e tarihli Alketas'ın lahit mezarında karşımıza çıkmaktadır. Büyük İskender'in ordusunda piyade askerlerin komutanı olan Alketas'ın kullandığı kalkanın kabartması olduğu düşünülmektedir (Özkan, 2021: 73). Ancak yapılan bazı detaylı çalışmalar sonucunda bu lahitlerin çoğunun asker kökenli kişiler için değil, halkın çeşitli tabakalarından; kadın, erkek, çocuk, din adamı hatta köleler için yani savaşla ve askerlikle ilgisi olmayan kişiler için yapılmış olduğu görülmüştür (Özkan, 2021: 72; Uğurlu, 2000: 367).

Grifon, sfenks köpek gibi yaratıklar tarih boyunca koruyucu nitelikte olmuştur. Tanrı ya da kral gibi figürlerin yanlarında güç ve kudret göstergesi olarak betimlenmişlerdir. Kent kapılarında, tapınaklarda kamusal yapılarda duruş ve kompozisyonlardan da anlaşıldığı gibi koruyucu niteliğini vurgulamaktadır.

Mezar anıtlarında dua eder vaziyetteki açık çift el koruyucu anlamda sahnelerde betimlenmiştir. Bu tarz betimlenen ellerin genelde aya kısmı cepheden tasvir edilmiştir. Mezar stellerinde görülen el tasvirleri Helios ile ilişkilendirilir. Bu betimlerin geç dönemlerde kötü ruhlardan ve mezar soygunlarından korunma (apotropaik) amacıyla yapılmış olabileceği öne sürülmektedir (Yaman, 2013: 313; McLean, 2002: 266). Pfuhl ve Möbius mezarlara zarar verecek olan günahkâr insanların lanetler ve dualarla uzak tutulduğunu ve tanrıların intikam için çağrıldığını belirtmektedir. Helios intikam almak için dua edilen tanrı olarak karşımıza çıkar (Pfuhl ve Möbius, 1977: 537, 2238-2239; MAMA 4: C92). Waelkens'in aktarımında çift el Helios için bir dua veya yakarış anlamına gelir. Özellikle cinayet şüphesi ve genç yaşta ölenlerin intikamını alınmasıyla ilişkilendirilmektedir (Waelkens, 1986: 48). Wujewski ise el betiminin bebek veya genç ölümler ile doğal olmayan ölümleri temsil ettiğini belirtir (Wujewski, 1991: 44). Özellikle Phrygia Bölgesi merkez olacak şekilde Phrygia ya sınırı olan bölgelerde de el betimlemeleri görülmektedir.

Aizanitis kapı biçimli mezar stelleri üzerinde yer alan iki örnek mevcuttur. Baykuşlardan biri kilit aynası bezemesinin üzerinde dururken diğeri kayalık benzeri alan üzerinde betimlenmiştir. Baykuş betimi her ne kadar ölümün habercisi olsa da kötü ruhlara karşı ölünün mezarını koruma kaygısı güderek yerleştirilmiş olmalıdır. Baykuşların iri bakan gözleri nedeniyle, ölümcül bir bakışa sahip oldukları düşünülüyordu bu nedenle similia similibus ilkesine göre nazara karşı koyan bir gücü temsil etmektedir. Baykuş Roma ve Yunan kültürlerinde, nazara ya da kıskançlığa yönelik koruyucu talismanlarda sıklıkla kullanılan bir figür olmuştur. Bu inanç daha sonraki Hıristiyan nazar karşıtı uygulamalarda da görülür (Elliot, 2016). Kuş, Antik çağlardan günümüze kadar birçok kültürde khthonik bir figürdür. Kuşların ya ölen kişileri temsil ettiği ya da onlara eşlik ettiği (Özer, 2016: 9) veya bu ruhları kendileri için aldıkları düşünülmektedir (Moreman, 2014: 1).

Tanrıça Hekate'nin atribüleri arasında anahtar da yer almaktadır. Anahtar, tanrıçanın en mistik ve ilgi uyandıran yönü khthonik kimliğine işaret eder. Hades'in kapısını açmak, korumak ve kapatmak onun yetkisindedir. Tanrıçanın bir simgesi olarak kilit ve anahtar, ölümlerin yer altı dünyasında bulunan yeni evlerin kapısını simgeler (Karagöz, 2002: 306). Bu sebeple şehrin kurucusu olarak Hekate Prokathegetis epiteti ile Hekate onuruna kutsal alanlarda kapılar inşa edilmiştir. Bu durum Tanrıça'nın khthonik kimliğini yansıtmakla birlikte onun yer altı dünyası ile olan ilişkisini ve gizemliliğini de gösterir. Bu durumun en güzel göstergesi elinde anahtar ile kapıların koruyucusu olarak temsil edilmesidir (Farnell, 1896: 556). Mezarlara ölen insanların hayatlarını sürdürecekleri ebedi evi/tapınağı olarak bakıldığından dolayı anahtar ve kilit aynaları Hekate'nin kapı koruyuculuğuna atfedilmiş olmalıdır. Erdemli ruhlar, "geçiş eşiği" olarak isimlendirilen yaşamdan sonraki hayata geçişte yeryüzüne çıkabilir ya da istediği gibi yeraltı ekseninde yeryüzü ve gökyüzünde dolaşabilirdi (Anton. *Liber*. 1. 168). Hekate, yeraltı geçiş noktaları, gökyüzü ve yeryüzü geçiş alanlarının anahtarlarına sahip olan tanrıçadır.

Ayna tasvirleri mezar stellerinde özellikle kadın mezar anıtlarında özellikle stellerde kadınların ellerinde ya da tekil olarak betimlenmiştir. Yansıtma özelliği nedeniyle Antik Çağ'da birçok mitolojik efsaneye konu olmuştur. En eski zamanlardan günümüze kadar, kehanet sanatlarında, dünyevi olanın ötesini görmek için ayna yüzeyleri kullanılmıştır. Perseus mithosunda olduğu gibi yansıtıcı özelliği sayesinde kötülöklere ve nazar karşı koruma unsuru olarak yorumlanabilir. Bu uygulamanın ardındaki fikir, basitçe, nazarin

doğasında var olan herhangi bir olası kötülüğün, bir şekilde kendi üzerine düşeceğiydi. Benzer inanış Avrupa, Kuzey Afrika ve Çin'in farklı yerlerinde nazara karşı kullanılmaktadır. Dionysos ayinlerinde ayna kullanımının olduğu bilinmektedir. Bu ayinlerde aynanın yer alması aynanın karşıtlık-zıtlık özelliği nedeniyle aynanın bir yüzünün yaşamı ve diğer yüzünün ise ölümü sembolize etmesiyle açıklanabilir.

Yılan tasvirleri özellikle atlı süvari, klineli cenaze stellerinde ya bir ağaca sarılmış vaziyette ya da sahne de yer alan yiyeceklere doğru yönelmiş olarak betimlenmiştir. Yılanların toprağın içine girmesi, deri değiştirmesi, her zaman ilgi uyandırmış ve yeniden doğuşu sembolize ettiği düşünülmüştür. İnsanlar Antik Çağ'da ve günümüzde evlerinde yaşayan yılanlara dokunmama gibi bir alışkanlık sergilemektedirler. Bunun nedeni evin koruyucusu olduğuna inanılmasından kaynaklanmaktadır. Antik Roma'da lares, pinates, genius gibi kavramlar ata, ev ruhları şeklinde adlandırılıp bu inanışlarını da aksatmadan yerine getirmekteydi. Ruhları ve ataları yatıştırmak için (esasinda atalarını hatırlaması güdülerek) sunu yapması gerekmekteydi. Bu sayede atalarının ruhları her zaman yanında olup zor zamanlarında yardımına erişecekleri inancı söz konusudur.

Kertenkele gibi hayvanlar da Antik Çağ yeraltı tanrıları ile ilişkilendirildiğinden dolayı korkulan hayvanlar olmuştur. Amulet ve talismanlarda nazar ve kötü ruhlarla savaşıması ya da savuşturması için tercih edilmiştir. Sıklıkla birlikte bulunduğu karışık yaratıklar ve iblisler ile aynı garip, masalsı kategoriye girer: yani, tuhaf, ürkütücü, doğaüstü alemine aittir. Apollon, Zeus Sabazios ile ilişkilendirilir. Kehanet, ölüm ya da felaket alameti, olarak düşünülmüştür. Antik yazarlar tarafından büyücülük ile ilgili kullanıldığı belirtilmiştir. Bir yılan gibi sadece kendi derisini dökmekle kalmaz, Aristoteles ve Plinius'a göre kertenkele kuyruğu kesilse bile hayatta kalır ve Aelian'a göre ikiye bölünse bile mucizevi bir şekilde tekrar bir araya gelip yaşayıp, büyüyecektir. Yılan gibi tekinsiz hayvan olarak düşünülmesi korkulan tarafı olmalıdır. Bu sebeple apotropaik niteliği söz konusudur.

Horoz mezar anıtlarında çocuklarla bir arada verilmiştir. Çeşitli besinler ile horozu beslediği sahneler yoğundur. Horozun çocukların ergenliğe geçişin kültürel simgesi olarak kabul edilmiştir. Arkaik dönemden itibaren khthonik tanrıçalar ile özellikle mezar stellerinde genç yaşta ölen kişilerin mezarların görülmektedir. Asklepios, Persephone, Leto, Hermes, Demeter ve Hekate gibi khthonik tanrı ve tanrıçalar ile ilgilidir.

Boğa Antik Çağ'da genellikle eril gücü ve bereketi temsil etmiştir. Mısır, Mezopotamya, uygarlıklarında aslan ve diğer karışık yaratıklar gibi boğa da kapı bekçisi olarak tercih edilmiştir. Roma İmparatorluk Dönemi'nde Iupiter Dolichianus Mezopotamya ve Hitit tanrılarında olduğu gibi boğa üzerinde ayakta elinde labrys ile betimlenmiştir. Iupiter Dolichenus'a tapınma geleneği MS 2.-3. yy'larda Asia Minor'da daha fazla yaygınlaşmıştır. Roma dininde yalnızca gökyüzü tanrısı değil, aynı zamanda güvenlik ve askeri başarı ile ilişkilendirilmiştir. Dolichenus, adaletin koruyucusu, yağmur sağlayıcısı olarak da onurlandırılan güçlü bir göksel tanrıydı. Ölü gömme gelenekleri ilgili olarak en erken Asia Minor buluntusu Alacahöyük mezarlarında görülmüştür. Ve mezarın koruyucuları olduğu düşünülmüştür. Benzer uygulama Laodikeia kentinde de görülmüştür. Boğalar genellikle baş şeklinde lahit, mezar stelleri, kaya mezarları, ostotek üzerinde betimlenmiştir. Boğa başları bağ, bahçe ve meskenlerde koruyucu amaçla kullanımı günümüzde de devam etmektedir.

Yunus tasvirleri mezar anıtlarında nadir de olsa betimlenmiştir. Deniz canlılarının en zekisi ve insanlara dostane yaklaşan çalılardır. İnşalara denizlerde eşlik etmiştir. Genellikle havaların iyi gideceği ve uğurlu sayılmışlardır. Kadın ve erkek mezarlarında yunus betimlerine yer verilmiştir. Yunuslar ölen kişilere korkunç denizlerde eşlik ettiği gibi ölüm anında da eşlik edeceği düşünülmüş olmalıdır.

Kartal betimlemeleri mezar anıtlarında daha çok Zeus ve Baal ile ilişkilendirilmiştir. Erkek mezarlarında betimlenmiş olan kartal, ruhu güneşe götürdüğüne inanılmıştır. Phrygia ve Kappadokia, Isauria ve Lykonian Bölgesi'nde kartal ve kalathosların beraber betimlendiği örnekler oldukça yoğundur. Kalathosun kadını kartalların ise erkekleri temsil ettiği aşıkardır. Aynı zamanda kartal betimine güç kahramanlık gibi anlamlar yüklenilmiştir. Kartallar, aslanlar gibi ayakları altında genelde boğa başı ve yıldırım demeti tutarken betimlenmiştir. Kanatları açık ya da kapalı bir şekilde betimlenen kartalların başları profilden tasvir edilmiştir. Kanatlarını açmış bir şekilde tasvir olunan kartallar, kendini tehlike oluşturan bir canlıya büyük göstererek tehlikeyi bertaraf etmeyi ya da üstünlüğünü kabul ettirmeye yönelik bir davranış olarak yorumlanabilir. Mezar stellerinde alınlıkta yer alan kartal motifi lahitlerde kanatları açık ya da kapalı olarak girland taşıyıcısı şeklinde betimlenmiştir. Pers krallığının bir sembolü olan kartal fırtına tanrısının biçim değiştirmiş halidir (Coleman, 2007: 314). Romalıların Pers inancına ait tanrıyı kendi dini inanışlarına entegre ettiği hatta Roma İmparatorluğu'nun simgesi haline gelmiştir.

Apotropaik bir araç olarak phallic imgelemenin kullanımı, antik dünyada yaygın ve uzun süreli bir gelenektir. Phallos biçimli mezar stelleri ve mezar anıtları üzerinde betimlenen phalloslar Arkaik dönemden Roma İmparatorluk Dönemi'ne kadar kullanılmıştır. Phallosa tapınma olgusunun ilk çağdan beri bilindiğinden ve mezar taşı olarak phallosların eski Anadolu, Mısır, Yunanistan ve çevresinde önemli bir yer tuttuğundan bahsedilmiştir. Kendi başlarına khthonik anlamlarıyla kullanılan hermelerde ithyphallic konseptte ele alınmıştır. Özellikle Roma Dönemi'nde yaygın olan koruyucu anlamıyla sivil veya askeri yapılarda (ev, sur v.b) günlük eşyalarda (kandil) bulunan çeşitli karışık yaratıklar şeklinde phalloslar, mezar yapılarının duvarlarında görülürler.

Mezar ikonografisi açısından çok önemli yeri olan Medusa betimleri Antik Çağ'da çok geniş yayılım alanına sahiptir. Şüphesizdir ki Medusa başlarının mezar anıtlarında kullanım amacı korkunç görüntüsü ile mezarı rahatsız edecek kişilerden koruması olmalıdır. Erken dönemlerden beri kaya mezarları, lahit, mezar stelleri, ostotek, mezar anıtlarında, özellikle Phrygia'da erken örneği olan Yılan Taş mezar anıtı örneğinde olduğu gibi, Roma İmparatorluk Dönemi örneklerinde de üslup olarak değişim görülse de yer verilmesindeki amaç değişmemiştir. Asia Minor'da Kappadokia Bölgesi haricinde diğer bölgelerde sıklıkla karşılaşılan bir figürdür.

Aslan figürleri birçok bölgede erken dönem örneklerinde olduğu gibi Roma İmparatorluk Dönemi mezar anıtlarında da sıklıkla kullanılmıştır. İlk örnekleri oturur vaziyette olan aslan betimlemelerinin başları seyirciye dönük iken zamanla mezarlarda uzanmış korkutucu bakışlarıyla pençeleri altında geyik, öküz hatta insan başının olduğu örnekler ile koruyucu özelliğini sahnelemekteydi. Aynı sahne özellikleri mezar stelleri alınlıklarında, ostotek ve lahit kapaklarında, kaya mezarları üzerinde yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Mezar sanatında kullanılan aslan betimleri MÖ 7. yy'dan itibaren Asia Minor'da görülmektedir. Arkaik Dönem'de Ionia Bölgesi'nde görülen üç boyutlu mezar bekçiliği özelliği ile mezarın koruyucusu olan aslanlar, Phrygia Bölgesi'nde daha çok Tanrıça Kybele ile ilişkilendirilse de mezar kitabelerinde yer alan yazıtlarda aslanın doğadaki korkutucu yönüne atıfta bulunan özelliklerinden bahsediyor oluşu aslanın bağımsız bir figür olarak ele alındığını göstermektedir. Antitetik pozisyonda olan aslanların genellikle ortadaki objeye doğru yöneldiği ya da ön patilerinden birinin bu objenin üzerinde

olduğu örnekler arkaik dönemden beri tercih edilen kompozisyonudur. Bu özelliği ile de ortada yer alan nesneyi korudukları düşüncesi ortaya çıkmaktadır. Antitetik bir şekilde betimlenen aslanların dişi-erkek şeklinde olan örnekleri de söz konusudur. Bu da mezara gömülen bireylerden kadın ve erkeği temsil ettiği sonucunu çıkarmaktadır. Aslan, panter ve leopar gibi vahşi hayvanlar mezarın koruyuculuğunu üstlenmekle beraber, cesareti sembolize etmektedir. Roma günlük hayatın kompozisyonunda yer almayan aslanlar mezar sanatında yoğun ilgi ile özellikle Phrygia'da gücünü ana tanrıça Kybele'den alan aslanlar bir kutsallığı sembolize ederken, mezarlarda koruyucu figür olarak kullanılmaktaydı.

Yunan ve Roma inançlarına göre ölen kişilerin ruhları dünyayı terk etmeyip insanlarla yaşamaya devam ediyordu. Asia Minor'da gelenek olan, ölen kişinin ebediyete kadar yaşaması amacıyla ruha ev inşa etme inancı için (Waelkens, 1986: 3) mezarlar yapılırdı. Cicero, ölen insanları birer tanrı olarak görmek gerektiğini ve onların tapınaklarının ise mezarları olduğunu düşünmemiz gerektiğini söyler (Uğurlu, 2006: 39, Cicero, *De Legib.* 9). Öldükten sonra unutulmak ve aynı zamanda ruhlarının rahatsız edilip mezarına zarar verilmesi, insanların ölümle ilgili en büyük endişeleridir. Çünkü ölen bir kişinin huzurlu bir hayata devam edebilmesi için mezarının olması şarttır. Yer altında arafta kayıkçı Charon, Kokitus Irmağını geçirmesi için mezarının olmasını şart koşmuştur. Aksi takdirde huzursuz olan ruh 100 yıl boyunca arafta kalacaktır. Ölümünden sonra tehlike yarattığını düşündükleri ruhlar, huzur bulamamış olan ruhlardır. Ahirette ruhun huzur içinde olması için mezarın bozulmadan kalması gerekiyordu. Mezarının olmaması ya da bozulmuş mezar anıtlarının sonuçları sadece o can için değil, ölen kişinin hala yaşayan akrabaları için de vahim olabilir. Mezarına yapılan saygısızlıktan rahatsız olan bir ruh, yaşayanlara musallat olmak için geri dönebilir, fiziksel ve zihinsel sağlıktaki bozulmalardan maddi zorluklara ve hatta ölüme kadar her türlü kedere neden olabilirdi. Ruhu -hem kendisi hem de yaşayanlar için- mutlu tutmak adına kitabelerde küfürler ve hakaret edenleri uyarmak için para cezaları açıkça belirtilmiştir.

Roma İmparatorluğu MÖ 133'te Asia Minor'a geldiğinde kültürel çeşitliliğe ve köklü bir medeniyete sahip toplumlar ile karşı karşıya kalmıştır. Bundan dolayı Roma bu halklara ait dini figürleri kendi kültürlerine uyarlayarak politik davranmıştır. İmparator Augustus, siyasi ve askerî açıdan topraklarının bütünlüğünü korumak için yeni kurulan yerleşim yerlerinde, kültürel öğeleri ve dini propaganda amaçlı kullanmıştır. Özellikle Roma

kolonileri ve yerel halklarla Romalı halkların bir arada bulunduğu yerleşim yerlerinde, mevcut sosyal, kültürel ve dini yapıda birçok değişiklik söz konusu olmuştur.

Mezar anıtlarında karşılaşılan figürlerin birçoğu fiziksel olarak korkutucu yönü yoktur. Bir ölümlüyü maddi olmayan kötülüklerden koruma eylemi, tanrıların doğrudan yetki alanına girer. Bu nedenle, bu erken apotropaik uygulamalarda kötülüğe karşı korumanın birincil araçları tanrılardır. Fakat tanrı ve tanrıçaların kutsal hayvanları olan hayvanlar ya da semboller ile anlatılmak istenen bir ömrü-yaşam süresini sembolü betimlenen tanrı ya da tanrıçanın istekleri doğrultusunda yaşadığını göstermektedir. Aynı zamanda devamında da ölümden sonra da tanrı ya da tanrıçaya bağlı olduğunu göstererek ona sığındığını anlatmak istemiş olmalıdır. Hosios kai Dikaios, labrys ve eller ise dünyada acı çekerek ya da haksız yere canından olduğunu cezalandırıcı tanrılar ya da Helios, Apollon gibi tanrılara seslenerek onlara sığınarak öcünün alınmasını, öldüren insanların cezasız kalmamasını dilemiş olmalıdır. Bu figürlerin aynı zamanda birçoğu da fiziksel olarak gerçekleştirilecek zararları engellemek için de konulmuştur. Örneğin, aslan, Medusa, boğa, grifon, sfenks gibi yaratıklar profilaktik yani bekçi niteliğinde koruyucu figürlerdir.

Romalı lejyonlar ya da göç gibi etkenler sonucunda daha önce görülmeyen ascia sembolü Asia Minor'da mezar taşları üzerinde görülmeye başlamıştır. Bu sembol ise bir kurum tarafından mezarın temizliği bakımının ve güvelliğinin sağlandığını göstermektedir.

KAYNAKÇA

Antik Kaynaklar

- Aiskhylos, (2000) *Zincire Vurulmuş Prometheus*. Sabahattin, E. ve Azra, E. (çev.). İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul.
- Antoninus Liberalis. (2001). *The Metamorphoses of Antoninus Liberalis*. Francis, C. (trans.). Routledge: London and New York.
- Apollodoros. (1921). *Bibliothekhe*, III, Sir. James, G., F. (trans.). LOEB Classical Library: London.
- Appianus. (1958). *Roman History 3 (The Civil Wars- Books I-III)*. Horace, W. (trans.). William Heinemarm Ltd: London.
- Aristophanes. (1988) *Kuşlar*. Azra, E. ve Sabahattin, E. (çev.). Remzi Yayınevi: İstanbul.
- Aristophanes. (2017). *Kurbağalar*. Yılmaz, G. (çev.). Sınırsız Kitap Yayınevi: İstanbul.
- Aristotles. (2006). *On the Soul* 1.3-5. John, P and van der Erik (trans.). Bloomsbury: London.
- Cicero Marcus Tullius. (1988). *De Re Publica De Legibus*. Clinton, W., K. (trans.). Harvard University Press: Cambridge.
- Claudius Aelianus. (1665). *Variis History*. Thomas, S. (trans.). Thomas Dring: London.
- Cornelius Tacitus. (1906). *Annales ab excessu divi Augusti* Charles, D., F. (trans.). Clarendon Press: Oxford.
- Euripides. (2003). *Bacchae*. David, K. (trans.). LOEB Classical Library: London.
- Euripides. (1995). *Hecuba*. David, K. (trans.). LOEB Classical Library: London.
- Herodot. (1991). *Herodot Tarihi*. Müntekim, Ö. (çev.). Remzi Kitabevi: İstanbul.
- Hesiodos. (1988). *Theogonia*. Hugh, E. W. (trans.). LOEB Classical Library: London.
- Homeros. (2004). *İliada*. Azra E. ve Abdulkadir, M. (çev.). İş Bankası Yayınları: İstanbul.
- Lucian of Samosata. (1905). *The Works of Lucian of Samosata*. Henry, W., F. and Francis, G., F. (trans.). The Clarendon Press: Oxford.
- Ovidius. (1994). *Dönüşümler*. İsmet, Z. E. (çev.). Payel Yayınevi: İstanbul.

- Ovidius. (2016) *Fasti (I-VI) Roma Takvimi ve Festivaller*. Asuman, C. A. (çev.). Yapı Kredi Yayınları: İstanbul.
- Platon. (2020). *Phaidon*. Nazile, K. (çev.). Pharmakon Yayınevi: İstanbul.
- Plinius. (1926). *Naturalis Historia*. Horace, R. (trans.). LOEB Classical Library: London.
- Plutarkhos. (1936). *Roman Questions Plutarch. Moralia*. Frank, C. B. (trans.). Harvard University Press: London.
- Plutarkhos. (2006). *İsis ve Osiris*. Muammer, T. (çev.). Ruh ve Madde Yayınları: İstanbul.
- Pollux Julius Naucratis. (1967). *Pollucis Onomasticon*. Ericus, B. (trans.). Teubner: Leipzig.
- Publius Virgil.(1953). *The Aeneid*. Lewis, C. D. (trans.). Garden City, Doubleday: New York.
- Senecae. (1971-72). *Naturales Quaestiones*. Vol. 1-7. Thomas, H. C. (trans.). LOEB Classical Library: London.
- Stephanos Byzantinos (1839). *Stephani Byzantii, Ethnikon*. Antonius, W. (trans.). Teubner: Leipzig.
- Strabon. (2012). *Geographica*. Adnan, P. (çev.). İlke Kitapevi: Ankara.
- Suetonius. (2008). *On iki Caesar'ın yaşamı*. Fafo, T. ve Gül, Ö. (çev.). Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.
- Theophrastus. (2004). *Characters*. (Cambridge Greek and Latin Classics). James, D. (trans.). Cambridge University Press: Leiden.

Modern Kaynaklar

- Abay, N. (2018). Lykaonia sikkeleri. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Klasik Arkeoloji Bilim Dalı, Konya.
- Akçay, T. (2016). Olba'da Ölü Kültü. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Ankara.
- Akçay, T. (2017). *Yunan ve Roma'da ölü kültürü*. Bilgin Kültür Sanat Yayınları: Ankara.

- Akçay, T. (2019). “Roma İnancında Ev Kültleri ve Mezarlardaki Naiskoslu Nişler Üzerine Bir Öneri”. *Anadolu Araştırmaları* 22, 75-106.
- Akıncı Öztürk, E. (2011). Apollon Lairbenos Kültü. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, İzmir.
- Akurgal, E. (1995). *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*. Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı: İzmir.
- Akurgal, A. (1997). *Anadolu Kültür Tarihi*. Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu: Ankara.
- Akyürek Şahin, N. E. (2001). “Büyük Çiftçi Tanrısı Zeus Bronton. Arkeolojik ve Epigrafik Belgelerle Phrygia’da Bir Zeus Kültü”. *Olba* 4, 163-182.
- Akyürek Şahin, N. E. (2004). “Anadolu’da Hosios kai Dikaios Kültü (Kutsal ve Adil Tanrı)”. *Arkeoloji ve Sanat Yayınları* 118, 2004, 1-18.
- Akyürek Şahin, N. A. (2006). “Anadolu’da Hekate Korpusu ve Çeşitli Müzelerde Hekate Eserleri Üzerinde Çalışmalar”. *Arkeoloji Sanat Yayınları* 121, 56-67.
- Akyürek Şahin, N. E. (2016). “The Cult of Hekate in Lydia: Evidence from the Manisa Museum”. *Gephyra* 13, 1-48.
- Akyürek Şahin, N. E. und Uzunoğlu, H. (2019). “New Inscriptions from the Museum of Bursa”. *Gephyra* 17, 239-285.
- Akyürek Şahin, N. E. und Uzunoğlu, H. (2020). “Neue Weihungen an Hosios kai Dikaios aus dem Museum von Eskişehir”. *Gephyra* 19, 189-230.
- Akyürek Şahin, N. E. und Uzunoğlu, H. (2021). “Neue Inschriften aus dem phrygischen Hochland”. *Gephyra* 21, 177-197.
- Albayrak, Y. (2008). Anadolu’da Artemis Kültü. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Ankara.
- Alexiou, S. (1991). *Minos Uygarlığı*. Elif T. T. (çev.). Arkeoloji ve Sanat Yayınları: İstanbul.
- Alföldi Rosenbaum, E. (1980). *The necropolis of Adrassus (Balabolu) in Rough Cilicia (Isauria)*. Ergänzungsbände zu den Tituli Asiae minoris 10. Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften: Wien.

- Altınoluk, Z. S. (2010). *Eskiçağ'da Irmak Tanrıları (Türkiye Trakyası ve Anadolu)*. Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları: İstanbul.
- Altıntaş, Ş. (2020). Anadolu'da bulunan Amazon lahitleri. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Arkeoloji Anabilim Dalı, Kütahya.
- Anadolu, M. U. (1988). "Batı Anadolu'da Bulunan Demeter ve Khitonien Tanrılar Tapınakları", 6. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*. 23-27 Mayıs 1988, Çanakkale. 121-139.
- Anadolu, M. U. (1995). "Zeus Labraundos ve Apollon Lairbenos' un Simgesi Olarak Labrys". *Arkeoloji Dergisi* 3, 225-226.
- Arınç, U. (2015). Helenistik Dönem mezar stellerindeki Hermes ve Herakles Hermeleri. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Anabilim Dalı, Denizli.
- Arınç, M. ve Çekilmez, M. (2021). "Efes Müzesi'nden Atlı Mezar Stelleri". *Lycus* 3, 1-37.
- Arslan, N. (2018). "Assos'ta Lahit Üretimi ve İhracatı", *XVII th Turkish Congress of History*, 15-17 Eylül 2014, Türk Tarih Kurumu: Ankara. 489-515.
- Aruz, J. and Benzel, K. and Evans, J. M. (eds.). (2008). *Beyond Babylon: art, trade, and diplomacy in the second millennium BC*. Metropolitan Museum of Art and Yale University Press: New York.
- Atalay, E. (1990). "Doğu Grek Helenistik Çağ Mezar Stellerinde Çocuk ve Hizmetçi Figürleri", 10. *Türk Tarih Kongresi Bildirileri* (1. Cilt). 22-26 Eylül 1986. 285-292.
- Atalay, S. (2012). Side Müzesi'nden Bir Grup Figürlü Mezar Steli. Yüksek Lisans Tezi. Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Antalya.
- Ayan, İ. Z. (1989). "Paphlagonia Bölgesi Kaya Gömütlerinden Kalekapı ve Ev Kayası". Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, Erzurum.
- Aydinoğlu, Ü. (2012). "Kanytella Nekropolisi: Yeni Buluntular Işığında Bir Değerlendirme". *ADALYA* 15, 129-158.
- Aytaçlar, P. Ö. (2010). "Some Unpublished Incriptions in the Isparta Museum". *ADALYA* 13, 223-243.

- Bağrıbel, S. (2018). Burdur Arkeoloji Müzesi'nden Bir Grup Adak ve Mezar Steli. Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Konya.
- Baldıran, A. (2005). "Taşkent-Avşar Ostotekleri". *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 22 (2), 67-86.
- Baldıran, A. ve Gider, Z. (2008). "Mimari Bloklar Işığında Isauria Bölgesinin Mimari Uygulamaları". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 20, 109-134.
- Baldıran, A. ve Pehlivan, E. (2019). "Lykaonia Bölgesi'nden Bir Mezar Steli". *Amisos* 4 (7), 137-147.
- Baratte, F. et Metzger, C. (1985). *Sapkophages en pierre d'époques romaine et paléochrétienne*. Ministère de la culture, Editions de la Réunion des musées nationaux: Paris.
- Başaran, C. (1984). Hitit-Geç Hitit Yontu Sanatı İlişkileri. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Erzurum.
- Baydur, N. (1994). *Anadolu'da Kutsal Dağlar Dağ-Tanrılar: Klasik Çağ*. Gaphis Yayınları: İstanbul.
- Bean, G. E. (1954). "Notes and Inscriptions from Caunus 2". *The Journal of Hellenic Studies* 74, 85-110.
- Beazley, J. D. (1968). *Attic Red-Figure Vase-Painters*, Clarendon Press: Oxford.
- Becerem, N. (2018). Kibyrtis ve çevresi kaya kabartmaları. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Burdur Mehmet Akif. Ersoy Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Burdur.
- Berg, W. (1974). "Hecate: Greek or Anatolian?". *International Review for the History of Religions* 21 (2), 128-140.
- Bergmann, B. A., De Caro, S., Mertens, J. R. and Meyer, R. (2010). *Roman frescoes from Boscoreale: The Villa of Publius Fannius Synistor in reality and virtual reality* (The Metropolitan Museum of Art bulletin, 67/4). Metropolitan Museum of Art: Newyork.
- Beydiz, M. G. (2016). *Mitolojiden Sanata Hayvan İmgesi*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları: İstanbul.

- Black, J. ve Green, A. (2003). *Mezopotamya Mitolojisi Sözlüğü, Tanrılar, İfritler, Semboller*. Necdet H. (çev.). Aram Yayınları: İstanbul.
- Boardman, J. (1989). *Athenian Red Figure Vases, The Classical Period*. Thames and Hudson: London
- Boardman, J. (1998). *Early Greek Vase Painting, 11th-6th Centuries BC: a handbook*. Thames and Hudson: London.
- Boardman, J. (2001). *Yunan Heykeli: Arkaik Dönem*. Yaşar E. (çev.). Homer Kitabevi: İstanbul.
- Boardman, J. (2005). *Yunan Heykeli: Klasik Dönem*. Gürkan E. ve Betül A. (çev.). Homer Kitabevi: İstanbul.
- Boehlau, J. (1898). *Aus ionischen und italischen, Nekropolen Ausgrabungen und Untersuchungen zur Geschichte der nachmykenischen griechischen Kunst*. B.G. Teubner :Leipzig
- Bonnefoy, Y. (2000). *Antik Dünya'da ve Geleneksel Topumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü*. Levent Y. (çev.). Dost Kitapevi Yayınları: Ankara
- Borchhardt, J. und Neumann, G. (1997). "Die Grabsitfung des Xudara in der Westlichen von Limyra". *Jahreshafte des Österreichischen Archäologischen Instituts*. 66, 63-74.
- Boyana, H. (2004). "Priapos Kültü". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 23 (35), 31-44.
- Boyana, H. (2005). "Arkadia Kökenli Keçi Tanrı Pan". *Ankara Üniversitesi Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi, Tarih Araştırmaları Dergisi* 37, 153-181.
- Boyana, H. (2019). "Phrygia Epiktetos'taki Men Kültü Üzerine Notlar". *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10 (1), 66-80.
- Boyce, G. K. (1942). "Significance of the serpents on Pompeian House Shrines". *American Journal of Archaeology* 46 (1), 13-22.
- Boyraz, R. (2005). *Antik Çağlarda Pelta*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Antalya.
- Bozkurt, E. (2017). *Tanrıça Hekate*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Aydın.

- Bozoğlu, İ. (2010). Aizanoi Antik Kenti Kapı Biçimli Mezar Taşları ve Bezemeleri. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Mersin.
- Brahms, T. (1994). *Archaismus: Untersuchungen zu Funktion und Bedeutung archaischer Kunst in der Klassik und im Hellenismus* (Europäische Hochschulschriften 53). Peter Lang: Frankfurt am Main
- Bruns Özgan, C. (1987). *Lykische Grabreliefs des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr.* (Istanbuler Mitteilungen 33). Wasmuth: Tübingen.
- Buckler, W. H. and Calder, W. M. and Cox, C. W. M. (1925). "Asia Minor, 1924: II. Monuments from Cotiaecum". *The Journal of Roman Studies* 15 (2), 141-175.
- Buckler, W.H. and Calder, W.M. (1939). *Monumenta Asiae Minoris Antiqua vol. 6: Monuments and documents from Phrygia and Caria*. Manchester University Press: Manchester.
- Burkert, W. (1985). *Greek religion: Archaic and classical*. Basil Blackwell and Harvard University Press: Cambridge.
- Burr, D. (1934). *Terra-Cottas From Myrina in the Museum of Fine Arts, Boston*. Bryn Mawr College: Pennsylvania.
- Buschor, E. (1958). *Medusa Rondanini*. W. Kohlhammer: Stuttgart.
- Buyruk, H. (2013). "Adana Arkeoloji Müzesi'nde Bulunan Hıristiyanlarca Kullanılmış İki Antik Lahit". *Journal of International Social Research* 6 (27), 166-177.
- Büyükgün, B. (2006). Men Kültü ile ilgili Eskişehir. Afyon. Kütahya ve Pamukkale Arkeoloji Müzelerinde Bulunan Bazı Taş Eserler. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Eskişehir.
- Büyüközer, A. (2020). "Stratonikeia Teritoryumundan Elit Mezarları". *Anadolu Arkeolojisi Araştırmaları Dergisi* 3, 21-61.
- Büyüközer, A. ve Büyüközer, Z. G. (2020). "Lagina Hekate Kutsal Alanı'nda Bulunan Bronz Bir Heykelciğin İkonografisi Üzerine Değerlendirme". *Lycus Dergisi* 1, 69-86.

- Cain, H. (1988). "Chronologie, Ikonographie und Bedeutung der römischen Maskenreliefs". in: *Bonner Jahrbücher* 188, 105–221.
- Calder, W. M. (1928). *Monumenta Asiae Minoris Antiqua* Vol. 1. Manchester University Press: Manchester
- Calder, W.M. (1956). *Monumenta Asiae Minoris antiqua*. Vol. 7: *Monuments from Eastern Phrygia*. Manchester University Press: Manchester.
- Calder, W.M. and Cormack, J.M.R. (1962). *Monumenta Asiae Minoris antiqua*. Vol. 8: *Monuments from Lycaonia, the Pisido-Phrygian Borderland Aphrodisias*. Manchester University Press: Manchester.
- Can, Ş. (2011). *Klasik Yunan Mitolojisi*. Ötüken Yayınları: İstanbul.
- Canby, J. V. (1975). "The Walters Gallery Cappadocian Tablet and the Sphinx in Anatolia in the Second Millennium BC". *Journal of Near Eastern Studies* 34 (4), 225-248.
- Carpenter, T.H. (2002). *Antik Yunan'da Sanat ve Mitoloji*. Bensen, B. M. Ü. (çev.). Homer Kitabevi: İstanbul
- Ceylan, A. and Ritti, T. (1997). "A New Dedication to Apollo Kareios". *Epigraphica Anatolica* 28, 57-66.
- Chabot, J.B. (1922). *Choix d'inscriptions de Palmyre*. Imprimerie Nationale: Paris.
- Christof, E. (2008). "Anikonische grabmarker in Kleinasien: Die Sog. Phallossteine". *Epigraphica Anatolica* 41, 147-173.
- Cimok, F. (2000). *Antioch Mosaics*. A Turizm Yayınları: İstanbul.
- Coleman, J. A. (2007). *The Dictionary Of Mythology An A-Z Of themes, legends and heroes*. Capella: London.
- Collignon, M. (1880). "Note sur une grotte décorée de bas-reliefs près de Korykos (11)". *Bulletin de Correspondance Hellénique* 4 (1), 133-138.
- Collins, B. J. (1990). "The puppy in Hittite ritual". *Journal of Cuneiform Studies* 42 (2), 211-226.
- Collon, D. (1995). *Ancient Near Eastern art*. British Museum Press: London.
- Cook, A. B. (1925). *Zeus, a Study in Ancient Religion 1-3*. University Press: Cambridge.

- Cook, R. M. (1981). *Clazomenian Sarcophagi*. Verlag Philipp von Zabern: Mainz
- Cooper, J. C. (2011). *An Illustrated Encyclopaedia of Traditional Symbols*. Thames and Hudson: London.
- Cormack, S. (2004). *The Space of Death in Roman Asia Minor*. Phoibos Verlag: Viyana.
- Coulton, J. J. (2012). *The Balboursa Survey and Settlement in Highland Southwest Anatolia: (Vol. 1). Balboursa and the history of highland settlement*. British Institute at Ankara: London.
- Cousin, G. et Diehl, C. 1890. "Inscriptions d'Halicarnasse". Bulletin Correspondance Hellenique 14, 90-121.
- Cox, C.W.M. and Cameron, A. (1937). *Monumenta Asiae Minoris antiqua (Vol. V): Monuments from Dorylaeum and Nacolea*. Manchester University Press: Manchester.
- Cox, C.W.M., Cameron, A., Cullen, J. and Levick, B. (1988). *Monumenta Asiae Minoris antiqua. (Vol. 9): Monuments from the Aezanitis*. JRS: London.
- Cox, C.W.M. and Cameron, A. and Cullen, J. (1993). *Monumenta Asiae Minoris antiqua. (Vol. 10): Monuments from the Upper Tembris Valley, Cotiaem, Cadi, Synaus, Ancyra and Tiberiopolis*. JRS: London.
- Cömert, B. (2010). *Mitoloji ve İkonografi*. Deki Yayınevi: Ankara.
- Cremer, M. (1992). "Hellenistisch-römische Grabstelen im nordwestlichen Kleinasien: Bithynien. 2". *Rudolf Habelt: Bonn*.
- Cumont, F.V. (1917). *Études Syriennes*. Auguste Picard: Paris
- Cumont, F.V. (1942). *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*. Geuthner: Paris.
- Cumont, F.V. (1956). *The Mysteries of Mithra*. T.J. McCormack (trans.). Dover : New york
- Çakıcı, M. (2007). "Milas İsmetpaşa Mahallesi 284 Ada 23-3 Parsellerde Kurtarma Kazısı". *Müze Kurtarma Kazıları Sonuçları* 15, 83-94.
- Çakır, G. Ö. (2012). *Küçük Asya Sikkelerinde Grifon Tasvirleri*. Yüksek Lisans Tezi. Mimar Sinan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, İstanbul.

- Çakır, G. Ö. (2013). “Küçük Asya Sikkeleri’nde Grifon Tipleri”. *Mediterranean Journal of Humanities* 3(2), 31-44.
- Çalık, A.(1997). *Roman Imperial Sculpture from Cilicia*. Ph. D. University of London.
- Çatalbaş, R. (2011). “Türklerde Hayvan Sembolizmi ve Din ilişkisi”. *Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi* 3 (12), 49-60.
- Çekilmez, M. (2014). Tralleis Güney Nekropolü Terrakotta Figürinleri. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Aydın.
- Çelebi, B. (2007). Anadolu’da Hitit Sosyal Yaşamında Kadının Yeri ve Önemi. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kadın Çalışmaları Anabilim Dalı, Ankara.
- Çelebi, B. (2017). Hayat Veren Tanrıçanın Ölüm Tanrıçasına Dönüşümü: Hekate. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Konya.
- Çelgin, V. (1990). Termessos Kenti Nekropolleri, Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, İstanbul.
- Çelik, A. (2010). Adana Müzesi Roma İmparatorluk Dönemi Lahitleri. Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi. Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Adana.
- Çelik, Ç. (2017). “Kuzeybatı Pisidia Bölgesi (Seleukeia, Apollonia, Tymandos ve Konana) Alınlıklı Mezar Stelleri”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 42, 45-66.
- Çetinkaya, G. (2013). “Dede Korkut Hikayelerinde Sembol Olarak Meydan”. *Millî Folklor* 25 (98), 73-86.
- Çığ, M. İ. (2005). *Hititler ve Hattuşa İştâr’ın Kaleminden*. Analiz Basım Yayın Tasarım Uygulama: İstanbul.
- Çığ, M. İ. (2015). *Uygarlığın Kökeni Sümerler*. Kaynak Yayınları: İstanbul.
- Çimen, M. (2011). Lykaonia Bölgesi Süvari Betimlemeleri. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Konya.

- D'Andria, F. (2003). *Hierapolis (Pamukkale) Arkeoloji Rehberi*. Ege Yayınları: İstanbul.
- Davran, F. (2011). Lagina Hekate Kutsal Alanı Altarı Tavan Kasetleri Mimari Özellikleri. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Konya.
- Daylan, N. E. (2021). Güney Lykaonia ve Isauria Bölgesi Aslanlı Ostotek Kapakları. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Klasik Arkeoloji Bilim Dalı, Konya.
- Deacon, T. W. (2011). The Symbol Concept. K. R. Gibson ve M. Tallerman (eds.). in: *The Oxford Handbook Of Language Evolution*. (pp. 393–405). Oxford University Press: Oxford.
- Delemen, İ. (1993). Anadolu'da Atlı Tanrılar. Lykia, Pisidia, Lykaonia, Isauria, Phrygia, Lydia ve Karia Bölgelerinde Taş Eserler Üzerine Bir İnceleme. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi. Arkeoloji Anabilim Dalı, İstanbul.
- Delemen, İ. (1999). *Anatolian rider-gods: a study on stone finds from the regions of Lycia, Pisidia, Isauria, Lycaonia, Phrygia, Lydia and Caria in the late roman period* (Vol. 35). Habelt: Bonn.
- Demirtaş, M. E. (2018). Başlangıcından MÖ I. Bin Ortalarına Kadar Eski Anadolu Sanatında Boğa-İnsan ve Aslan-İnsan Karışık Varlıkları ve Tasvirleri. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Çorum.
- Demisch, H. (1977). *Die Sphinx. Geschichte ihrer Darstellung von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Stuttgart.
- Deniz, Ö. (2018). Klasik Dönem Ege dünyasında serpens (yılan) figürü. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Van.
- Dessenne, A. (1957). *Le Sphinx: Etude Iconographique des Origines a'la fin du Seconde Millenaire*. E. de Boccard: Paris.
- Devreker, J., Thoen, H., Vermeulen, F. and De Cupere, B. (2003). Excavations in Pessinus: the so-called Acropolis: from Hellenistic and Roman cemetery to Byzantine castle (Vol. 1). Academia Press: Ghent.

- Dierichs, A. (1985). *Das Bild des Greifen in der frühgriechischen Flächenkunst I-II*, Lit: Münster.
- Diler N. K. (1996). *Anadolu Girlandlı Sunakları*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Erzurum.
- Dinç, M. and Durugönül, S. (2017). “Sculptural Workshop of Lydia in The Light Of Sculptures from Philadelphia and Thyateira”. *Olba* 25, 239-270.
- Dixon Kennedy, M. (1998). *Encyclopedia of Greco-Roman Mythology*. ABC-CLIO: Oxford.
- Doğanay, O. (2009). *Isauria Bölgesi Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*. Çizgi Kitabevi: Konya.
- Dorman, P. F. ve Harper, P. O. ve Pittman, H. (1987). *The Metropolitan Museum of Art. Egypt and the Ancient Near East*. Metropolitan Museum of Art: New York.
- Dökü, F.E. (2002). *Anadolu’da Eril Bereket, Koruyucu Kültler ve Tanrılar: Phallik Sembol ve Ritüeller*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Antalya.
- Drew Bear, T. (1976). “Local Cults in Graeco-Roman Phrygia”. *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 17 (3), 247-268.
- Drew Bear, T. (1978). *Nouvelles inscriptions de Phrygie*. Terra: Zutfen.
- Drew Bear, T. and Thomas, C. M. and Yıldızturan, M. (1999). *Phrygian votive steles*. Turkish Republic, Ministry of Culture, Museum of Anatolian Civilizations: Ankara.
- Drexler, W. (1896). “Men”. M. L. Roscher ve W. H. Roscher (eds.). *Ausführliches Lexikon der Griechischen und Römischen Mythologie II/2*. B. G. Teubner: Leipzig
- Dukor, M. (2010). *African Philosophy in the Global Village*. Lambert Academic Publishing: Saarbrücken.
- Dunbabin, K. M. D. (1991). “Triclinium and stibadium”. W.J. Slater (ed.). in: *Dining in a Classical Context* (pp. 121-48). The University of Michigan Press: Ann Arbor.
- Durando, F. (2005). *Greece: Splendours of an ancient civilization*. Thames and Hudson: London.

- Durna, G. E. (2004). "Mitostan Siyasete Venüs Prometor-Roma-Aphrodisias İlişkisinde Etkin Tanrısal Bir Figür". *Bellekten* 68 (251), 33-62.
- Durugönül, S. (2015). "Manisa Müzesi Heykeltıraşlık Eserleri". Serra D. (ed.). içinde: *Manisa Müzesi'ndeki Arkaik-Roma Dönemi Kabartmaları* (s. 116-159). Mersin Üniversitesi Kilikia Arkeolojisini Araştırma Merkezi Yayınları: Mersin.
- Durukan, M. (2006). "Some symbols observed on tombs in eastern Rough Cilicia". *ADALYA* 9, 63-82.
- Durukan, M. und Durugöl, S. (2009). "A Men Relief from Tarsus". *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 123, 199-214.
- Dürüşken, Ç. (2000). *Antik Çağda Yaşamın ve Ölümün Bilinmezliğine Yolculuk; Roma'nın Gizem Dinleri*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları: İstanbul.
- Düşen, S. ve Yaka Gül, H. (2016). "Aizanoi Antik Kenti'nde Mezar Stelleri Üzerinde Yer Alan Bazı Hayvansal Figürlerin Değerlendirilmesi". Elif Ö. (ed.). içinde: *Aizanoi II*. (s. 381- 391). Bilgin Kitap Evi: Ankara.
- Eğinli, A. T. ve Nazlı, A. K. (2018). "Kültürün koruyucu gücü: kültürel semboller". *Ege Üniversitesi İletişim Fakültesi Medya ve İletişim Araştırmaları Hakemli E-Dergisi* 2, 56-74.
- Eitrem, S. (1912). "Hermai". Wilhelm K. (ed.). in: *Paulys Real Encyclopädie der Classischen Altertumwissenschaft* VIII-1 (pp. 696-708). J.B. Metzlersche Buchhandlung: Stuttgart.
- Ekinci, H.A., Erbay, M.O., Çankaya, A., Gülseven, G., Özsait M. ve Özme, A. (2007), *Burdur Müzeleri ve Ören Yerleri*, Yapı Kredi Yayınları: İstanbul.
- Elliott, J.H. (2016). *Beware the Evil Eye The Evil Eye in the Bible and the Ancient World. Vol. 2. Greece and Rome*. Cascade Books: Oregon.
- Elsner, J. ve Huskinson, J. (2010). *Life, Death and Representation: Some New Work on Roman Sarcophagi*. Walter de Gruyter: Berlin.
- Elworthy, F. T. (1895). *The Evil Eye: An Account of this Ancient and Widespread Superstition*. London.
- Erdan, E ve Gur, B. (2020). "About the Double -Axe (Labrys)/ butterfly symbols in an offering pit in Tisna". *Anadolu Araştırmaları* 23, 71-89.

- Erdoğan, Z. (2020). Aizanitis Bölgesi Mezar Taşları. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Pamukkale Üniversitesi, Arkeoloji Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Denizli.
- Ergeç, R. ve Wagner, J. (2000). “Doliche und Iupiter Dolichenus”. Jörg W. (ed.). in: *Gottkönige am Euphrat. Neue Ausgrabungen und Forschungen in Kommagene* (pp. 85-91). Darmstadt Verlag Philipp von Zabern: Mainz.
- Erhat, A. (2000). *Mitoloji Sözlüğü*. Remzi Kitabevi: İstanbul.
- Erten, E. (2018). “Dorylaion’dan Hosios kai Dikaios’a Yeni Bir Adak ve Atlı Tanrı Hakkında Bazı Düşünceler”. *Phaselis* 4, 199-217.
- Erzen, A. (1953). “Ay Tanrısı Men’in Adı ve Menşei Hakkında”. *Bellekten* 17(65), 1-14.
- Eyüboğlu, İ. Z. (1973). *Tanrı Yaratan Toprak - Anadolu*. Sinan Yayınları: İstanbul.
- Eyüboğlu, S. ve Erhat, A. (1991). *Hesiodos Eseri ve Kaynakları*. Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.
- Farnell, L. R. (1896). *The Cults of the Greek States*. Clarendon Press: Oxford.
- Farnell L. R. (1921). *Greek Hero Cults and Ideas of Immortality*. Clarendon Press: Oxford.
- Fıratlı, N. (1965). “İstanbul’un Yunan ve Roma Mezar Stelleri”. *Bellekten* 29, 263-328.
- Flagge, I. (1975). *Untersuchungen zur Bedeutung des Greifen*. Verlag Hans Richarz
- Fox, W. S. (1916). *The Mythology of All Races: Greek and Roman*. Vol. I. Marshall Jones Company: Boston.
- Frankfort, H. (1936). “Notes on the Cretan griffin”. *Annual of the British School at Athens* 37, 106-122.
- Frankfort, H. (1939). *Cylinder Seals: A Documentary Essay on the Art and Religion of the Ancient Near East*. London.
- Friedman, L. (2002). Hestia, Hekate and Hermes: An archetypal trinity of constancy complexity and change. Ph. D. thesis. Pacifica Graduate Institute.
- Ful, D. Ş. (2008). Yazıtlar Işığında Mysia Bölgesi Kültürleri. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Erzurum.
- Gezgin, D. (2017). *Hayvan Mitosları*. Sel Yayıncılık: İstanbul.

- Giunlia, Mair, A. (1983). Die neuattischen Doppelhermen. Diss. der Universität Wien, Wien.
- Goldman, B. (1960). "The Development of the Lion-Griffin". *American Journal of Archaeology* 64, 319-328.
- Goldsworthy, A. (2003). *The Complete Roman Army*. Thames and Hudson: London.
- Graves, R. (2010). *Yunan Mitleri Tanrılar, Kahramanlar, Söylenceler*. Uğur A. (çev.). Say Yayınları: İstanbul.
- Grossman, J. B. (2013). *Funerary Sculpture (The Athenian Agora, 35)*. The American School of Classical Studies at Athens: Princeton.
- Gümeli, O. (2020). Stratonikeia ve Lagina'da Bulunan Mimari Bloklardaki Hayvan Betimlemeleri. Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Klasik Arkeoloji Programı, Denizli.
- Haktanır, H. Ü. (2010). *Bir Avuç Mısır*. Rüstem Yayınları: Lefkoşe.
- Holloway, R. R. (1986). "The Bulls in the "Tomb of the Bulls" at Tarquinia". *American Journal of Archaeology*, 90 (4), 447-452.
- Hampe, R. und Simon, E. (1980). *Tausend Jahre frühgriechische Kunst*. Hirmer: Munchen.
- Hanfmann, G. M. A. (1983). *Sardis from Prehistoric to Roman Times. Results of the Archaeological Exploration of Sardis 1958-1975*. Harvard University Press: Cambridge.
- Hansen, S. S. (2008). "Hellenistic Totenmahl Reliefs From the Halicarnassos Peninsula". Poul P. (ed.). in: *Halicarnassian Studies V*. (pp. 119-136). University Press of Southern Denmark: Odense
- Harrison, R. M. (1990). "Emirdağ (Afyon)'da Amorium Birinci Kazı Raporu". *11. Kazı Sonuçları Toplantısı* 2, 247-259.
- Hartmann, A. (1927). "Silenos und Satyros". *RE* III. 1. 35-53.
- Has, A. C. (2021). "Gece Karanlığı Aydınlatan Tanrıça Hekate: Kyzikos Örnekleri". *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 66, 466-481.
- Hasluck, F. W. (1910). *Cyzicus: being some account of the history and antiquities of that city, and of the district adjacent to it, with the towns of Apollonia ad Rhyndacum*,

- Miletupolis, Hadrianutherae, Priapus, Zeleia, etc.* Cambridge University Press: Cambridge.
- Hasluck, F.W. (1905). "Inscriptions From the Cyzicus District 1904". *The Journal of Hellenic Studies* 25, 56-64.
- Haspels C. H. E. (1971). *The Highlands of Phrygia: Sites and Monuments I*. Princeton University Press: Princeton.
- Hassan, S. (1949). *The Sphinx; its history in the light of recent excavations*. Government Press: Cairo.
- Hatt, J. J. (1951). *La tombe gallo-romaine*. Pr. Universitaires de France: Paris.
- Helck, W. (1955). "Die liegende und geflügelte weibliche Sphinx des Neuen Reiches". *Mitteilungen des Instituts für Orientforschung* 3, 1-10.
- Herrmann, P. und Polatkan, K. Z. (1961). "Grab- und Votivstelen aus dem nordöstlichen Lydien im Museum von Manisa". *Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften* 98, 119-127.
- Higgins, R. A. (1957). "The Aegina Treasure Reconsidered". *Annual of the British School at Athens* 52, 42-57.
- Hiller, H. (1975). *Ionische Grabreliefs der ersten Hälfte des 5. Jahrhunderts v. Chr.* (Istanbuler Mitteilungen 12). Verlag Ernst Wasmuth: Tübingen.
- Hood, S. (1971). *The Minoans: Crete in the bronze age*. Thames and Hudson: London.
- Hopkins, C. (1934). "Assyrian Elements in the Perseus-Gorgon Story". *American Journal of Archaeology* 38, 341-358.
- Horsley, G. H. R. (2007). *The Greek and Latin Inscriptions in the Burdur Museum*. The British Institute at Ankara: London.
- Humphrey, J. H. (1986). *Roman Circuses: Arenas for Chariot Racing*. University of California Press: Berkeley and Los Angeles.
- Huskinson, J. (1996). *Roman Children's Sarcophagi: Their Decoration and Its Social Significance*. Clarendon Press: Oxford.
- Hülten, O. (2010). *Die Nekropolen von Kyaneai: Studien zur antiken Grabkultur in Lykien* 2 (Vol. 9). Rudolf Habelt: Bonn.

- Hürmüzlü, B. (2007). “Pisidia’da “Gömü Geleneklerinin Işığında Kültürler Arası İlişkiler”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 15, 1-22.
- Işık, F. (2007a). *Girlanden-Sarkophage aus Aphrodisias*. Guntram K. et al. (eds.). Sarkophag-Studien, Band 5. Verlag Philipp von Zabern: Mainz am Rhein.
- Işık, F. (2007b). “Lokalisierung der Werkstätten der Girlanden-Sarkophage der kleinasiatischen Hauptgruppe”. Guntram K. (ed.). in: *Akten des Symposions des Sarkophag-Corpus*. Sarkophag Studien 3, (pp. 279-289). Mainz.
- Işık, F. (2010). “Anadolu-Lykia Uygarlığı Lykia’nın ‘Hellenleşmesi’ Görüşüne Eleştirel Bir Yaklaşım”. *Anadolu / Anatolia* 36, 65-125.
- Işın, G. (2007). *Patara Terrakottaları: Helenistik ve Erken Roma Dönemleri*. Ege Yayınları: İstanbul.
- İdil, V. (1981). *Likya Lahitleri*. Doçentlik Tezi. Ankara Üniversitesi, Ankara.
- İplikçioğlu, B. (2007). *Hellen ve Roma tarihinin anahatları*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları: İstanbul.
- Jes, K. (2001). “Türgrabstein in Aizanoi II: Fassadenmonumente mit Scheintür”. *Istanbulier Mitteilungen* 51, 279-318.
- Kaplan, D. (2016). “Smintheion'dan Abraxas Tasvirli Bir Amulet ve İkonografisi”. *Anatolia* 95-123.
- Karademir, H. (2016). *Erken Klasik Dönem Ksanthos Kabartmaları Stil ve İkonografi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Antalya.
- Karagöz Ş. (1984). *Anadolu’dan Mezar Stelleri Arkaik-Greko, Pers-Helenistik-Roma, Bizans Çağları*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları: İstanbul.
- Karagöz, Ş. (2002). “Küçük Asya’ya Özgü bir Tanrıça: Hekate”. *Anadolu Araştırmaları* 16, 303-320.
- Karatağ, M. (2011). *Klasik Arkeoloji Sözlüğü Yunan-Roma*. Genesis Kitap Evi: İstanbul.

- Karaüzüm, G. (2005). Doğu dağlık Kilikya (Olba) Bölgesi Lahitleri. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Mersin.
- Karpe, H. M. (1974). *Handbuch der Vorgeschichte* (Band III). Beck Verlag: München.
- Kasapoğlu H. (2013a). “Heykelcik ve Figürünler”. Cevat Başaran (ed.). içinde: *Antik Troas’ın Parlayan Kenti Parion*. (s. 177-192). Ege Yayınları: İstanbul.
- Kasapoğlu H. (2013b). “Nekropol”. Cevat Başaran (ed.). içinde: *Antik Troas’ın Parlayan Kenti Parion*. (s. 107-134). Ege Yayınları: İstanbul.
- Keil, J. ve Wilhelm, A. (ed.). (1931). *Monumenta Asiae Minoris antiqua. 3. Denkmäler aus dem rauhen Kilikien*. Manchester University Press: Manchester.
- Kılıç, Y. ve Turgut, M. (2016). “Eski Anadolu’da Bucrania Kültü ve Bu Kültürün Günümüz Bozkırına Yansımaları”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları* 9, 773-790.
- Kızıllı, A. (2009). “Das Baltalı Kapı in Mylasa, die Labrys und die Augen des Zeus”. in: *Anatolia Antiqua* 17, 255- 264.
- Kisbali, T. P. (2020). “Two Faces and Many Interpretations: A Note on the Janiform Coinage of Tenedos”. *Numismatica e Antichità Classiche* 49, 27-37.
- Kleiner, D. E. E. (1992). *Roman Sculpture*. Yale University Press: London.
- Koca, S. K. (2012). Türk kültüründe sembollerin dili. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Sakarya.
- Koch, G. (1975). *Die Mythologischen Sarkophage: Meleager*. (Die antiken Sarkophagreliefs 12. 6). Mann: Berlin.
- Koch, G. (1984). “Zum Grabrelief der Helena”. *The J. Paul Getty Museum Journal* 12, 59-72.
- Koch, G. (2001). *Roma İmparatorluk Dönemi Lahitleri*. Z. Zühre İlkelen (çev.). Arkeoloji ve Sanat Yayınları: İstanbul.

- Koch, G. (2010). *Türkiye'deki Roma İmparatorluk Dönemi Lahitleri Genel bir bakış (Sarkophage der römischen Kaiserzeit in der Türkei)*. Burhan V. (çev.). Suna-Inan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü: Antalya.
- Koch, G. ve Sichtermann, H. (1982). *Römische Sarkophage*. Beck: München.
- Kolancı, Y. B. (2018). Laodikeia Mimari Bloklarındaki Bitkisel ve Figüratif Kabartmalar. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Pamukkale Üniversitesi, Arkeoloji Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Denizli.
- Kortanoğlu, E. (2007). “Dağlık Phrygia’da Aslan Kabartmalı Roma İmparatorluk Dönemi Kaya Mezarları”. Metin Alpaslan vd. (eds.). içinde: *Belkıs Dinçol ve Ali Dinçol’a Armağan*. (s. 417, 432). Ege Yayınları: İstanbul.
- Kortanoğlu, E. (2008). *Helenistik ve Roma Dönemlerinde Dağlık Phrygia Bölgesi Kaya Mezarları*. Anadolu Üniversitesi Yayınları: Eskişehir.
- Kortanoğlu, R. E. (2016). “Notes on Façade Architecture and Ornamental Elements on Monumental Rock-Cut Tombs in Highland of Phrygia in Hellenistic and Roman Imperial Periods”. *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi* 19. 243-267.
- Koşay, H. Z. (1951). *Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Alaca Höyük Kazıları 1937-1939'daki Çalışmalara ve Keşiflere Ait İlk Rapor*. Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.
- Kouremenos, A. (2016). “The double axe (λάβρυς) in Roman Crete and beyond: the iconography of a multifaceted symbol”. J. E. Francis ve A. Kouremenos (eds.). in: *Roman Crete: New Perspectives*. (pp. 43-58). Oxbow Books: Oxford.
- Köse, V. (2005). *Nekropolen und Grabdenkmäler von Sagalassos in Pisidien in hellenistischer und römischer Zeit* (Vol. 7). Brepols: Turnhout.
- Kreikenbom, D. (1990). *Bildwerke nach Polyklet: Kopienkritische Untersuchungen zu den männlichen statuarischen Typen nach polykletischen Vorbildern: Diskophoros, Hermes, Doryphoros, Herakles, Diadumenos*. Mann: Berlin.
- Kucuk, M. Ü. (2019). Afyonkarahisar Arkeoloji Müzesi'nden kapı tipi mezar stelleri. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Samsun.

- Kurtz, D. C. and Boardman, J. (1971). *Greek Burial Customs*. Cornell University Press: New York.
- Lacroix, L. (1982). "A propos du sphinx des monnaies de Chios". *Revue Archéologique* 1, 75-80.
- Lafli, E. (2015). "Yeni Bir Hekateion". *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler* 40, 21-23.
- Lafli, E. (2017). "Funerary and votive monuments in Graeco-Roman: Hellenistic, Roman and Early Byzantine examples in the Museums". *Anatolian Studies* 67, 145-180.
- Lafli, E. und Christof, E. (2012). *Hadrianoupolis I: Inschriften aus Paphlagonia*, Oxford.
- Lajtar, A. und Petzl, G. (2003). "Eine lydische Familie aus der zweiten Hälfte des 3. Jahrhunderts n. Chr.". *Epigraphica Anatolica* 36, 45.
- Landsberger, B. (1945). "Sümerlerin Kültür Sahasındaki Başarıları". *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 3, 137-149.
- Lane, E. N. (1964). "A Re-study of the God Men". *Part I: The Epigraphic and Sculptural Evidence*". *Berytus : archaeological studies* 15, 5-58.
- Lane, E. N. (1971). *Corpus Monumentorum Religionis Dei Menis: The Monuments and Inscriptions*. Brill: Leiden
- Lane, E. N. (1980) "Towards a Definition of the Iconography of Sabazius". *Numen* 27, 9-33.
- Lane, E. N. (1986). "A Men-Stele From Phrygian Hierapolis Further Considerations". *Epigraphica Anatolica* 7, 107-110.
- Lane, E. N. (1990). "Men: A Neglected Cult of Roman Asia Minor". *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* 2/18 (3), 2161-2174.
- Latura, G. (2014). "Plato's and Hekate's Crossroads Astronomical Links to the Mysteries of Eleusis". *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 14 (3), 37-44.
- Lehmler, C. und Wörrle, M. (2002). "Neue Inschriftenfunde aus Aizanoi 3: Aizanitica Minora I." *Chiron* 32, 571-646.
- Lehmler, C. und Wörrle, M. (2006). "Neue Inschriftenfunde aus Aizanoi 4: Aizanitica Minora II". *Chiron* 36, 45-111.

- Lenski, N. (1999). "Assimilation and Revolt in the Territory of Isauria from the 1st Century B.C. to the 6th Century A.D.". *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 42, 413-465.
- Lesky, A. (1931). "Men". W. Kroll (ed.). In: *RE* 15.1. (pp. 689-697). Metzler Verlag: Stuttgart.
- Levi, D. (1947). *Antioch Mosaic Pavements I-II*. Princeton University Press: New Jersey.
- LIMC. (1981-2009). *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*. Artemis Verlag: Zürich und München.
- Linderski, J. (2000). *Penates (Di Penates)*. Der Neue Pauly Enzyklopädie der Antike 9, 414-416. J.B. Metzler: Stuttgart.
- Lochman, T. (1990). "Eine Gruppe spätrömischer Grabsteine aus Phrygien". E. Berger (ed.) in: *Antike Kunstwerke aus der Sammlung Ludwig III. Die Skulpturen*. (pp. 453-508). Mainz.
- Lochman, T. (2003). *Studien zu kaiserzeitlichen Grab und Votive reliefs aus Phrygien*. Skulpturhalle Basel: Basel.
- Machatschek, A. (1967). *Die Nekropolen und Grabmäler im Gebiet von Elaiussa Sebaste und Korykos im Rauhen Kilikien*. Wien.
- Machatschek, A. (1974). "Die Grabtempel von Dösene im Rauhen Kilikien". in: *Arif Müfid Mansel'e Armağan*. (pp. 251-261). Ankara.
- Mackay, A. (1994). "Museum Of Classical Archaeology, University of Natal: Two Youths From Boeotia". *Scholia: Studies in Classical Antiquity* 3, 153-158.
- Malay, H. (1990). "Batı Anadolu'da Yerel Tanrılar ve Tapım Merkezleri". *10. Türk Tarih Kongresi*, 22-26 Eylül 1986, Ankara. 389-395.
- Malay, H. (1994). *Greek and Latin Inscriptions in the Manisa Museum: Ergänzungsbände Zu Den Tituli Asiae Minoris* (Vol.19). Österreichischen Akademie der Wissenschaften: Vienna.
- Malkin, I. (2011). *A Small Greek World: Networks in the Ancient Mediterranean*. Oxford University Press: Oxford.

- Mann, V. B. (1989). *Gardens and Ghettos, The Art of Jewish Life in Italy*. University of California Press: Oxford.
- Mansel, A. M. (1957). "İstanbul Tersanesinde Bulunan Bir Lahit ve Bir İstanbul Lahitler Grubu Hakkında Araştırmalar". *Belleten* 21(83), 395-517
- Marcadé, J. (1969). *Au Musée de Délos: étude sur la sculpture hellénistique en ronde bosse découverte dans l'île*. E. de Boccard: Paris.
- McCann, A. M. (1978). *Roman Sarcophagi in the Metropolitan Museum of Art*. Metropolitan Museum of Art: New York.
- McLean, B. H. (2002). *Greek and Latin Inscriptions in the Konya Archaeological Museum*. British Institute of Archaeology at Ankara: London.
- Mellart J. (2001). *Çatalhöyük Anadolu'da Neolitik Bir Köy*. Gökçe Bike Yazıcıoğlu (çev.) Yapı Kredi Yayınları: İstanbul.
- Mellart, J. (1962). "Excavations at Çatalhöyük". *Anatolien Studies* 12, 41- 67.
- Mendel, G. (1908). *Musées Impériaux Ottomans. Catalogue des figurines grecques de terre cuite*. İstanbul.
- Mendel, G. (1909). "Musée de Brousse. Catalogue des Monuments Grecs, Romains et Byzantins du Musée Impérial Ottoman de Brousse". *Bulletin de Correspondance Hellénique* 33, 245-435.
- Meral, K. (2003). İonia Bölgesi Aslanları. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Erzurum.
- Merkelbach, R. (1993). "Referat. Die Götter Hsios und Dikaios in Mäonien und Phrygien". *Zeitschrift Papyrologie und Epigraphik* 97, 291-296.
- Mitchell, S. (1993). *Anatolia: Land, Men, and Gods in Asia Minor*. Vol. 1: *The Celts in Anatolia and the Impact of Roman Rule*. Clarendon Press: Oxford.
- Mitchell, S., Waelkens, M., Burdy, J., Byrne, M., Öztürk, J., ve Taşlıalan, M. (1998). *Pisidian Antioch: The Site and its Monuments*. Classical Press of Wales: London.
- Mitropoulou, E. (1976). *Horses Heads and Snake in Banquet Reliefs and their Meaning*. Pyli Editions: Athens.

- Money, D. K. (1990). "Lions of the Mountains: the Sarcophagi of Balboursa". *Anatolian Studies* 40, 29-54.
- Mooney, C. M. (1971). *Hekate: Her Role and Character in Greek Literature from before the Fifth Century BC*. Ph. D. Thesis. McMaster University, Hamilton: Ontario.
- Moreman, C. M. (2014). "On the relationship between birds and spirits of the dead". *Society and Animals* 22 (5), 481-502.
- Mundkur, B. (1983). *The cult of the serpent: an interdisciplinary survey of its manifestations and origins*. State University of New York Press: New York.
- Muscarella, O. W. (1962). "The Oriental origin of siren cauldron attachments". *The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 31 (4), 317-329.
- Müller, P. (1978). *Löwen und Mischwesen in der archaischen griechischen Kunst. Eine Untersuchung über ihre Bedeutung*. Juris Druck und Verlag: Zürich.
- Nasstrom, B.M. (2004). "The sacrifices of Mithras". Barbro Santillo Frizell (ed.). in: *Man and animal in antiquity*. (pp. 108-111) Proceedings of the conference at the Swedish Institute in Rome. September. 9-12, 2002.
- Necatigil, B. (2011). *Mitologya sözlüğü*. Sel Yayınları: İstanbul.
- Newbold, W. R. (1925). "The Eagle and the Basket on the Chalice of Antioch". *American Journal of Archaeology* 29 (4), 357-380.
- Ogden, D. (2013). *Drakon: Dragon Myth and Serpent Cult in the Greek and Roman Worlds*. Oxford University Press: Oxford.
- Ortner, S. B. (1973). "On Key Symbols". *American anthropologist* 75 (5), 1338-1346.
- Özbay, F. (2018). "Eski Anadolu Toplumlarında Köpek". *Seleucia* 8, 61-90.
- Özdemir, S. (2008). *Sızma Höyük ve Tanrıça Zizimene Kültü*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Protohistorya ve Ön Asya Arkeolojisi Bilim Dalı, Konya.
- Özer, E. (2014). "Aizanoi 2012 Yılı Çalışmaları". 35. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 324-342.
- Özer, E. (2016). "Aizanoi'dan Horozlu Mezar". *Art-Sanat Dergisi* 5, 1-24.
- Özgan, R. (2013). *Roma Portre Sanatı II*. Ege Yayınları: İstanbul.

- Özgüç, N. (1965). *Kültepe Mühür Baskılarında Anadolu Grubu*. Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.
- Özkadif, S. (2019). Akşehir Nasreddin Hoca Arkeoloji ve Etnografya Müzesi'ndeki Roma Dönemi Mezar Stelleri. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Konya.
- Özkan, K. (2021). Anadolu'da Helenistik ve Roma Dönemi Tapınak Alınlıklarındaki Kalkan Kabartmaları. Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi. Uşak Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Uşak.
- Özkan, S.T. (2020). Tire Müzesi'nde Korunan Helenistik ve Roma İmparatorluk Dönemi'ne Ait Bir Grup Mezar Steli. Yüksek Lisans Tezi. Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Arkeoloji Anabilim Dalı, Aydın.
- Öztürk, Ö. (2016). *Dünya mitolojisi*. Nika Yayınevi: Ankara.
- Palagia O. (1997). "Initiates in the Underworld". Ian Jenkins and Geoffrey B. Waynell (eds.). in: *Sculptors and Sculpture of Caria and the Dodecanese*. (pp. 68-73). British Museum Press: London.
- Panayotov, A. (2004). *The Jews in the Balkan provinces of the Roman Empire : an epigraphic and archaeological survey*. T and T Clark International: London.
- Parker, R. (2018). "Crops and Envy in Cilicia". *Gephyra* 16, 167-172.
- Payne, H. (1931). *Necrocorinthia: A Study of Corinthian Art in The Archaic Period*. Clarendon Press: Oxford.
- Pehlivan, E. (2018). Lykaonia ve Isauria Bölgelerinde Bulunan Girlandlı Ostotekler. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, Konya.
- Pendergrast, M. (2003). *Mirror mirror a history of the human love affair with reflection*. Basic Books: New York.
- Perdrizet, P. (1896). "Men". *Bulletin Correspondance Hellenique* 20, 55-106.
- Perez, D. R. (2021). "The Meaning of the Snake in the Ancient Greek World". *In Arts* 10 (1), 2).

- Perrot, G. et Chipiez C. (1890). *Histoire de L'Art dans L'Antiquité V: Perse, Phrygie, Lydie et Carie, Lycie* . Paris.
- Peters, J. and Schmidt, K. (2004). "Animals in the symbolic world of Pre-Pottery Neolithic Göbekli Tepe, south-eastern Turkey: a preliminary assessment". *Anthropozoologica* 39 (1), 179-218.
- Petzl, G. (1992). "Ein frühes Zeugnis für den Hosios-Dikaios-Kult". *Epigraphica Anatolica* 20, 143-147.
- Pfuhl, E. (1905). "Das Beiwerk auf den ostgriechischen Grabreliefs". *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 20, 123-155.
- Pfuhl, E. und Möbius, H. (1977). *Die Ostgriechischen Grabrelief: Textband I*. Verlag Phillip von Zabern: Mainz.
- Pfuhl, E. und Möbius, E. (1979). *Die ostgriechischen Grabreliefs II*. Philpp von Zabern: Mainz am Rhein.
- R.E. (1890-1980). *Paulys Real-Encyclopadie classischen Altertumswissenschaft*. Metzler Verlag: Stuttgart
- Ramsay, W. M. (1889). "A Study of Phrygian Art". *The Journal of Hellenic Studies* 10, 147-189.
- Ramsay, W. M. (1897). *The Cities and Bishoprics of Phrygia* Vol. I part II: *West and West Central Phrygia*. Clarendon Press: Oxford.
- Ramsay, W. M. (1904). "Lycaonia". in: *Jahreshefte Des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*. Band VII. (57-132). Alfred Hölder: Wien.
- Redondo J. (2015). "Myths Around the Dolphin in Greek Religion". A. R. Fernandes and P. Serrah ve R. C. Fonseca, (eds.) in: *The Power of from Reclining Myths* (pp. 67-89). UK.
- Retief, F. P. and Cilliers, L. (2005). "Snake and staff symbolism and healing". *Acta Theologica*. 189-199.
- Rheidt, K. (1993). "Aizanoi Vorbericht über die Forschungen zur Historischen Topographie". *Archäologischer Anzeiger* 475-507.

- Richter, G. M. A. (1930). *A History of Greek, Etruscan and Roman Furniture*. Clarendon Press: Oxford.
- Richter, G.M.A. (1961). *The Archaic Gravestones of Attica*. The Phaidon Press: London.
- Ricl, M. (1991). “Hosios kai Dikaios. Premiere partie: Catalogue des inscriptions”. *Epigraphica Anatolica* 18, 1-70.
- Ricl, M. (1992). “Hosios kai Dikaios. Seconde partie: analyse”. *Epigraphica Anatolica* 19, 71-102.
- Ricl, M. (1997). *The Inscriptions of Alexandria Troas (IGSK 539)*. Habelt: Bonn
- Ricl, M. (2008). “Newly published and unpublished Inscriptions for Hosios and Dikaios and their Contribution to the Study of the Cult”. E. Winter (ed.). in: *Vom Euphrat bis zum Bosphorus. Kleinasien in der Antike. Festschrift für Elmar Schwertheim zum 65. Geburtstag (AMS. 65)*. 563-579.
- Ritti T. (1987). “Hierapolis Tarihi”. A. Peres (ed.). *Hierapolis Di Frigia 1957-1987*, 118-120.
- Rives, J. B. (2007). *Religion in the Roman Empire*. Blackwell: Oxford
- Rodenwaldt, G. (1919). “Zeus Bronton”. *Jahresbericht des archäologischen Instituts* 34, 77-86.
- Rogge, S. (1995). *Die attischen Sarkophage. Achill und Hippolytos*. (Die Antiken Sarkophagreliefs 9. 1). Mann: Berlin.
- Roman, L. and Roman, M. (2010). *Encyclopedia of Greek and Roman Mythology*. Infobase Publishing.
- Roosevelt, C. H. (2006). “Symbolic door stelae and graveside monuments in Western Anatolia”. *American journal of archaeology* 110 (1), 65-91.
- Rose, H. (2005). *A Handbook of Greek Mythology. Including Its Extension to Rome*. Routledge: Londra.
- Rose, H. J. (1925). “The bride of Hades”. *Classical Philology* 20 (3), 238-242.
- Rose, H. J. (1928). *Handbook of Greek Mythology*. Methuen and Co.: London

- Rouse, W. H. D. (1901). "The double axe and the labyrinth". *The Journal of Hellenic Studies* 21, 268-274.
- Sağdıç, H. İ. (2020). Anadolu'da bulunan mitolojik konulu attika tipi lahitler. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Arkeoloji Anabilim Dalı, Kütahya.
- Salzmann, D. und Lane, E.N. (1984). "Nachlese Lum Mondgott Men". *Istanbul Mitteilungen* 34, 355-370.
- Sarian, H. (1992). "Hekate". (ed.). in: *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*. VI-1-2. Artemis Verlag. Zürich und München.
- Scarborough Er, Y. (1991). The funerary monuments of Cilicia Tracheia. Ph.D. thesis. Cornell University, Ann Arbor.
- Scarborough Er, Y. (1998). "Dağlık Kilikya-Lamotis Mezarları". *Olba I*, 77- 85.
- Schäfer, H. und Andrea, W. (1925). *Die Kunst des Alten Orients*. (Vol. 2). Propyläen-Verlag: Berlin
- Schmidt, K. (2007). *Taş çağı avcılarının gizemli kutsal alanı Göbekli Tepe: En eski tapınağı yapanlar*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları: İstanbul
- Schmidt, S. (1991). *Hellenistische Grabrelief*. Böhlau Verlag: Köln.
- Schwarzmaier, A. (2010). "Theater Masks". M. L. Hart (ed.). in: *The Art of Ancient Greek Theater*. (pp. 42 -44). Paul Getty Museum Publications: Los Angeles.
- Schwertheim, E. (1983). *Die Inscripten von Kyzikos und Umgebung. Teil 2: Inscripten und Denkmäler* 26. Rudolf Habelt Verlag: Bonn.
- Schwertheim, E. (1991). "Iupiter Dolichenus, der Zeus von Doliche und der kommagenische Königskult". Anke Schütte (ed.). in: *Studien zum antiken Kleinasien*. Friedrich Karl Dörner zum 80. Geburtstag gewidmet. (Asia Minor Studien 3), 29-40.
- Seligmann, S. (1910). *Der Böse Blick und Verwandtes: Ein Beitrag zur Geschichte des Aberglaubens aller Zeiten und Völker*. 2 Vol. Hildesheim: Berlin.
- Sergis, M. G. (2010). "Dog Sacrifice in Ancient and Modern Greece: From the Sacrifice Ritual to Dog Torture". *Folklore* 45, 61-88.
- Sevin, V. (2010). *Assur Resim Sanatı*. Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.

- Sevin, V. (1999). *Anadolu Arkeolojisi- Başlangıçtan Persler'e Kadar*. Der Yayınları: İstanbul
- Sevinç, N. (1996). "A New Sarcophagus of Polyxena from the Salvage Excavations at Gümüşçay". *Studia Troica* 6, 251-264.
- Smeed, J. W. (1985). *The Theophrastan "Character": The History of a Literary Genre*. University Press: Oxford.
- Smith, K. F. (1992). "The Goddess Hekate". S. Ronan (ed.). in: *Chthonios* 57-63.
- Smith, W. (1853). *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*. London.
- Sonkaya, K. A. (2019). Lydia Bölgesi Helenistik Dönem Mezar Stelleri. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, Ankara.
- Speidel, M. P. (1994). *Die Denkmäler der Kaiserreiter* (Vol. 50). Rheinland-Verlag: Köln.
- Strobel, A. (1980). *Das heilige Land der Montanisten. Eine religions geographische Untersuchung*. Berlin
- Strommenger und Hirmer. (1962). *Fünf Jahrtausende Mesopotamien*, Hirmer Verlag München: Germany.
- Strubbe, J. (1997). *Arai Epitymbioi. Imprecations against Desecrators of the Grave in the Greek Epitaphs of Asia Minor*. A Catalogue (IK52), Hobelt: Bonn
- Suhr, E.G. (1965). "An Interpretation of the Medusa". *Folklore* 76, 90-103.
- Susini, G. (1973) *The Roman Stonecutter: An Introduction to Latin Epigraphy*. Blackwell: Oxford.
- Sümer, N. (2017). "Mitolojik ve Dinsel Olarak Ayna". *Journal of International Social Research* 10 (52), 1367-1375.
- Şahin, F. S. (2009). "Anti Sikkeler Üzerinde Görülen Yunus Betimleri Üzerine Bazı Gözlemler". *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 13, 137-154.
- Şahin, M. (2000). *Miletopolis Kökenli Figürlü Mezar Stelleri ve Adak Levhaları*. Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.
- Şahin, N. (1992). "Korinth Seramiğinde Heraldik Sphinx ve Kutsal Ağaç İkonografisi". *Sanat Tarihi Dergisi* 6 (6), 107-127.

- Şahin, N. (2001). *Zeus'un Anadolu Kültleri*. Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü: İstanbul.
- Şahin, N. A. (2004). "Neue Weihungen für Hosios kai Dikaios". *Gephyra* 1, 135-148.
- Şahin, N. E. A. (2010). "Zwei neue Inschriften für Hosios kai Dikaios". *Olba* 18, 257-280.
- Şahin, N. E. A. (2016). "The Cult of Hecate in Lydia: Evidence from the Manisa Museum". *Gephyra* 13, 1-48.
- Şahin, S. (1975). "Das Grabmal des Pantomimen Krispos in Herakleia Pontike". *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 18, 293-297.
- Şimşek, C. (2009). "Regional Cults in the Lykos Valley and its Neighbourhood". H. Sağlamtimur, E. Abay, Z. Derin, A. Ü. Erdem, A. Batmaz, F. Dedeoğlu, M. Erdalkıran, M. B. Baştürk ve E. Konakçı, (eds.). içinde: *Altan Çilingiroğlu'na Armağan Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat*. (s. 673-690). İstanbul.
- Şimşek, C. (2013). *Laodikeia (Laodicea ad Lycum)*. Ege Yayınları: İstanbul.
- Şimşek, C. (2016). "Bir Salbakos Kenti: Attouda (Hisar) ve Heykeltraşlığı". E. Dünder vd. (eds.). içinde: *Havva İşkan'a Armağan*. (s. 791-812). İstanbul.
- Taşlıkhoğlu, Z. (1963). *Anadolu'da Apollon kültü ile ilgili kaynaklar*. Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Tate, P. (2007). *Flights of Fancy: Birds in myth, legend and superstition*. Random House.
- Taylor, R. (2008). "The Mirroring Shield of Perseus". R. Taylor(ed.). in: *The Moral Mirror of Roman Art*. (pp. 169-96). Cambridge University Press: New York.
- TDK. (1998). *Türkçe Sözlük*. Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.
- Temür, A. (2009). *Grek Sanatında Karışık Yaratıklar*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Erzurum.
- Thompson, W. (1895). *A glossary of Greek birds*. Clarendon Press: Oxford.
- Tırpan, A. A. (1998). "Hecate". *Arkeoloji ve Sanat Yayınları* 87, 10-15. İstanbul.
- Tillich, P. (1968). *Symbols Of Faith, Religious Language and The Problem of Religious Knowledge*. Bloomington: London.

- Toynbee, J. M. C. (1973). *Animals in Roman Life and Art*. The Camelot Press: Londra.
- Toynbee, J. M. C. (1971). *Death and Burial in the Roman World*. The John Hopkins University: New York.
- Töpperwein, E. (1976). *Terrakotten von Pergamon. Pergamenische Forschungen 3*. Berlin.
- Turak, Ö. (2005), Pamphylia Bölgesinde Bulunan Attika Tipi Lahitler. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, İstanbul.
- Uğurlu, E. (1999). Kyaneai Bezeme ve Yazıtlı Lahitleri. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, Ankara.
- Uğurlu, E. (2000). “Lykia Bölgesi Ölü Gömme Adetlerine Genel Bir Bakış”. *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2), 359- 388.
- Uğurlu, E. (2006). Olympos Nekropolü. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi, Arkeoloji Anabilim Dalı, Ankara.
- Ürkmez, Ö. (2012). MÖ I. Bin Yılda Nekrolojik Eserler Işığında Batı Anadolu’da Ölüm İkonografisi. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, İzmir.
- Vermaseren, J. (1997). *Cybele and Attis*. A.M.H. Lemmers (çev.). Thames and Hudson: London.
- Vitas, G. G. (2021). *Ex Asia et Syria Oriental Religions in the Roman Central Balkans*. Archaeopress Publishing: Oxford.
- Volster, C. (1988). “Die herme des Fellbekleideten Herakles Typenwandel und Typenwanderung in Hellenistischer und Römischer Zeit”. *Köln Jahrbuch* 21, 7-34.
- Von Rudloff, I. R. (1999). *Hekate in ancient Greek religion*. Horned Owl Publ: Victoria.
- Vorster, C. (1989). “Bonner Abguß einer verschollenen Heraklesherme”. H. U. Cain und H. Gabelmann, ve D. Salzmann. (ed.). *Festschrift für Nikolaus Himmelmann, Beiträge zur Ikonographie und Hermeneutik*. (pp. 281-287) P. von Zabern: Mainz am Rhein.
- Waelkens, M. (1980). “Das Totenhaus in Kleinasien”. *Antike Welt* 11, 3-12.

- Waelkens, M. (1983). "Privatdeifikation in Kleinasien und der griechischrömischen Welt zu einer neuen Grabinschrift aus Phrygien". R. Donceel und R. Lebrun (ed.). in: *Archéologie et religions de l'Anatolie ancienne. Mélanges en l'honneur du professeur Paul Naster, Louvain La Neuve*. 259-307.
- Waelkens, M. (1986). *Die kleinasiatischen Türsteine: Typologische und epigraphische Untersuchungen der kleinasiatischen Grabreliefs mit Scheintür*. Von Zabern: Mainz am Rhein.
- Wagner, J. (1975). "Die Römer am Euphrat." F. K. Dörner (ed.). in: *Kommagene: Geschichte und Kultur einer antiken Landschaft. Antike Welt Sondernummer*, 68-81.
- Wagner, J. (1982). "Neue Denkmäler aus Doliche. Ergebnisse einer archäologischen Landesaufnahme im Ursprungsgebiet des Iupiter Dolichenus". *Bonner Jahrbücher* 182, 133-166.
- Waites, M. C. (1923). "The Deities of the Sacred Axe". *American Journal of Archaeology* 27(1), 25-56.
- Ward, W. H. (1910). *The seal cylinders of Western Asia*. Carnegie Institution of Washington: London.
- Wegner, M (1974). "Kunstgeschichtliche Beurteilung der Grabtempel von Olba Diokaisareia". içinde: *Mansel'e Armağan*. (pp. 575). Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.
- Werth, N. (2006). Hekate. *Untersuchungen zur dreigestaltigen Göttin. Antiquitates Archäologische Forschungsergebnisse*. Band 37. Hamburg.
- West, M. L. (1966). *Hesiodos: Theogony*. Clarendon Press: Oxford.
- Wiegand, T. (1904). "Reisen in Mysien". *Athenische Mitteilungen* 29, 254-339.
- Wilk, S. R. (2000). *Medusa: Solving the mystery of the Gorgon*. University Press: Oxford.
- Wrede, H. (1972). *Spätantike Hermengalerie von Welschbillig*. Verlag Walter De Gruyter and Co: Berlin.
- Wrede, H. (1985). *Die antike Herme*. Phillip von Zabern: Mainz Am Rhein.
- Wujewski, T. (1991). *Anatolian Sepulchral Stelae in Roman Times*. Adam Mickiewicz University Press: Poznan.

- Yaman, H. (2006). Amorium Antik Kenti Mezar Stelleri. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Çanakkale.
- Yaman, A. (2012). Aigai Bouleuterionu'ndan ele geçen figürlü bir stel. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Muğla Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Ana Bilim Dalı, Muğla.
- Yaman, H. (2013). Zeugma Mezar Stelleri. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, Ankara.
- Yaylalı, A. (1979). Helenistik Devir İzmir Kökenli Figürlü Mezar Stelleri. Yayınlanmamış Doçentlik Tezi.
- Yıldırım, N. (2012). "Herakles Hermelerinin Anlamı ve Kullanımı". *Mediterranean Journal of Humanities* 2 (1), 229-237.
- Yıldırım, Ö. C. (2014). Çanakkale Müzesi'ndeki Antik Çağ Mezar Stelleri. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, İstanbul.
- Yılmaz, M. (1995). Heykeltraşlık Açısından Isauria Bölgesi Figürlü Mezar Anıtları. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Konya.
- Yılmaz, M. (2005). *Bozkır Çevresinin (Hadim-Ahırlı-Yalıhüyük) Antik Tarihi ve Eserleri, Isauria*. Selçuk Üniversitesi Basımevi: Konya.
- Zeuner, F. (1963). *A History of Domesticated Animals*. Hutchinson and Co.: London.
- Zoroğlu, C. (2014). Anadolu'da Roma Dönemi Zırhlı Heykelleri. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, Ankara.